MERÉNYI LÁSZLÓ

NÉP-
SZERŰ
TÖRTÉNE-
LEM

PISZTOLYLÖVÉS BÉCSBEN

NÉPSZERŰ TÖRTÉNELEM

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ / 1981

MERÉNYI LÁSZLÓ

PISZTOLYLÖVÉS BÉCSBEN

Friedrich Adler merénylete a kormányfő ellen

LEKTORÁLTA:
KENDE JÁNOS

A SOROZATOT SZERKESZTI:
RÉZ MIKLÓSNÉ

ISBN 963 09 1695 9

ISSN 0324 7953

© MERÉNYI LÁSZLÓ, 1981

(3172)

A merénylet

1916. október 21-ét mutatta a naptár.
Immár két év és csaknem három hónap telt el a világháború kitörése óta. Az újságok nap mint nap közölték az elesettek névsorát, az élelmiszerüzletek előtt egyre nagyobb tömegek álltak sorba, a nélkülözés mind nagyobb méreteket öltött. Így volt ez az Osztrák–Magyar Monarchia fővárosában, Bécsben is.

A császárváros központjában lévő Meissl und Schadn Szállodában azonban nem lehetett érezni, hogy háború van. Aki ebbe az elegáns épületbe belépett, mintha a régi békevilágba tért volna vissza. A külsőségek éppen olyan díszesek, a recepció, a portások és a pincérek éppoly szolgálatkészek voltak, mint azokban a „régi jó időkben", melyeket két és fél év óta de sokszor visszasírtak a bécsiek!

Ha valaki végighaladt az előcsarnokon és felment a szőnyeggel borított lépcsőkön az első emeletre, ez a „békebeli" hangulata csak fokozódott. Beléphetett a nagy étterembe, amelynek vörös, fehér és aranysárga tónusa igen kellemes benyomást tett a vendégre. A helyiség széles, mennyezetig érő ablakai a Kärtner Strasséra nyíltak, melynek élénk forgalmát felülről jól lehetett látni.

A Meissl und Schadn Szálloda éttermét kedvelte az úri közönség. Diplomaták, katonatisztek, pénzemberek és művészek szívesen jártak ide. Nem lehetett a jegyrendszer hatását érezni. A jobb társaság tagjai itt valódi feketét (nem pótká-

vét!) ihattak, „békebeli" minőségű szivarokat szívhattak, sőt néha a főpincér francia pezsgőt is hozott. (Ezt a semleges Svájcból szerezték, hiszen a „champagne" hazája most ellenséges külföldnek számított.)

Déltájban ezen a hűvös októberi napon is élénkülni kezdett a forgalom a Meissl und Schadnban. Egyre-másra szállingóztak a vendégek. Egyesek máris rendeltek. Mások előbb kényelmesen elolvasták az odakészített újságokat. Az aznapi lapok – mint két év óta mindig – a Monarchia és Németország hadseregeinek győzelmeiről írtak. Sok törzsvendég ezt már eléggé unta; az újságokban inkább a tőzsdei jelentéseket és a színházi híreket tanulmányozták.

Miközben a pincérek sürögtek-forogtak, hozták az ebédet és az italt, a vendégek körében élénk beszélgetés indult. A társalgás nem volt hangos; ez nem is illett volna e hely „szolíd" légköréhez. Félhangon az ismerősök személyi vonatkozású pletykákat és vicceket mondtak egymásnak. Politikáról délben itt nem volt szokás beszélni. Ehhez tartották magukat a német birodalomból jött vendégek – egy tábornok és több tiszt – is. Nem a harctéri helyzetről, inkább bécsi személyes benyomásaikról társalogtak.

A vendégseregben senkinek sem tűnt fel egy újabb érkező. Az illető ismeretlen volt a pincérek számára is, de ez nem jelentett semmit, hiszen az étterembe nemcsak törzsvendégek jártak. Harmincöt-negyven év körüli férfi volt, magas termetű, szemüveges, szőke, rövidre nyírt bajusszal és hosszú, gondosan ápolt hajjal. Látszott rajta, hogy értelmiségi. (A pincér utólag azt mondta, hogy művésznek nézte.)

Az ismeretlen fél kettőkor érkezett. Ebédet rendelt és elfogyasztotta. Sem a külseje, sem a viselkedése nem keltett feltűnést. Nem rítt ki a többiek közül. Annál jobban felfigyelt a közönség az újabb vendégekre, akik fél kettő után érkeztek. A törzsvendégek tekintetéből, a pincérek hajlongásából érezni lehetett, hogy igen magas személyiségekről van szó. Egyikük nem volt más, mint Karl Stürgkh gróf,

Ausztria miniszterelnöke. Kíséretéhez ketten tartoztak: Toggenburg gróf tiroli helytartó és Aerenthal báró. (Ez utóbbi bátyja 1912-ig a Monarchia külügyminisztere volt.)

Stürgkh miniszterelnök is a Meissl und Schadn törzsvendégei közé tartozott. Majdnem mindennap itt ebédelt, ismerőseinek gyakran változó társaságában. Most is megszokott törzsasztalához ment, mely az ablakok mentén jobb oldalt az utolsó volt.

A miniszterelnök és kísérete kitűnő hangulatban foglalt helyet az asztalnál. Könnyedén csevegtek erről-arról. Jól elszórakoztatták egymást; látszott, hogy hasonló gondolkodású, azonos beállítottságú emberek, kellemesen érzik magukat egymás társaságában. Stürgkh hangulata különösen jó volt. Ebben valószínűleg közrejátszott az is, hogy életében két, számára igen kedves évforduló közeledett. Október 30-án, azaz kilenc nap múlva lett volna 57. születésnapja, november 1-én pedig miniszterelnökségének ötödik évfordulóját ünnepelte volna. Megfordulhatott a fejében az is, hogy ez alkalommal kitüntetést kaphat Ferenc József császár és királytól...

A három előkelő vendég nem sokat törődött a többiekkel, s a más asztalnál ülők sem sokáig figyelték őket. Itt mindenkinek megvolt a megszokott társasága, aki pedig idegen volt, hallgatott. Így tett a már előbb említett férfi is, aki Stürgkhéktől számítva a harmadik asztalnál ült. Ebédjét már kifizette, de még nem távozott. Észrevétlenül figyelte a miniszterelnök társaságát.

Elmúlt negyed három. A vendégek már megebédeltek, de nem siettek. Kávézás, szivarozás közepette folytatódott a félhangos társalgás, miközben a pincérek nesztelenül jártakkeltek az étteremben.

Néhány perc volt még fél háromig. Stürgkh és a társaságában levő urak szemmel láthatóan távozni készültek. Ekkor az ismeretlen felállt, s két üresen álló asztalt megkerülve felé-

jük indult. Először nem vetettek rá ügyet, csak akkor figyeltek fel rá, amikor céltudatosan az asztalukhoz lépett.

De ebben a pillanatban már el is dördült az idegen pisztolya. Az első lövés nem talált. A miniszterelnök rémülten fordult az ismeretlen felé:

– Mit akar tőlem?!

Válaszul máris eldördült a második lövés, majd a harmadik. Stürgkh a merénylő golyójától eltalálva oldalára fordult, azután a földre zuhant. Vér ömlött az arcára, a ruhájára, az asztalkendőre.

A Browning-pisztoly hangjára felbolydult az étterem. „Az egész néhány másodperc alatt történt, gyorsabban, semhogy gondolkozni lehetett volna" – Victor Attems, a tengerészeti hatóság elnöke így jellemezte a helyzetet. Néhány pillanatig mindenki megkövülten ült a helyén. „Alig alkothat magának az ember fogalmat arról a bénító borzalomról, amely a teremben uralkodott" – jegyezte meg később az egyik tanú.

Ám ez a bénultság igen rövid ideig tartott. Stürgkh asztaltársai azonnal cselekedtek. Toggenburg felállt, azonnal felemelte a székét, hogy a merénylőhöz vágja. Ez azonban már nem állt ott. Egy könnyű füstfelhővel a háta mögött a termen keresztül a kijárat felé sietett. Nem sok hiányzott ahhoz, hogy elhagyja a szállodát.

Többen is a nyomába eredtek; Toggenburg és Aerenthal üldözőbe vette; hozzájuk csatlakozott egy tiszt is, kivont karddal. Az ismeretlen már elérte az ajtót, amikor az étterem fizetőpincére, Fuhrmann eléje ugrott. Igen erős ember volt; régebben egy atlétaklub tagjaként versenyzett.

Fuhrmann beavatkozásának köszönhető, hogy a merénylőt sikerült azonnal elfogni. Az erős pincér megragadta az idegent, a földhöz szorította jobb kezét, amelyben az még mindig szorongatta a fegyvert.

„A viszonylag népes étteremben tumultus támadt" – vallotta később a szemtanú, Oscar Strauss zeneszerző, a nagyhírű bécsi muzsikusdinasztia tagja. A teremben lévő tisztek

az akkor már elfogott merénylőhöz siettek. Hangos felháborodással, kardot rántva mentek oda, olyan bősz hangulatban, mintha – az egyik tanú szavai szerint – „le akarták volna vágni". Volt, aki tettlegesen inzultálta a foglyot. Ő később így vallott a történtekről: „Csak az járt az eszemben, hogy a tisztek ne kaszaboljanak le. Nagyon erősen fojtogattak, aztán letépték a szemüvegemet. Ekkor rájuk kiáltottam, mire hirtelen elengedtek."

Valóban abbamaradt a fojtogatás, de nem a kiáltás miatt. Dulakodás közben ugyanis elsült a merénylő pisztolya, s a golyó Aerenthal jobb alsó combjába fúródott. Ezért engedték el az idegent. Ő azonban nem kívánt megszökni. Nyugodt hangon szólt a körülötte állókhoz:

– Kérem, uraim, tudom, mit cselekszem. Kijelentem: nyugodtan letartóztathatnak!

– Miért tette, amit tett? – kérdezte az egyik tiszt.

– Erre majd a bíróság előtt adom meg a feleletet – hangzott a válasz.

A fentebb leírt események mindössze néhány perc alatt zajlottak le. Miközben mindenki a merénylő elfogásával volt elfoglalva, alig törődtek a súlyosan megsebesült miniszterelnökkel. Egyedül Aerenthal gondolt rá. Mielőtt a merénylő nyomába eredt volna, kérte a személyzetet, hívják a mentőket.

Hamar megjött a mentőkocsi. Dr. Lindenbaum inspekciós orvos 2 óra 33 perckor már a teremben volt. Azonnal látta, hogy Stürgkhön már nem lehet segíteni. Adott ugyan injekciót neki, de tudta, hogy az már nem használ.

Nem sokkal később megérkezett dr. Lamberg, a mentők helyettes főorvosa. Neki már csak annyi dolga maradt, hogy megállapítsa: bekövetkezett a halál. A miniszterelnök holttestét fehér asztalterítővel borították be.

A halálesetről az orvosi jelentést dr. Lindenbaum fogalmazta meg. Megállapította, hogy Stürgkhöt két lövés érte. Az egyik golyó az orrtőnél hatolt be, s irányt változtatva tá-

vozott. A második a homlokcsont közepén fúródott a fejbe, és megakadt a koponyában. Mindkét lövés egyenként is halálos volt.

Stürgkh nem sokkal három óra előtt szenvedett ki. Alig következett be a halál, máris megérkeztek a telefonon riasztott hatósági emberek, élükön báró Heinold belügyminiszterrel. Kíséretében olyan fontos beosztású személyiségek voltak, mint báró Bleyleben, Alsó-Ausztria helytartója, Lichtenstein herceg tartományi marsall és Gorup báró bécsi rendőrfőnök. Velük együtt számos egyenruhás rendőr és civilbe öltözött detektív érkezett.

A rendőrök megkezdték a letartóztatott merénylő kihallgatását. Amikor igazolta magát, kiderült, hogy nem más, mint dr. Friedrich Adler szocialista író.

Gorup rendőrfőnök mindent gondosan elvétetett tőle. Egy cukorral telt kis üveget is elkoboztatott.

– Ezt nálam hagyhatnák – mondta Friedrich Adler.

– Éppen ezt nem! – válaszolta élesen Gorup. Azt hitte ugyanis, hogy a kis üveg mérget tartalmaz, és attól tartott, hogy a fogoly öngyilkosságot kísérel meg...

A merénylő és néhány szemtanú kihallgatása másfél órán át tartott a szálloda egyik helyiségében. Közben az éttermet kiürítették. A vendégek feldúltan, zaklatott lelkiállapotban hagyták el az éttermet.

Három óra tájban már kiszivárogtak az utcára az első hírek a merényletről. Szenzációt keltettek, s futótűzként terjedtek. Negyed öt tájban már sokezres tömeg csoportosult a Meissl und Schadn környékén. Mindenki többet akart tudni.

A letartóztatott Friedrich Adlert a szállodából a rendőrségre vitték. A sajtótudósítók szerint a merénylő „igen nyugodtnak látszott", és „az elszállítás minden feltűnés nélkül történt".

„Megölték az osztrák miniszterelnököt!" „Gyilkos merénylet Stürgkh miniszterelnök ellen!" Ilyen és ehhez hasonló címekkel jelentek meg a másnapi lapok Ausztria-

Magyarországon és külföldön egyaránt. Az újságok szenzációs tálalásban, több oldalas tudósításokban számoltak be az eseményről. A cenzúra nem akadályozta meg ezeknek az írásoknak a megjelenését.

Az osztrák–magyar sajtó bőven idézett a tanúk vallomásából. A jelenlévők legtöbbje a valósághoz híven adta elő az eseményeket. Akadtak azonban valótlan állítások is.

Az egyik tanú pl. azt mondta a sajtó tudósítóinak, hogy a lövés nem keltett zajt: mindössze úgy hangzott, „mintha valaki háromszor gyorsan tapsolt volna a kezével". Ez az állítás ellentmondott a többi tanú szavainak. A jelenlevőknek úgyszólván mindegyike azt vallotta, hogy a lövés hangjára felfigyeltek a nagy teremben; ez pedig nem történhetett volna meg, ha a fegyver zajtalanul sült volna el. A Browningon egyébként nem volt hangtompító.

Egyes tanúk azt állították, hogy a merénylő, miközben lőtt, hangosan ezt kiáltotta: „Le az abszolutizmussal! Éljen a béke!" Az illetőket azonban elragadta a fantáziájuk. Adler számára a célzott lövések leadása igen erős koncentrációt igényelt; nem juthatott energiája még jelszavak kiáltására is. Maga Friedrich Adler is tagadta, hogy a merénylet közben kiáltott volna.

Október 21-én este Stürgkh holttestét a miniszterelnökségre vitték és ott ravatalozták fel. Az osztrák kormány rendkívüli ülést tartott. Ezen Stürgkh „tragikus halálát mély fájdalommal" vették tudomásul. A középületeken fekete lobogók jelentek meg. A halott miniszterelnök tiszteletére hivatalos gyászt rendeltek el egész Ausztriában.

Másnap, október 22-én ismét megnyílt a Meissl und Schadn étterem. Most – a szenzációs részletekre kíváncsian – még többen jöttek ide, mint máskor. A pincérek mindössze arra figyelmeztették a vendégeket, hogy a Stürgkh asztalán lévő tárgyakat – a rendőri nyomozás érdekében – nem szabad elmozdítani. Egyébként azonban – a sajtó tudósítása szerint – a merénylet másnapján a Meissl und Schadnban a sze-

mélyzet úgy fogadta és szolgálta ki a vendégeket, mintha mi sem történt volna. Igyekeztek minél gyorsabban elfeledtetni a tragikus „incidenst", nehogy ártson a cég jó hírének.

A halott Stürgkhöt az uralkodó körök meggyászolták. Részvétüket nyilvánították a parlamenti pártok vezetői. A szövetséges külföldön is kondoleáltak a vezetők. Részvétét fejezte ki Stürgkh családjának Ferenc József császár és király is. A már súlyos beteg uralkodó ez alkalommal elgondolkodhatott az élet mulandóságán. Nem telt el egy hónap sem, és Ferenc József – 68 évi uralkodás után – örökre lehunyta szemét...

Ám a sajtó és a közvélemény csak néhány napig foglalkozott Stürgkh személyével. Egy hét múlva már az volt a probléma, ki lesz az utóda és mit lehet várni tőle. A halottat nagy pompával eltemették, illendően meg is gyászolták, de hamar el is feledték. Látszott, hogy a lakosság széles rétegei nemigen szerették Stürgkhöt.

A merénylőt azonban annál kevésbé felejtették el. Friedrich Adler személye az első perctől kezdve foglalkoztatta a közvéleményt. Nem az volt a kérdés, hogyan hajtotta végre a merényletet, hiszen erre a sajtótudósítások igen bőséges tálalásban, szinte túlzott részletességgel válaszoltak. Feleletet a következő kérdésekre kellett keresni:

Ki volt Friedrich Adler?

Milyen okok és előzmények vezettek a merénylethez?

Mi történt ezután?

Ezekre próbálunk a továbbiakban válaszolni.

Ki volt Friedrich Adler?

AZ ADLER CSALÁD

Friedrich Adler családjának eredetét négy nemzedéken át lehet nyomon követni. Maga a név eléggé elterjedt a német nyelvterületen. (Az „Adler" szó egyébként sast jelent.)

A család a morvaországi Lipník kisvárosból származott. A dédnagyapa, Joachim Adler a XIX. század elején szegény kendőárus volt. Izraelita lévén, családostul gettóban élt. Joachim Adler azonban igyekezett szellemileg kiszabadulni a vallásos szűkkörűségből. Megtanult franciául, és a felvilágosodás íróit olvasta. Haladó gondolkodása értékes családi hagyomány volt, melyet utódai örököltek.

A nagyapa, Salomon Marcus Adler 1826. augusztus 28-án született, szintén Lipníkben. Apja mellett elsajátította a kereskedői szakmát, de amellett tanult is. 1842-ben Prágában elvégezte az izraelita felekezeti gimnáziumot, majd két évig francia nyelvet és irodalmat hallgatott az egyetemen. Tanulmányai azonban csak kitérőt jelentettek életpályáján. Nem ment sem tanárnak, sem fordítónak. Apja kereskedői tevékenységét folytatta, mert úgy vélte, hogy az jobban biztosítja megélhetését. 1851 augusztusában megnősült. Felesége, Johanna Herzl, maga is kereskedőcsaládból származott. Öt gyermekük született: négy fiú és egy lány.

A legidősebb fiú, Victor Adler, 1852. június 24-én született Prágában. De itt mindössze hároméves koráig élt. A

család 1855-ben Bécsbe költözött, s végleg megtelepedett a Habsburg-birodalom fővárosában.

A család anyagi helyzete kedvezően alakult. Salomon Marcus Adler kitűnő kereskedő volt, üzlete jól ment, s oly nagy lett a tekintélye, hogy a bécsi tőzsdén tagja lett a választott bíróságnak. Több háza is volt az osztrák fővárosban. Ezek egyike, a Lichtensteinstrasse 49. számú, palotának is beillett.

Salomon Marcus Adler figyelemre méltó egyéniség volt. „Hatalmas homloka jó szellemi adottságokról tanúskodott, éles pillantása és állának erős formája nagy energiáról" – írta egyik ismerőse. Magas termetű volt, de hajlott hátú. Alkatát utódai is örökölték. Bár ő maga semmi gyakorlati hasznát sem vette egyetemi tanulmányainak, fiait tanulásra biztatta.

Egyáltalán nem tartozott a vallásos fanatikusok közé. Ő is követte azoknak a bécsi zsidóknak a példáját, akik – a teljesebb asszimiláció érdekében – megkeresztelkedtek. Áttért a katolikus vallásra. Gyerekei diákkorukban még az izraelita felekezethez tartoztak, később azonban ők is kereszténnyé váltak.

Salomon Marcus Adler 1886. január 29-én hunyt el. Öt gyermeke közül a legkisebb, Joseph, meghalt 12 éves korában. A többi négy közül háromnak az életpályája meglehetősen szürke és eseménytelen volt. Annál érdekesebben alakult a legidősebbé, Victor Adleré, Friedrich apjáé.

Bécs egyik legjobb nevű középiskolájában, a katolikus Schotten Gimnáziumban tanult. Hamar tapasztalnia kellett a zsidó vallású diákok iránti előítéleteket és megkülönböztetést. Ez ellen teljes joggal tiltakozott. Egy alkalommal – tizenhét éves diákként – felhívást tett közzé. Ebben kifejtette: a zsidó vallású diákok egyenlőséget kívánnak, tehát nem azt, hogy csak „eltűrjék" őket, de kiváltságokat sem akarnak. Már itt megmutatkozott Victor Adler jellemének egyik szép vonása: az igazságtalanság elleni lázadás.

Már középiskolás diákként legjobb barátjává vált az ugyanitt tanuló Engelbert Pernerstorfer. Intelligenciáját, műveltségét tekintve hasonlított Victor Adlerhez.

A két barát minden év márciusában elzarándokolt azoknak a sírjához, akik az 1848-as forradalomért áldozták életüket. Mindketten lelkesedtek az önkényuralom ellen, a demokratikus haladásért küzdő hősökért. Az 1848-as forradalom iránti őszinte lelkesedésük azonban téves eszmével párosult. Annak idején, 1848 márciusában a bécsi felkelők „szabad és egységes Németországot" követeltek, amelyhez hozzátartoznának Ausztria német vidékei is. Ez akkoriban haladó követelésnek számított. Két évtizeddel később azonban elvesztette aktualitását. Az egységes Németország létrejött. Ez a tény haladást jelentett ugyan, de az ország rendjét nem a forradalom alakította ki, hanem a porosz junkerek akarata. 1871 után már nem szolgálta volna a haladás ügyét, ha Ausztria beolvad a császári német birodalomba.

Pernerstorfer meggyőződéses „nagynémet" volt; változatlanul időszerűnek tartotta Ausztria és Németország egyesülését. Nézetei hatottak Victor Adlerre is. Az 1870–1871-es német–francia háború során a két jó barát – sok más bécsi diákhoz hasonlóan – Berlinnel rokonszenvezett.

Victor Adler németbarátsága azonban nem volt szélsőséges. Az 1870–1871-es háború idején sem táplált gyűlöletet más népekkel szemben. A német nacionalistákkal szemben helyesen jegyezte meg: „Gyűlöljük-e az egész francia népet? Az egész francia népet, mely 1789-et csinálta?"

Victor Adler később internacionalistává fejlődött. Pernerstorfer hatását azonban a továbbiakban sem tudta teljesen leküzdeni. Bár nem kívánta Ausztria beolvadását a császári Németországba, a jövőbeni esetleges csatlakozás lehetőségét továbbra sem tartotta kizártnak. Számára az is kézenfekvő volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában a német elem játszik vezető szerepet. A német nyelv terjedését természetes asszimilációs folyamatnak tekintette.

1874-ben nagy jelentőségű fordulat következett be életében. Megismerkedett Heinrich Braun joghallgatóval, aki hamarosan egyik legjobb barátja lett. Braun gyakran vendégeskedett Adlerék kertes házában, az oberdöblingi Dollingergassén. Ezt a házat Victor szívesen nevezte tréfásan „Adlerhorstnak", azaz sasfészeknek.

Heinrich Braun családja Frankfurtból került a Monarchiába, s Magyarországon telepedett le. Az apa vasúti mérnök volt. Magyarország számos vasútvonalát ő tervezte, és építésüket is irányította.

A Braun családban három gyerek született: két fiú és egy lány. A két fiú, Heinrich és Adolf, később ismert szocialista író lett. Heinrich Braun felesége, Lily Braun is kitűnően írt, önéletrajzi regénye egy időben világhírűvé tette.

Heinrich húga, Emma Braun 1858. május 20-án született Debrecenben. Igen szép lány volt. Ismerőseinek leírása szerint „madonnaarcával, pajkos, sötét hajtincseivel mintha egy Murillo-képből szállt volna ki". Szépsége magas műveltséggel párosult. Kitűnően ismerte a zenét, az irodalmat, és négy idegen nyelven beszélt.

Heinrich valósággal bálványozta a húgát. Véleménye szerint Emmának nagy igényeket kellett támasztania jövendőbelijével szemben. Akárki nem lehetett a húga férje. Erre a szerepre csak két embert tartott érdemesnek: barátját, Victor Adlert, vagy Friedrich Nietzschét.

Ez utóbbi akkoriban költészettel foglalkozott. Heinrich Braunnak igen megtetszettek a versei. Zseniális embernek tartotta. Személyesen még nem ismerte, így nem nyílt alkalma rá, hogy a húgának bemutassa. Ez szerencse is volt, ha figyelembe vesszük, hogy Nietzsche később a „felsőbbrendű ember" („Übermensch") filozófiáját hirdette.

Mint említettük, Heinrich Braun szemében a másik esélyes férjjelölt Victor Adler volt. Ez utóbbi hamarosan megismerkedett a gyönyörű lánnyal. Gyakran találkoztak, s ha-

marosan nagy szerelem fejlődött ki közöttük. 1878. szeptember 3-án házasságot kötöttek.

Victor Adler rajongásig szerette szép, okos és művelt feleségét. Pernerstorfernek írta egy alkalommal, egy ismert német mesére utalva: „Valósággal hozzám szegődött a szerencse. Úgy jártam, mint a paraszt, aki burgonyát ültetett és kincset talált." Nászútjuk Velencébe, Firenzébe, Rómába vezetett, onnan még Párizsba is elutaztak.

Emma Braun – illetve most már Emma Adler – az akkori polgári családok szokása szerint háziasszony lett; nem járt dolgozni. Ez azonban nem jelentette, hogy teljesen bezárkózott volna a háztartásba. Komoly fordítói tevékenységet folytatott. Több regényt és történelmi művet ültetett át angolból, franciából németre. Többek között lefordította „A nagy francia forradalom asszonyai" című gyűjteményes kötetet.

1878-ban Victor Adler már 26 éves volt. Közben elvégezte az orvosi egyetemet és megkapta diplomáját. Feleségével együtt önálló lakásba költözött, a Berggasse 19. számú házba. Itt volt Victor orvosi rendelője.

A fiatal házaspár hamarosan anyagi gondokkal találta szemben magát. Emma is, Victor is vagyonos szülők gyermeke volt. Annak idején apjuktól annyi pénzt kaptak, amennyire szükségük volt. Egyikük sem tanulta meg, hogyan kell a pénzzel bánni. Most viszont önállóan kellett gazdálkodniok. Lassan megtanulták, hogyan kell az otthoni költségvetést egyensúlyban tartani; addig azonban – ahogy mondani szokás – meg kellett fizetniük a tandíjat.

1892-ben éppen anyagi gondjaik miatt költöztek kisebb lakásba. Új otthonuk egy bérkaszárnyában, a Windmühlgasse 30/a számú épületben volt. Mint érdekességet jegyezhetjük meg, hogy berggassei régi lakásukba Siegmund Freud költözött, a világhírű pszichológus. 1892 táján ő is Victor baráti köréhez tartozott.

Az ifjú Adler házaspár gyakran jött össze barátokkal. A leg-

melegebb barátság Victort sógoraihoz, a Braun fivérekhez fűzte, meg Pernerstorferhez. Beszélgetéseik nem szorítkoztak magánjellegű ügyekre vagy irodalmi és művészeti kérdésekre. A napi politika is gyakran szóba került. Egyre többet beszéltek arról, hogy Európa országaiban új erő jelent meg: a szocialista munkásmozgalom.

Victor Adler először 1869-ben látott munkástüntetést Bécsben. Ez őt – akkoriban már tizenhét éves diákot – elgondolkoztatta, de még különösebb befolyást nem gyakorolt rá. 1880 táján azonban már egyre jobban érdeklődni kezdett a munkások mozgalma iránt.

Szűkebb baráti körében már ekkor volt egy ember, aki meggyőződéses szocialistának számított. Frankel Leónak hívták.

A tehetséges és művelt fiatalember energikusan dolgozott az I. Internacionálében. 1871-ben a párizsi kommün minisztere lett. Az ellenforradalom bosszúja elől csak nagy nehezen sikerült menekülnie. Hazatért Magyarországra, és 1876-tól az itteni munkásmozgalomban dolgozott.

Frankel Leónak azonban 1880 után – a hatósági üldöztetés miatt – el kellett hagynia Magyarországot. Bécsbe költözött, s itt kapcsolódott be Victor Adler baráti körébe. Igaz, hogy a társasági összejöveteleken nem volt nagyon beszédes, mégis rokonszenvet keltett. Adler később így emlékezett vissza rá: „Ez a proletár igazi tudóstermészet volt. Fáradhatatlan a dolgok tanulmányozásában, lelkiismeretes, meggondolt, a frázisoktól tartózkodó..."

Frankel Leó személyisége is egyike volt azoknak a szálaknak, amelyek az Adler családot Magyarországhoz fűzték. Barátságuk a továbbiakban is fennmaradt, amikor Frankelt Bécsből Párizsba szólították a mozgalmi kötelességek. 1896-ban halt meg. Elhunyta alkalmából Victor Adler így emlékezett meg barátjáról, a magyar munkásmozgalom megalapítójáról: „Aki őt ismerte, szerette őt, az öreg kommünárt, aki lágy és jó volt, mint egy gyerek, de akiben hősi lélek viharzott."

– Milyen rendes az Adler doktor úr hozzánk, szegényekhez!...

Gyakran és sokan mondogatták ezt Bécsben a nyolcvanas évek elején. Victor Adler berggassei orvosi rendelőjébe főként szegény munkásemberek jártak, akiktől a kezelésért igen keveset kért. Anyagi nehézségei részben ebből is adódtak, hiszen más doktoroknak gazdag páciensei voltak, Adlerhez viszont a kis fizetésűek jártak.

Victor Adler orvosi gyakorlata révén jól ismerte a munkások nyomorát. A proletárok körében pusztító betegségeket (főként a tüdőbajt) teljes joggal vezette vissza arra, hogy túl hosszú a munkaidő, igen rosszak a lakás- és egészségügyi viszonyok. Elhatározta, hogy a munkások helyzetének megjavításáért fog küzdeni.

De kitől lehet segítséget várni? Victor Adler a nyolcvanas évek elején kétféle lehetőséget látott, s egyelőre nem tudott dönteni, melyik jelentené a kivezető utat.

Az egyik megoldás az lett volna, hogy a hatalmon lévőkhöz forduljon, tőlük kérjen segítséget a munkások életkörülményeinek megjavításához. Ez persze illúzió volt, de akkoriban sok emberbarát gondolkodott így, és nemcsak Ausztriában. Victor Adler nem egy alkalommal hívta fel a hatóságok figyelmét a bécsi proletárok keserves lakás- és munkaviszonyaira; csak ígéreteket kapott tőlük.

A másik lehetőség abban állt, hogy a munkások a maguk erejéből harcolják ki életkörülményeik megváltoztatását. Küzdelmük iránt Adler már 1881–1882-ben is érdeklődött, s olyan benyomásokat szerzett, hogy az ausztriai munkásság vezetői – művészi hasonlattal élve – „jó emberek, de rossz muzsikusok. Itt csodát tehetne az, akinek nagy az agitátori tehetsége és az energiája."

1883 elején még úgy látszott, hogy Adler az első utat fogja választani. Ekkor hoztak ugyanis Ausztriában törvényt az

üzemi orvosi inspekcióról. Ez erősítette Adler hitét abban, hogy az uralmon lévők készek javítani a munkások helyzetén. Illúziói hatására a minisztériumtól külföldi tanulmányutat kért. Ezt – mint jónevű orvos – meg is kapta.

1883. július és szeptember között Adler Németországban, Svájcban, majd Angliában tanulmányozta az üzemi orvosi ellátást. Megállapíthatta, hogy a munkássors lényegében mindegyik országban hasonló. Azt is észrevette persze, hogy a szociális törvényhozás terén a fejlett ipari államok előbbre vannak Ausztriánál. Tanulmányútja végeredményben még jobban meggyőzte arról, hogy odahaza alapvető változásokra van szükség.

Adler azonban másra is felhasználta a tanulmányútját. Már a bécsi munkásvezetőktől sokat hallott Marxról és Engelsről. Sajnos, Marx éppen abban az évben, márciusban halt meg. Engelsszel viszont szeretett volna személyesen megismerkedni, s erre az angliai út jó alkalmat adott. Barátjától, Frankel Leótól ajánlólevelet kapott Engelshez. Ebben Frankel így jellemezte Adlert: „Hozzánk közel áll, és igen tiszteletreméltó emberbarát."

Adler kétszer is találkozott Engelsszel augusztus és szeptember folyamán; barátokként búcsúztak el egymástól. Adlert szinte lenyűgözte Engels egyénisége és tudása. De Engelsre is jó benyomást tett fiatal bécsi vendége. 1883. szeptember 18-i levelében azt írta: „Adler itt volt, éppen amikor a tengerpartra mentem, és ismét, amikor visszaérkeztem; olyan ember, akiből még lehet valami."

Tanulmányútjáról hazatérve Adler részletes emlékiratot készített, amelyben bírálta az ausztriai munkakörülményeket és egészségügyi viszonyokat. Marx Tőkéjére is hivatkozott mint forrásra. A kereskedelemügyi miniszternek nem nagyon tetszett a dolog: szocialista eszmék hatását érezte ki belőle, s elutasította. A fiatal orvos rájöhetett: a kormánytól nem várhat semmit a munkások helyzetének javítására.

A hatalmasok elutasító válasza egyfelől, Engels hatása más-

felől végleg eldöntötte Victor Adler életútját: a munkásmozgalom mellé állt. Édesapjára való tekintettel nyíltan még nem csatlakozhatott hozzá, hiszen Salomon Marcus ízig-vérig polgár volt, s a proletárok mozgalmát elítélte. Már azért is ellenezte volna a szocialistákhoz való csatlakozást, mert kivételes törvények álltak fenn, s féltette fiát a hatósági megtorlástól.

Adler tehát 1884–1885-ben hivatalosan még nem volt ausztriai munkásszervezet tagja. Tanácsadóként azonban közreműködött a mozgalomban. Nagy tudású, széles látókörű ember lévén, messze kimagaslott az osztrák szociáldemokrácia akkori – és nemcsak akkori! – vezetői közül. Szavára egyre többen figyeltek.

A mozgalom helyzete akkor mindennek nevezhető volt, csak kedvezőnek nem. A szervezkedést hatósági tilalmak korlátozták, ráadásul hiányzott az egység a mozgalomban. Két irányzat küzdött egymás ellen. Az egyiket „mérsékeltnek" nevezték: hívei szigorúan ragaszkodtak a törvényes keretekhez. (Az akkori magyarországi Általános Munkáspárt vezetői az ő példájukat követték.) A másik csoportot a „radikálisok" képezték. Ez utóbbiak forradalmi módszereket követeltek, de inkább az anarchistákhoz álltak közel. Tagadták a politikai harc szükségességét, elvetették a parlamenti küzdelmet, merényleteket kezdeményeztek.

Egyik irányzatnak sem volt igaza. Ráadásul a közöttük dúló, csaknem évtizedes testvérharc megbénította a munkásmozgalmat. Meg kellett teremteni a pártegységet, s az érte folyó harc élére állt Victor Adler.

Nagyon hamar sikerült szerveznie néhány komoly gyakorlati akciót. 1885. május 9-én Bécsben tömegtüntetésre került sor. Adler tanácsára a határozatot előre kinyomatták – a cenzúrát megkerülve a közeli, de Magyarországhoz tartozó Pozsonyban –, és a megmozdulás során röpiratként terjesztették. Ez igen hatásosnak bizonyult.

1886-ban meghalt Salomon Marcus Adler. Fia most már

nyíltan csatlakozhatott a szociáldemokráciához, s ezt meg is tette. 1886 decemberében munkásújságot alapított *Gleichheit* (Egyenlőség) címmel. A lap nemcsak agitációval foglalkozott. A szerkesztőség Gumpeldorfer Strasse 79. szám alatti helyiségében a mozgalom valóságos központja alakult ki. Sok vitát folytattak itt a párt ügyeiről, s ezek során Adler tekintélye még inkább megnőtt.

A *Gleichheit* külső munkatársai közé tartozott Karl Kautsky, a német szociáldemokrata párt egyik vezetője is. Többször járt Bécsben, és Adler barátja lett. 1889-ben ezt írta Engelsnek: „Megtanultam becsülni Victor Adlert. Már 1882 óta ismerem, de most értettem meg személyének mint a proletárpárt ideális vezetőjének teljes jelentőségét."

Adlert egyre jobban megismerték és megszerették a bécsi munkások. „A Doktor" – így hívták egymás között. Ez az elnevezés sok mindent elárul. Azok a szervezett munkások, akik a grófi, bárói rangot oly megvetéssel kezelték, mély tisztelettel ejtették ki Victor Adler tudományos címét. Nagyra becsülték annak a férfiúnak tudását, akit immár teljesen a maguk emberének tekintettek.

Adler nemcsak gyűléseken találkozott a bécsi munkásokkal, hanem sokukat felkereste otthonában is. Tanulmányozta életkörülményeiket, és a bajokra igazi orvosi éleslátással hívta fel a figyelmet. Különösen sokat foglalkozott a bécsi téglagyári munkások keserves sorsával. Sikeres sztrájkokat is szervezett körükben, s így bizonyos fokig javultak életkörülményeik. A hálás téglagyári dolgozók évtizedekkel később ezért emlékművet állítottak Adlernak.

Új szellem járta át a mozgalmat. Most már – a sikeres kezdeményezések után – meg kellett határozni a párt programját és szervezeti felépítését. Országos tanácskozásra volt szükség. Bécsben – tekintettel a kivételes állapotokra – ezt lehetetlen volt megrendezni, ezért Adler tanácsára úgy határoztak, hogy a főváros közelében, Hainfeld község vendéglőjében tartják meg.

A pártkongresszus 1888. december 30-án ült össze, és 1889. január 1-én zárult. Németek, csehek és lengyelek egyaránt részt vettek rajta, jelképezve az ausztriai munkásmozgalom nemzetköziségét. Adler vezetésével most jött létre az egységes párt, mely 1889-től Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja néven tevékenykedett. Az Adler által megfogalmazott hainfeldi program egyike volt a legjobbaknak az akkori nemzetközi munkásmozgalomban.

A hainfeldi kongresszusnak ez az elvi nyilatkozata lényegében Marx és Engels Kommunista Kiáltványának elvein alapult. Következetes osztályharcot, a tőkés társadalmi rendszer szükségszerű bukását hirdette. Hangsúlyozta a szervezett proletariátus történelmi hivatását. Elvi téren sokkal jobb volt a német szociáldemokrácia 1875-ös gothai programjánál. Ez utóbbi például nem szólt az internacionalizmusról, az osztrák párt hainfeldi elvi nyilatkozata viszont nyíltan hirdette a nemzetköziséget.

A hainfeldi program lényegében három évtizedre meghatározta a szociáldemokrácia tennivalóit Ausztriában. Kedvezően hatott a magyar munkásmozgalomra is. A következő évben, 1890-ben alakult meg a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Szintén elvi nyilatkozatot adott ki, amely lényegében azonos volt az osztrák párt hainfeldi programjával.

A kibontakozó magyar munkásmozgalom sok segítséget kapott az ausztriai testvérpárttól és személy szerint Victor Adlertól is. Így például amikor 1894-ben a magyar szociáldemokrácia soraiban nagyon kiéleződtek a belső ellentétek, Victor Adler ajánlása alapján Bécsből Silberberg Ignác jött a magyar párt segítségére, s neki sikerült is az egységet helyreállítania.

Victor Adler vezetésével tehát a marxista irányzat győzött Ausztria munkásmozgalmában. A kalandorpolitikát hirdető, a tömegek szerepét lebecsülő anarchisták, akiknek a nyolcvanas évek elején még nagy szavuk volt, végleges vereséget szenvedtek. Engels elégedetten írta barátjának, Sorgénak

1889. december 7-én: „Ausztriában is nagyon jól megy minden, Adler pompásan rendbe hozta a dolgot, az anarchistáknak ott végük."

1889. július 14-én megalakult a proletariátus nemzetközi szervezete, a II. Internacionálé. Alapításában Victor Adler is részt vett. Sok új barátot szerzett a kongresszuson; többek között összebarátkozott August Bebellel. Ebben nagy tudásán és megnyerő egyéniségén túlmenően nyelvismerete is szerepet játszott. Anyanyelvén kívül angolul, franciául és olaszul is tudott, s ez valósággal kincset ért egy ilyen nemzetközi tanácskozáson.

Adlert kezdettől fogva nagy megbecsüléssel vették körül az Internacionáléban. Egy alkalommal Kautsky barátilag figyelmeztette őt: ne hajszolja túl magát, vigyázzon egészségére éppen a munkásmozgalom érdekében. „Kérlek – írta –, hogy ne hízelgésnek vedd, hanem meggyőződésemnek, ha azt mondom, ma három ember pótolhatatlan számunkra: Engels, Bebel és Te!"

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA VEZÉRE

Victor Adler az 1888–1889-es pártkongresszus után azt gondolta: megtette, amit tehetett a munkásmozgalomért, most már visszatérhet orvosi hivatásához. Ez azonban már nem volt lehetséges. Megválasztották a párt elnökévé. Élethivatásává a párt vezetése és szervezése vált, így – nagy fájdalmára – fel kellett hagynia orvosi praxisával.

Szociáldemokrata pártvezetőnek lenni akkoriban éppenséggel nem volt irigylésre méltó hivatás. Sok kellemetlenséggel járt.

Az egyik megpróbáltatást a hatósági zaklatás jelentette. Nem sokkal a párt megalakítása után, 1889 áprilisában Adler megszervezte a bécsi közlekedési alkalmazottak sztrájkját. Vá-

laszul a hatóság a *Gleichheitet* betiltotta, Adlert pedig letartóztatták és törvényszék elé állították.

A burzsoá állam bírósága az állam elleni izgatással, „a forradalom előkészítésével" és ehhez hasonlókkal vádolta Adlert. Ő azonban bátran védte elveit. Ügyes taktikát alkalmazott, hosszú fejtegetésekkel próbálta kifárasztani ellenfeleit. Amikor figyelmeztették, hogy rövidebben beszéljen, ironikusan válaszolt:

– Meg vagyok győződve róla, hogy nagyon igénybe veszem az önök türelmét. De kérem, gondolják meg! Én erre a helyre nem siettem! Engem ide az államügyész úr hívott!

Védőbeszédének befejezése is szellemes volt:

– Megértem, hogy nagyon unalmas itt ülni és engem hallgatni, de gondolják meg: az én számomra még unalmasabb lenne, ha valahol másutt tovább kellene ülnöm! (Mindenki megértette a börtönre tett célzását.)

Sikerült megvédenie pártját az „anarchizmus" vádjával szemben. Hiszen ennek éppen Adler volt a legfőbb ellenfele! Más „bűnökben" azonban vétkesnek találták, így négyhónapi fogházat kapott. Ez volt az első börtönbüntetése, de nem az utolsó.

1888-tól 1900-ig összesen tizenhét alkalommal (!) tartóztatták le és vádolták politikai „bűncselekményekkel". Adler azonban mindig igen ügyesen védekezett. Néhány esetben fel is mentették. Más alkalmakkor pedig, ha börtönbe került, nagyon hamar kiszabadult. Összesen kilenc hónapot töltött fogházban a kilencvenes évek folyamán.

Adler számára a másik kellemetlenség anyagi természetű volt. A nyolcvanas években orvosként szert tett bizonyos szerény jövedelemre. Mióta azonban orvosi praxisát feladta és politikus lett, a megélhetése nehezebbé vált. Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja pénzhiánnyal küszködött, s Adlernak úgyszólván fizetség nélkül kellett dolgoznia.

Igaz, hogy 1886-ban, apja halála után Victor némi örökséghez jutott. Ebből azonban sokat áldozott pártcélokra, hiszen

a *Gleichheit* állandóan deficittel küszködött, s utódának, az 1889-ben megindult *Arbeiter-Zeitung* (Munkásújság) hetilapnak is sokáig ez volt a sorsa.

Ami ezek után az örökségből még megmaradt, azt elvitte 1890–1892 között feleségének sokáig tartó betegsége. Nehéz helyzetében az osztrák párttól továbbra sem kaphatott anyagi támogatást. Németországi barátai emiatt bírálták is a bécsi pártvezetőséget, Bebel pedig ebben az ügyben egyenesen Engelshez fordult.

Engels segítőkész barátnak bizonyult. 1891 júliusában felajánlotta „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című művének tiszteletdíját Adler számára. 1892 májusában egy másik munkájának honoráriumát juttatta el barátjának. Ez alkalommal ezt írta neki:

„Tudom ugyanis, ha nem is részleteiben, de ami a gyakorlatot illeti, mégis elég pontosan, hogy a párt számára végzett munkádat folytonosan akadályozza ugyanennek az osztrák pártnak a képtelensége arra, hogy olyan anyagi helyzetet biztosítson neked, amely lehetővé tenné számodra, hogy idődet és erődet teljesen az ügynek szenteld. Azt is tudom, hogy a szerencsétlenségek, amelyek az utóbbi időben értek téged, kiadásokkal járnak, amelyekhez a párt nem bocsáthatja rendelkezésedre a szükséges eszközöket... Remélem, megszerzed nekem azt az örömet, hogy elfogadod javaslatomat. Saját tapasztalatból tudom, ha már régen volt is, hogy a munkaképességet, a munkakedvet és a munkaidőt menynyire korlátozza a létért folytatott gazdasági harc... nem tehetsz nagyobb szolgálatot az osztrák pártnak, mint ha hozzájárulsz ehhez a tervecskéhez."

Engels támogatása jól jött Adlernak. Anyagi gondjai csökkentek. Emma egészségi állapota is javult. Engels igazi, melegszívű jóbarátként reagált az örömhírre 1892. február 19-i levelében:

„Nagyon örültünk a hírnek, hogy a feleséged jobban van és gyógyulása biztosra vehető. Igazán éppen elég a vesződ-

séged és a munkád, és az osztrák mozgalomnak túlságosan is szüksége van a teljes erődre, semhogy ne lélegeztünk volna fel boldogan, amikor hírét vettük, hogy ezzel legalább a legsúlyosabb gondtól megszabadultál."

1895-ben azonban Victor Adlert ismét anyagi gondok fenyegették. Az addig hetilapként működő, kitűnően szerkesztett *Arbeiter-Zeitung*ot napilappá akarta átalakítani. Ez azonban annyi kiadással járt, hogy Adlert valósággal anyagi csőd fenyegette. Sajnos, a nagy barát, Engels akkor már halott volt. Ezúttal sógora, Heinrich Braun mentette meg a katasztrófától. Egy németországi szociálpolitikai folyóirat eladása révén 70 000 márkát tudott Adlernak küldeni. E nagylelkű segítség megmentette az *Arbeiter-Zeitung*ot és magát a párt vezérét is.

Sok gondja-baja közepette Adlert az vigasztalta, hogy a mozgalom szépen fejlődött. Ausztria-Magyarország munkásai 1890-ben ünnepelték meg először május elsejét. Ez próbatételt jelentett, hiszen Bécsben még érvényben voltak a kivételes törvények. Ha utcai tüntetést rendeznek, ez hatósági beavatkozást provokál. Adler javaslatára úgy oldották meg a kérdést, hogy a munkástömegek „közös séta" keretében vonultak aznap a Práterba, Bécs Városligetébe. Ez ellen a rendőrség nem tehetett semmit. A Práter ugyanis évtizedek óta mindig is a sétálóké volt.

1890. május elsején lépett a Monarchia munkásosztálya először komoly erőként a politikai élet porondjára. A mozgalom ezt követően is szép sikereket ért el. 1891 júniusában tartották a párt II. kongresszusát, s erre meghívták Engelst is. Személyesen nem tudott ugyan eljönni, de levelet írt. Ebben elismeréssel szólt az Adler vezette pártról. Kiemelte internacionalizmusát, miközben a soknyelvű Monarchiában a különböző nemzetiségek polgársága egymással viszálykodott. Érdemes idézni Engels leveléből:

„Hainfeld óta ...óriási haladást értetek el. Ez a legjobb biztosíték arra, hogy második pártkongresszusotok új, még

jelentősebb győzelmek kiindulópontja lesz... És míg nálatok, Ausztriában a különböző koronaországok vagyonos osztályai az elvakult nemzetiségi viszálykodás közepette uralkodásra való képességük utolsó maradványát is elvesztik, a ti második kongresszusotok olyan Ausztria képét fogja elétek tárni, amely nem ismer többé nemzetiségi viszályt – a munkások Ausztriájának képét."

A mozgalom sikerei elválaszthatatlanok voltak Adler nevétől. Ausztriában és külföldön egyaránt tisztelték őt a munkások. Megnyilvánult ez az Internacionálé különböző kongresszusain is. Az 1891-es brüsszeli, az 1893-as zürichi, az 1896-os londoni, majd az 1900-as párizsi tanácskozásokon is nagy érdeklődéssel fogadták felszólalásait.

Az 1891-es brüsszeli kongresszus különösen emlékezetes maradt számára. Engels már jóval előbb meghívta őt Emmával együtt Londonba. Július 22-i levelében ezt írta nekik: „...ne sokat fontolgassatok, hanem jöjj el a feleségeddel együtt!" Emma nem tudott férjével Brüsszelbe utazni, Victor azonban ott volt a kongresszuson, majd utána Bebel társaságában Londonba utazott. Augusztus 25–27-ig élvezték Engels vendégszeretetét. Adler és Bebel „három napig itt voltak, igen vidámak és elégedettek" – írta Engels Sorgénak.

Victor Adlert az ausztriai munkásmozgalomban nagy tisztelettel vették körül. Persze, az általa irányított pártvezetőségnek is akadt időnként ellenzéke. A kilencvenes években a szociáldemokrácia soraiban kalandor elemek ütötték fel a fejüket, „forradalmibb taktikát" követelve. Adler határozottan lépett fel ellenük. A kalandorpolitika elleni harcában elvi segítséget kapott Engelstől. Ez utóbbi 1892. augusztus 30-án ezt írta neki: „A taktikát nem a semmiből csináljuk, hanem a változó körülményekből..."

Az ellenzéki csoportok elleni harcban Adlert az a hit vezette, hogy úgy kell vigyázni a mozgalom egységére, mint a szemünk fényére. Ez alapelve maradt mindhalálig, sőt esetenként szinte dogmává vált nála.

Victor Adler számos alkalommal hangoztatta, hogy a szociáldemokrácia „forradalmi mozgalom", s ezért szükség van a fegyelem betartására. Helyesen tette, amikor elítélte a kalandorpolitikát. De mit értett ő – és vele együtt a pártvezetőség – „forradalmiságon"?

Sajnos, ennek a szónak nem volt igazi tartalma az osztrák pártban. A gyűléseken ugyan szokássá vált, hogy a hatalmon levőket forradalommal fenyegessék. Ez azonban inkább ijesztésnek tekinthető, mint komoly szándéknak.

Victor Adler a törvényes formák betartását követelte. Arra hivatkozott, hogy a munkásság nagy vívmányokat harcolt ki: a rendkívüli állapot megszüntetését 1891-ben, a viszonylagos sajtó-, szólás- és gyülekezési szabadságot. Ezeket az eredményeket nem szabad felelőtlen akciókkal kockára tenni.

Ebben az indokolásban sok igazság is volt. Felvetődik azonban a jogos kérdés: hol a határ az indokolt óvatosság és az indokolatlan megalkuvás között?

A századforduló táján már látszott, hogy Adler maga sem tud határt vonni a kettő között. Túlságosan is a törvényes formák betartására törekedett; túlzottan vigyázott arra, nehogy a hatóságokkal bármiféle összetűzésre kerüljön sor. Gyakran mondogatta, hogy a célhoz „lépésről lépésre kell közeledni". Ezzel a taktikával a mozgalom sok kisebb sikert ért el. Miközben azonban Adler a jelen feladataira összpontosította energiáját, kezdett elhomályosulni előtte a nagy cél: a kizsákmányoló rend megdöntésének, a szocializmus kivívásának történelmi feladata.

Még inkább jellemző volt ez Adler munkatársaira. A párt vezetői közé bekerült a régi barát, Pernerstorfer meg Karl Leuthner és Karl Renner. Mindhárman jó funkcionáriusokká váltak, feladataikat pontos hivatalnokokként látták el, és elméleti téren is elég képzett embereknek számítottak. A munkásság helyzetének megjavítását azonban nem is tudták másképpen elképzelni, mint a meglévő társadalmi rend keretei között.

Renner, Pernerstorfer és Leuthner befolyása alá került lassan a pártvezetőség többsége. Vonatkozott ez a kitűnő újságíróra, Friedrich Austerlitzre, az *Arbeiter-Zeitung* főszerkesztőjére is. A párt vezetői közül csak Otto Bauer képviselt a többséghez képest elvibb irányvonalat, de egymagában nem sokat tehetett.

Victor Adlernek nagyon hiányzott az önzetlen és elvileg szilárd jóbarát, Friedrich Engels. Igaz, hogy régi barátai közül Bebel és Kautsky még teljes erővel és szellemi frisseséggel dolgozott. Velük szorgalmasan levelezett Adler a századfordulón és azt követően is. A barátság szálai egyre szorosabbak lettek. Bebel és Kautsky azonban egészen 1907-ig nem ismerte fel, hogy az osztrák mozgalomban hibás nézetek és tévedések is halmozódtak, nemcsak eredmények. Tőlük tehát Adler nem kaphatott kellő mértékű elvi támogatást.

A századforduló idején, majd később is Adler osztatlan tekintélynek örvendett az osztrák párton belül és a nemzetközi munkásmozgalomban. Önzetlenül, őszinte meggyőződésből szolgálta a mozgalmat. Az emberek nagyra értékelték, hogy örökségét a párt céljaira áldozta. Kevesen vették észre, hogy az általa vezetett párt – a vitathatatlan sikerek mellett – lassan letér a forradalmi marxizmus útjáról.

Az 1901-es osztrák pártkongresszus után a rendőrség jelenlévő képviselője ezt írta bizalmas jelentésében: „Az osztrák szociáldemokrácia azon az úton halad, hogy a kapitalista társadalmi renddel megegyezzen." Az éles szemű rendőrfelügyelő prófétaként látott a jövőbe.

FRIEDRICH GYERMEKÉVEI

Victor Adlernak három gyermeke volt: két fiú és egy lány. A lányt, Marie-t a családban Mukinak becézték. A fiúk közül a másodikat Karlnak hívták. Az első fiú, Friedrich Adler, 1879. július 9-én született. Az anyakönyvben a Friedrich

Wolfgang kettős keresztnév szerepelt. Ebben is szüleinek irodalomszeretete nyilvánult meg: Goethe keresztneve Wolfgang, Schilleré pedig Friedrich volt. A későbbiek során azonban a fiú csak az egyik keresztnevet, a Friedrichet használta.

Közismert igazság, hogy a gyerekkori benyomások döntő hatásúak a személyiség kialakulásában. Fokozottan vonatkozott ez a kis Friedrich Adlerra. Ha valaki, ő aztán elmondhatta, hogy már gyerekkorában politizáló légkörben nőtt fel.

Hatéves volt, amikor édesapja először vitte magával egy tüntetésre. Sok száz munkással együtt az 1848-as márciusi forradalom áldozatainak sírjához zarándokoltak. Apja akkor magyarázta meg először neki, mit is jelent a mozgalom. Mondanunk sem kell, hogy ez az esemény igen mély benyomást tett rá.

Amikor iskolába került, a történelemben és az irodalomban hamar találkozott a szabadság gondolatával. Képzelete lángra gyúlt. Diáktársaival a szünetekben arról beszélgetett: „Mi lenne, ha a Burg előtt barikádokat építenénk?" A forradalomról álmodozott, még elég gyerekes formában.

Korán lázadozott a társadalmi igazságtalanság ellen, s át tudta érezni mások fájdalmát. Nyolcéves volt, amikor apja otthon beszámolt a téglagyári munkások keserves helyzetéről. A kis Fritzet ez annyira megrázta, hogy sírva fakadt. Az apja ekkor így szólt hozzá: „Majd te is segítesz, hogy jobb legyen!"

1889-ben, amikor édesapja ellen az első pert indították, Fritz tízéves volt. A gyerek gyakran meglátogatta apját a börtönben. Utólag így emlékezett vissza erre: „Szerettem volna naphosszat nála maradni. Legszívesebben vele együtt csukattam volna le magamat."

Később is mindig meglátogatta édesapját a börtönben. Így amikor 1893-ban, a reichenbergi választások után lefogták Victor Adlert. A bíróságon azonban olyan ügyesen védekezett, hogy felmentették. Ekkor írta neki barátja, Bebel:

„A Te »mártíriumodnak« hamarosan vége lesz, gratulálok, hogy olyan jól viselted el."

A kis Friedrich nem szégyellte, hogy apja börtönbe került, sőt büszke volt rá. Utólag így nyilatkozott: „Örültem, hogy apám olyan ember, aki áldozatot tud hozni eszméiért."

Politikai nevelését elősegítette, hogy 1891-ben, 12 éves korában megjelenhetett a pártkongresszuson. A delegátusok komoly szavai, a tanácskozás felelősségteljes légköre maradandó élményt jelentett számára.

Az apai hatás mellett az anya is elősegítette a gyermek kedvező irányú fejlődését. Emma rendkívül gondos nevelésben részesítette fiát. Művelődésére és külsejére egyaránt figyelt. Egy pesti lap 1916-ban ezt írta: „Anya és gyermeke gyakran ellátogattak a Budapesten lakó szülőkhöz, illetve nagyszülőkhöz, és sokan lesznek, akik emlékezni fognak a kis Adler Frigyesre, aki mint valami herceg, csipkés-bársonyos ruhában járt."

A gyermek, majd középiskolás diák Friedrich valóban gyakran járt édesanyjával Magyarországon, rokoni látogatásokon. Az Adler családnak azonban itteni baráti köre nem alakult ki. A kis Fritz is csak felületes benyomásokat szerezhetett Budapestről. Magyarul nem tanult meg egyetlen szót sem. Ez nem is látszott szükségesnek, hiszen Pesten a múlt század végén a közlekedésben, az üzletekben és a kávéházakban a német nyelvvel még tökéletesen el lehetett boldogulni.

Otthon, Bécsben megismerhette apja barátait, Pernerstorfert, Austerlitzet és másokat, akik gyakran látogattak el hozzájuk. Egy találkozás azonban – sajnos – kimaradt az életéből. Nem ismerhette meg apja legőszintébb, legönzetlenebb és legzseniálisabb barátját, Engelst.

Victor Adler többször volt Londonban Engels vendége, s Engels is készült, hogy visszaadja a látogatást. Az időpontot is egyeztették: 1892 nyarán jött volna Bécsbe. Az Adler család nagyon várta őt. Sajnos, a nagy forradalmár hirtelen

megbetegedett, és nem tudott kimozdulni londoni otthonából. A következő években egészségi állapota még inkább romlott, 1895-ben pedig örökre lehunyta szemét. A fiatal Friedrich Adlernek ily módon nem nyílt alkalma az Engelsszel való személyes ismeretségre...

Fritz abban is követte a családi örökséget, hogy sokat olvasott, művelődött. Időnként színházba ment szüleivel. Különösen nagy hatást tett rá Schiller drámája, a Tell Vilmos. Képzeletét megragadta, ahogy a híres íjász megölte a helytartót, a zsarnokság megtestesítőjét. Ez a motívum emlékezetes maradt számára.

Az iskolában diáktársai becsülték. Egyenes jellemű fiatalembernek ismerték. Ha egyszer kimondott valamit, ahhoz szilárdan ragaszkodott. A szilárd jellem azonban kétségtelen makacssággal párosult Fritznél. Nehéz volt meggyőzni arról, ha álláspontja, melyet körömszakadtáig védelmezett, esetleg tévesnek bizonyult.

Sok jót el lehetett mondani Fritz fejlődéséről, de szólni kell egy kedvezőtlen családi örökségről, az idegbetegségről is. Ez egyáltalán nem ritka jelenség olyan embereknél, akik feszített szellemi munkát végeznek.

Sajnos, Victor Adler leánygyermekének, Marie-nak elborult az elméje. 1893-ban ideggyógyintézetbe szállították, és 15 évet kellett ott töltenie. Megrázó élmény volt ez az egész család számára.

Édesapja észrevette, hogy Fritznek sem elég erősek az idegei. Ezért aztán gondot jelentett a pályaválasztás. Mivel Friedrich jó diák volt, nyilvánvalóan vétek lett volna, ha nem tanul tovább. Kérdés azonban: milyen iskolába járjon?

„Kezdettől fogva gondom volt rá, hogy olyan életpályát válasszak számára, amely nem szertelen és amely nem terheli meg túlságosan az idegeit – mondta később Victor Adler. – Ezért azt akartam, hogy először végezze el az alsó reáliskolát vagy a reálgimnáziumot és aztán látogassa a technológiát, hogy technikusi pályára lépjen, amely, ha lehetővé

teszi is a szellemi tevékenységet, mégse terheli meg őt túlságosan."

Az alsó reáliskola elvégzése után azonban Fritznek más elgondolása támadt. Mindenből kiváló érdemjegyet szerzett ugyan, de érdeklődését elsősorban a matematika keltette fel. Ezért azt mondta édesapjának, hogy szeretné a gimnáziumot elvégezni, mert „felsőbb matematika nélkül nem tud élni".

Apja számára ez komoly problémát jelentett. A gimnáziumba járás – a magas tandíj miatt – elég költséges dolog volt. Ráadásul a gimnázium elvégzése után óhatatlanul az egyetemi továbbtanulás következett, ami a jövőben ismét újabb kiadásokat jelentett. Kenyérkereső pályára tehát később lépett volna, mint az eredetileg tervezett reálgimnázium esetén. A családi költségvetés helyzete pedig éppenséggel nem volt kedvező.

Szerencsére Engels, majd később Heinrich Braun anyagi segítsége jóvoltából a gimnázium nem billentette fel az Adler család költségvetését. Lehetőség nyílt Friedrich további taníttatására, és az apa – némi vonakodás után – beleegyezett a dologba. Fritz különösen matematikából és fizikából jeleskedett. Mint eminens tanulónak, később mérsékelték a tandíját. 1897-ben sikeres érettségi vizsgát tett.

„Nem volt olyan, mint a többi diák – jellemezte őt az apa. – Már a barátai megválogatásában is megmutatkozott ez. Csak olyanokkal barátkozott, akikkel nehéz elméleti kérdésekről éjszakákon keresztül folytathatott végtelen vitákat."

Érettségi után Fritz váratlan tervvel lepte meg a szüleit: egy évig bányamunkásként fog dolgozni! Elhatározását azzal indokolta, hogy saját tapasztalataiból szeretné megismerni azoknak a munkásoknak a helyzetét, akiknek jobb életéért apja küzd, és majd ő maga is harcolni fog.

Ez a terv egyrészt Friedrich következetességéről tanúskodik, másrészt azonban azt is elárulja, hogy túlbecsülte saját erejét. Szülei „őrültségnek" tekintették elgondolását,

hiszen látták, hogy fizikailag gyenge, tehát nem bírná a bányamunkát. Végül nagy nehezen sikerült őt lebeszélni tervéről.

Látva kiváló képességeit, a szülők úgy döntöttek, hogy érdemes továbbtanulnia. Meghozták az anyagi áldozatot annak érdekében, hogy fiuk a világhírű zürichi egyetem matematika–fizika szakos hallgatója legyen.

1897 nyarán Friedrich Adler Zürichbe utazott. Ezután tizennégy évig Bécstől távol élt.

A ZÜRICHI ÉVEK

Fritz a zürichi egyetemen is szorgalmasan tanult. Rengeteget olvasott, és nemcsak természettudományos szakkönyveket. Sok politikai és filozófiai művet és végigtanulmányozott.

Alfred Kleiner professzor irányításával már a második félévben megkezdte kutatásait a fizikai laboratóriumban. Témája a következő volt: „A króm fajhőjének függése az időjárástól." Három évig dolgozott rajta, s végül sikeresen megvédte doktori értekezésként.

Kiváló tehetségére hamar felfigyeltek az egyetemen. Az ötödik félévben (tehát már harmadéves korában) a fizikai intézet tanársegéde lett. A következő évben megkapta a matematika–fizika szakos diplomát, ezután következett az említett doktorátus.

Nagy szorgalma folytán valósággal túlhajtotta magát. A sok munkától erősen lesoványodott. Apja aggodalommal figyelte.

„Az a benyomásom – írta egyik levelében fiának –, hogy túl sokat dolgozol." Másik alkalommal így írt neki: „Legutóbbi leveled a legnagyobb mértékben nyugtalanított. Úgy látszik, jobban megterheled az idegeidet, mint azok bírják. Az ég szerelmére ne hagyd, hogy valamiféle terheléspróba jöjjön, inkább halaszd el a vizsgáidat, és tarts pár hét szünetet.

Ha egy félévvel később vagy készen, abszolúte mindegy. *De egészségesnek kell maradnod.*" Amikor Fritz 21 éves lett, apja így írt hozzá: „A fő dolog az, hogy ne terheld meg jobban magadat, mint amennyit testileg elbírsz."

Fritz nem szívlelte meg túlságosan ezeket a tanácsokat. Apja alig várta, hogy befejeződjenek egyetemi tanulmányai. 1901. február 18-án végül ezt írhatta: „Nagy örömömre Fritz most letette utolsó vizsgáját."

Öröme azonban korai volt. A fiatal Adler, ahogy befejezte fizikai tanulmányait, még tovább akart tanulni. Ismeretelméleti stúdiumokba akart belekezdeni. Saját bevallása szerint erre Engels műve, az Anti-Dühring lelkesítette.

Victor Adler féltette a fiát attól, hogy az ilyen tisztán elméleti munka túlterhelje az idegeit. Más aggodalma is támadt. „Fel akarsz hagyni saját tudományoddal, a fizikával, és más tudományterületekre akarsz kóborolni, terv nélkül, világos cél nélkül, az életpályádat rögtönzésre akarod felépíteni" – írta neki. Máskor meg értésére adta, hogy az ilyesminek annyi az esélye a sikerre, mint „egy az ezerhez".

Végül azonban Victor Adler hozzájárult ahhoz, hogy fia újabb tanulmányokba kezdjen. Fritz egyébként közben a fizikai laboratóriumban dolgozott, így bizonyos szerény keresetre tett szert. Az otthoni pénzügyi támogatásra azonban még mindig szüksége volt.

Az ifjú Fritz az egyetemre nemcsak az előadások és a laboratóriumi munkák miatt járt, nem is kizárólag a kollégákkal való vita vagy a szakkönyvek olvasása céljából. Mi tagadás: két szép szem is vonzotta oda.

A szempár tulajdonosát Katjának hívták. Teljes neve eredetileg így hangzott: Jekatyerina Jakovlevna Germaniszkaja. A litvániai Vilniusban született, polgári családban. Kaunasban járt gimnáziumba, ahol kitűnő tanuló volt. A tehetséges, okos kislány egyetemre szeretett volna kerülni, de ez zsidók számára akkor elég nehéz volt a cári Oroszországban.

Katja 1898-ban iratkozott be a zürichi egyetemre. Örült,

hogy olyan országba került, amely a cári birodalomnál fejlettebb volt, s ahol vallása vagy haladó eszméi miatt senkit sem szorítottak háttérbe. Édesanyja, aki úgy vigyázott rá, mint a szeme fényére, szintén vele utazott Zürichbe.

Kémia szakosként kezdte meg tanulmányait. Az egyik előadáson ismerkedett meg Friedrich Adlerral. A kölcsönös szimpátia hamarosan szerelemmé fejlődött. Katja Fritz tanácsára átment fizika szakra. Mindenben osztotta a tehetséges fiatalember nézeteit.

1901 végén Fritz megírta apjának, hogy el akarja venni feleségül Katját. Szülei ezt korainak tartották, hiszen fiuk még csak huszonharmadik évében volt. Fritz azonban egy újabb levelében azt javasolta apjának, ismerje meg személyesen a lányt, akkor meg fogja érteni a türelmetlenségét. Részletes jellemrajzot is készített róla. Victor Adler ezt válaszolta neki: „Katja számomra rendkívül rokonszenves, és a róla adott fantáziakép... oly kedves, hogy nem kívánok mást, mint azt, hogy nyugodt körülmények között együtt legyünk vele."

1902 folyamán Katja Bécsbe utazott. Kedves lénye, intelligenciája és ifjú szépsége kedvező benyomást tett az Adler szülőkre. Helyeselték Fritz választását.

1903 januárjában megvolt az esküvő. Ez alkalommal az ifjú pár rövid időt Litvániában töltött. Victor Adler elégedett volt. Egyik barátjának ezt írta: „Bár komolyan elleneztem, hogy Fritz ilyen fiatalon igába hajtsa a fejét, mégis egészen fellelkesedtem, úgy megszerettem Katját, aki egyike a legfinomabb teremtéseknek azok közül, akikkel összekerültem." Katja egyik bécsi látogatása után pedig ezt írta sógorának, Heinrich Braunnak: „Napról napra jobban kedvelem őt..."

Fritznek és Katjának három gyermeke született. Johanna Alice 1903 decemberében, Emma Frieda 1905 júniusában, Felix pedig 1911 januárjában jött a világra. Mindhárman svájci állampolgárok lettek. A legifjabb Adler gyerek, Felix, örökölte apja érdeklődését a fizika iránt, és később egy amerikai egyetem professzora lett.

Időközben Friedrich befejezte ismeretelméleti tanulmányait is. Megfeszített erővel dolgozott, s ez nem hatott kedvezően egészségi állapotára. Érdemes ezzel kapcsolatban Victor Adler visszaemlékezését idéznünk.

„Azt szerettem volna, hogy egyetemi tanár legyen belőle. Akkor minden esztendőben néhány hónapot felelősség és munka nélkül tölthetett volna el, s ez nagyon jót tett volna az idegeinek. De sajnos, ez nem valósulhatott meg.

Mindig nagyon szorgalmas volt. Sokszor túlságosan kifárasztotta magát, és gyakran látszottak rajta a fáradtság jelei. Orvos voltam, sőt elmeorvos, így nem kerülte el a figyelmemet a kifáradás és az összeomlás veszedelme. Ez a veszély állandóan szemem előtt lebegett. Mindig vigyáztam arra, hogy megóvjam a túlterheléstől. Gyakran megtörtént, hogy a munkadüh messzebb ragadtatta, mint amennyit fizikai ereje bírt. Aztán megint olyan idők jöttek, hogy túl sokat vett magára, anélkül, hogy ez külsőleg meglátszott volna rajta. De én, mint apa és orvos, mégis mindig láttam azt a veszedelmet, amely a túlterhelést nem bíró idegeit fenyegette..."

Friedrich Adler gondjait fokozta, hogy most már családjának eltartásáról is gondoskodnia kellett. Mivel a zürichi fizikai laboratóriumban keveset keresett, 1905 nyarán átment Münchenbe, és a müncheni természettudományos és technikai múzeum munkatársa lett. Itt jobb volt a fizetése, ezért családjával a bajor fővárosba költözött.

Másfél évig laktak Münchenben. A múzeumi, lényegében adminisztrációs jellegű munka azonban nem tetszett Friedrichnek. 1906 végén visszatért Zürichbe. Most már jobb állást kapott az egyetemen: a fizika „privát docense" – magyar fogalmak szerint magántanára – lett.

Friedrich Adlernak számos tudományos publikációja jelent meg. Színvonalas tanulmányokat írt a természettudományok és a filozófia tárgyköréből. Már ekkor nyíltan hirdette marxista nézeteit. Ezt tükrözte 1907-ben megjelent

összefoglaló munkája is, amely „Friedrich Engels és a természettudományok" címet viselte.

Fizikai tárgyú kutatásai során gyakran találkozott Ernst Mach nevével. Mach a múlt század kiváló fizikusa volt; az általános relativitást hirdette a fizikában. Sok helyes megállapítása mellett azonban ez a nagy tudós a maga fizikai idealizmusát filozófiailag általánosította. Friedrich Adler ezt nem vette észre. Annyira lelkesedett Mach tanításaiért, hogy azonosította őket a marxizmussal. Ezt a véleményét fejezte ki 1908-ban írt „A machizmus és a materialista történelemfelfogás" című tanulmányában.

Ekkoriban az értelmiség körében nem volt ritka jelenség, hogy az idealista Mach felfogását összekeverték a marxizmussal. Ennek a zavarosságnak véget kellett vetni. A nézetek tisztázásának feladatát a már akkor ismert nevű orosz forradalmár, Lenin vállalta magára. 1909-ben jelent meg „Materializmus és empiriokriticizmus" című filozófiai műve, amelyben világosan elhatárolta Mach nézeteit Marx és Engels tanításaitól. Könyvében bírálta – többek között – Friedrich Adler tanulmányát is.

Visszatérve a fiatal Adlerhoz, megállapíthatjuk, hogy mint magántanárnak kedvezőbbekké váltak az életkörülményei. Anyagilag rendeződött a helyzete; jövedelmét az írói honoráriumok is kiegészítették. Most már nem kellett szüleitől pénzt kérnie.

Szakmai körökben már jó neve volt. Nemcsak zürichi kollégái körében örvendett megbecsülésnek; felfigyelt rá az Amerikában élő Albert Einstein, a világhírű tudós, aki a fizikában a relativitáselméletet bebizonyította.

A zürichi egyetemi hallgatók szerették magántanárukat. „Ez a tiszte jól megfelelt csöndes természetének – írta később róla egy magyar lap – A szőke, sovány, magas termetű tanárt komolyságáért és tudásáért tanártársai és hallgatói is kedvelték."

Friedrich Adlert azonban nem arra szánta a sors, hogy a

fizika tudós professzora legyen. Bármilyen tudományos sikereket ért is el, bármilyen tekintélynek örvendett is szakmájában, erről a pályáról letért egy másiknak a kedvéért, amely szívéhez még közelebb állt: a munkásmozgalomért.

Friedrich Adler már egyetemi hallgatóként írt cikkeket a zürichi szocialista *Volksrecht* (Népjog) című újságba. Tagja lett a Svájcban élő osztrák szociáldemokraták egyesületének. Később a Svájci Nemzetközi Munkásegyletek Szövetségének elnökévé választották.

Hamar észrevette, hogy a svájci munkásmozgalom sokban különbözik az ausztriaitól. Svájcban erős volt a szindikalisták befolyása. Friedrich Adler igen határozottan állást foglalt ellenük. Kalandorpolitikának tekintette, hogy erőszakos akciókhoz is folyamodtak.

Később, 1917-ben, a vádlott Adlernak szemére vetették, hogy eltért Svájcban annak idején hirdetett álláspontjától. Ő így érvelt:

– A szindikalisták azt mondták, majd el fog következni az az idő, hogy a burzsoázia Svájcban is erőszakot fog alkalmazni. Erre én így válaszoltam: ez lehetséges, de mindig az uralmon lévők kezdjék el az erőszak alkalmazását. Ez volt az én elméletem, és helytálltam érte ott Svájcban is, meg itt is. A különbség nem bennem, hanem a két országban van. Svájc szabad állam...

1910-ben megüresedett a zürichi *Volksrecht* főszerkesztői tisztsége. A svájci szociáldemokraták kérésére Friedrich Adler elvállalta ezt az állást. 1910 áprilisától ő lett a főszerkesztő, s voltaképpen ezzel kezdődött politikusi pályafutása. Egyetemi előadásait egyelőre még megtartotta, de kérdéses volt, hogy meddig bírja a kettős terhelést.

Lelkesen végezte új munkáját, mely nagyon érdekelte. „Dolgozom, mint egy ló" – írta tréfásan apjának egyik levelében. Később azonban problémákba ütközött. Ellentétei is támadtak egyes svájci pártvezetőkkel.

Mikor Bebel felkereste őt 1911 januárjában, Fritz sokat panaszkodott a svájci párt „kispolgárisága" miatt. A német szociáldemokrácia vezére tapasztalt ember volt, és felismerte, mi lenne a kivezető út. Május 7-én Victor Adlernak írt levelében a következő döntő fontosságú tanácsot adta: „Kívánom a Te és Családod érdekében, hogy Fritzet engedjék haza Zürichből; ő az osztrák mozgalomnak többet használhat, mint a svájcinak."

Victor Adler megfogadta a jó tanácsot. A pártvezetőséggel megbeszélte fia hazahívásának kérdését; a gondolatot mindenki helyeselte. 1911. április 26-án az osztrák párt hivatalos levelet írt Friedrichnek: jöjjön haza, a párt titkárának tisztségét szánják neki.* Így az ifjú Adler elbúcsúzott svájci elvtársaitól, és hazatért Ausztriába.

ÚJRA OTTHON

Jóleső érzés volt Friedrich Adler számára, hogy tizennégy év után visszatérhetett Bécsbe. Természetesen 1897 óta sokszor hazalátogatott, de ettől kezdve ismét otthon élt. Bécsben lakott és dolgozott; viszontláthatta azokat a házakat és utcákat, ahol gyerekkorát töltötte. Élményt jelentett az is, hogy ismét mindennap találkozhatott egykori ismerőseivel. Újra meg kellett szoknia – Zürich kissé vidékies nyugalmához képest – Bécs világvárosi forgalmát és élénk lüktetését.

Észre kellett azonban vennie, hogy tizennégy év óta sok minden megváltozott Bécsben is. Itt nem elsősorban az új épületekről és kulturális létesítményekről volt szó. A munkásmozgalmi élet is változott a múlt század végéhez képest.

Az új század első évtizedében tovább folytatódott a szo-

* Ez nem „főtitkár" címet jelentett abban a pártban, amelynek apja volt az elnöke. Lényegében a „titkár" a szervezés adminisztratív irányítója volt.

ciáldemokrácia előretörése Ausztriában. Most már milliós tömeg állt a párt mögött.

Nem mindennapi hatást gyakorolt Bécs és az egész Monarchia munkásságára az 1905-ös orosz forradalom. Számos megmozduláson foglaltak állást mellette. Victor Adler is ezt tette több beszédében. Lelkesedése őszinte volt. Később, mikor a cárizmus kerekedett felül, a forradalom harcosai közül sokan menekültek a szomszédos Ausztria-Magyarországra. Victor Adler mindenben segítette az orosz szocialista emigránsokat.

Az osztrák szociáldemokrácia vezetői 1905-ben dicsérték a forradalmat — Oroszországban. Saját országukban azonban nem kívánták követni a nagy példát. Miközben 1905-ben a cár országában fegyveres harc folyt a demokrácia kivívásáért, Ausztria-Magyarország szociáldemokráciája megelégedett azzal, hogy tüntetéseken követelje a választójogot.

Az általános, titkos választójogért folytatott kampány Ausztriában sikerrel járt. Ebben kétségtelenül nagy érdemei voltak Victor Adlernak. A hatalmon lévők kénytelenek voltak engedni. 1907-ben már az általános, titkos választójog alapján szavazott Ausztria lakossága. Az osztrák szociáldemokrata párt szép sikert ért el. Több mint egymillió szavazatot kapott, és 87 képviselője került be a parlamentbe, köztük Victor Adler.

A pártvezetőség a választójog kivívása után úgy vélte: egyelőre elérte azt, amit lehetett, s ezen a ponton átmenetileg megállhat. 1907 után a parlamenti illúziók uralkodóvá váltak a pártban.

A párt vezetői többségükben – Pernerstorfer, Leuthner és társai – olyan álláspontra helyezkedtek, hogy a mozgalomnak be kell illeszkednie a Monarchia fennálló állami és társadalmi rendjének keretei közé. Véleményük közel állt a német szociáldemokrácia revizionista irányzatához. Ez utóbbi nyíltan megtagadta a marxizmus forradalmi tanításait, a megalkuvás álláspontjára helyezkedett. Ezt fejezte ki vezérük,

Bernstein hírhedt elve is: „A végcél semmi, a mozgalom minden."

A Pernerstorfer–Leuthner-csoport megalkuvásával szemben szükségszerűen kialakult egy másik irányzat, mely a marxi elvekhez való hűséget hirdette. Ennek fő képviselője a század elején Otto Bauer volt.

A nemzetközi munkásmozgalomban a forradalmi marxizmus és a revizionizmus mellett, illetve között, ekkoriban fejlődött ki a centrizmus. Ez szembeszállt a revizionizmussal, a nyílt megalkuvással, de hirdetőit megtűrte a párt soraiban. Marxista elveket hirdetett, de gyakorlati tevékenysége nem a forradalom előkészítését szolgálta.

Az említett centrizmus egyik válfaja volt az, amit Otto Bauer és követői képviseltek. Irányzatukat „ausztromarxizmusnak" nevezték. Ez nem véletlen. Hiszen abban az Ausztriában gyökerezett és született meg, ahol a tőkés fejlődést sok feudális maradvány korlátozta, köztük a császári udvar, a hűbéri eredetű „k. u. k." -militarizmus és -bürokrácia.

Érdemes kissé közelebbről megismerkednünk az ausztromarxizmussal. 1911 után ugyanis éppen Friedrich Adler lett egyik legkitűnőbb elméleti kidolgozója és gyakorlati megvalósítója.

Az ausztromarxizmus hirdette a szocialista elvekhez (például a nemzetköziséghez) való ragaszkodást. Ezt lényegében meg is valósította. Otto Bauer, Friedrich Adler és követőik fontosnak tartották a reformok kivívását, de ezzel nem elégedtek meg. S éppen itt vetődik fel a lényeges kérdés: a forradalom problémája.

A pártvezetőség megalkuvó tagjai is beszéltek időnként „forradalomról" a népgyűléseken, de emögött nem állt komoly szándék. Csak a hatalmasokat próbálták ijesztgetni. Az ausztromarxisták komolyabban vették a forradalom jelszavát. Igaz, hogy a tömegeket nem készítették fel az uralkodó körök elleni fegyveres harcra. A forradalom lehetőségét

azonban számításba vették, sőt adott esetben ezt a megoldást helyeselték is...

...Pontosabban: „igent" mondtak a *polgári demokratikus* forradalomra. S itt megint Ausztria sajátos viszonyaiból kell kiindulnunk. A Habsburgok államában – a fejlettebb Angliától vagy Franciaországtól eltérően – még hátra volt a polgári demokratikus forradalom. Ezt szükségszerűnek tartották az ausztromarxisták, sőt – mint látni fogjuk – 1918-ban az élére is álltak. Tovább azonban nem kívántak menni. A *szocialista* forradalomtól elzárkóztak.

Ezen a korláton sohasem voltak képesek túllépni. Éppen ezért nem számíthatjuk őket a nemzetközi munkásmozgalomnak ahhoz az irányzatához, amelyet „forradalmi baloldalnak" nevezünk. Ez utóbbi élén a Lenin vezette bolsevik párt állt, mely a polgári demokratikus forradalmat csupán átmenetnek tekintette a szocialista forradalomhoz vezető úton.

1918 előtt mindenesetre az ausztromarxizmus sok tekintetben pozitív szerepet játszott. Fellépett a nyílt revizionizmus ellen, s küzdött Ausztria demokratikus átalakításáért. Az első világháború előtt az ausztromarxisták alkották országukban a legbaloldalibb erőt. Politikai programjuk azonban komoly tévedéseket is tartalmazott, így például a nemzeti kérdésben.

A nemzeti, nemzetiségi kérdés Ausztria-Magyarország egyik legkomolyabb problémájának számított. A Monarchia osztrák felében is a lakosságnak csak kisebb része volt német, többségét az alárendelt helyzetben levő szlávok (csehek, lengyelek, délszlávok és ukránok) alkották. A német–osztrák – főként a bécsi – munkásság számára nem volt kedvezőtlen a Monarchia adott formája. A szociáldemokrata pártvezetőség többsége ebből indult ki. Mindenáron ragaszkodott a Monarchiához mint gazdasági egységhez. Nem vette viszont figyelembe, hogy Ausztriában a németek uralma sérelmes a szlávokra. Ez utóbbiak nemzeti mozgalmait értetlenül nézte.

Az ausztriai pártvezetőség álláspontja elégedetlenséget keltett a nem német munkásság körében. A cseh, a lengyel és a délszláv szocialisták vezetői „saját" – azaz a németekétől elkülönült – szervezeteket hoztak létre. A XX. század elején Ausztriában összesen hat szociáldemokrata párt működött, amelyek egymással elég laza kapcsolatot tartottak.

Az ausztriai munkásmozgalom ekkor már elég messzire került az Engels által 1891-ben joggal dicsért internacionalista egységtől. A nacionalizmus behatolt a szociáldemokrácia soraiba. Ezért a helyzetért felelősség terheli a szláv népek szociáldemokrata pártjainak nacionalizmusát, de még inkább az osztrák–német pártvezetőség Pernerstorfer-féle többségét.

Ez utóbbiak hibás álláspontját helytelenítették az ausztromarxisták, de nem tudtak jobbat, meggyőzőbbet helyette. Próbálkoztak ugyan valamiféle megoldással: Otto Bauer a „kulturális nemzeti autonómia" programját hirdette meg.

Ez azt jelentette, hogy a soknemzetiségű államokban a közös közigazgatás keretében nyelvi, kulturális jogokat kell biztosítani az egyes nemzetiségeknek. Ez a kulturális autonómia a nemzetiség tagjaira s nem területre vonatkozott volna. Ezáltal egy-egy többnemzetiségű területen felbomlott volna a szervezett munkások egysége.

A kulturális nemzeti autonómia végeredményben tévút volt. A marxizmus ezzel szemben a nemzetek önrendelkezési jogát vallotta; ugyanakkor a különböző anyanyelvű proletárok összefogását is hirdette egy-egy adott területen. Az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy később az ausztromarxisták maguk is túlléptek az említett kulturális autonómiakövetelésen. 1918 után Bauer is, Friedrich Adler is elfogadta a nemzetek önrendelkezési jogának elvét.

Ilyen volt tehát az ausztriai munkásmozgalom helyzete 1911 táján. Victor Adler a megalkuvó Pernerstorfer-csoport és az ausztromarxisták között állt. Igyekezett az ellentétek élét tompítani; a párt egységét mindennél előbbrevalónak érezte. Felfogása mindenesetre sok kérdésben megegyezett

az ausztromarxistákéval. Fiának és Otto Bauernek az elvhűségét nagyra becsülte.

Victor Adler a nemzetközi munkásmozgalom egyik legtekintélyesebb vezetőjének számított. Részt vett az Internacionálé egymást követő kongresszusain: 1904-ben Amszterdamban, 1907-ben Stuttgartban, 1910-ben pedig Koppenhágában. A küldöttek minden alkalommal nagy tisztelettel fogadták; látszott, hogy szavának súlya van az Internacionáléban.

Az 1907-es stuttgarti kongresszuson az idősebb Adler is megszavazta azt a Lenin és követői által megfogalmazott határozatot, amely elítélte a gyarmatosítást és a tőkés nagyhatalmak fegyverkezését. Sőt, maga is felszólalt a tanácskozáson. Elítélte az imperialista államok háborús készülődéseit, de szavai bizonyos fenntartást is tükröztek: „Mi a legfontosabbnak azt tartjuk, amit ma csinálunk, nem pedig azt, amit olyan esetben tennénk, amelynek körülményeivel ma még nem vagyunk tisztában..."

1911 tavaszán és nyarán, Friedrich Adler hazaérkezése után, éppen fontos kampány zajlott Ausztriában. Új választásokat tartottak, s a párt agitációs tevékenységébe Friedrich nyomban bekapcsolódott. A szociáldemokrácia sikerrel harcolt. Szavazatainak száma némileg növekedett 1907-hez képest.

Fritz önfeláldozóan, lelkesedéssel, úgyszólván éjjel-nappal dolgozott. 1911 szeptemberében azonban szívrohamot kapott. Néhány hónapi gyógykezelésre volt szüksége.

Ez a betegség anyagi helyzetére is kihatott. Nem kapott fizetést, s a párt nem volt olyan anyagi helyzetben, hogy a megbetegedett funkcionáriusoknak táppénzt folyósíthatott volna. A berlini jóbarát, August Bebel adott fel postára 600 koronát Fritznek, segélyként. De csak decemberben írta meg Victor Adlernak: ne közölje fiával, ki volt az ismeretlen pénzküldő.

1912 elején Friedrich ismét bekapcsolódott a pártmunkába.

Továbbra is intenzíven dolgozott. Sajnos, egészsége még mindig nem javult. „Idegei többször felmondták a szolgálatot, gyakran depressziók, néha szívgyengeség formájában – írta később apja. – A szakemberek nem tudták eldönteni, vajon öröklött szívgyengeségben szenved, vagy pedig az idegzete okozza a bajt. Szívgyengesége mindenesetre összefüggésben volt a rossz idegeivel."

Öt évvel később, 1917-ben az elmeorvosi vizsgálat is azt állapította meg a fiatalabbik Adlerről, hogy „súlyosan, örökletesen pszichopata hajlamú ember. Minden valószínűség szerint ismételten voltak depressziós állapotai, bár ezek nem voltak súlyosak..."

Bár gyakran betegeskedett, az ifjú Adler kitűnő munkaerőnek számított a pártban. Nemcsak a párttitkári feladatokat látta el. Átvette az osztrák szociáldemokraták elméleti folyóiratának, a *Kampf*nak (Harc) a szerkesztését is. 1913-ban napilapot is létrehozott *Das Volk* (A Nép) címmel.

„Az, hogy Fritz itt van, valódi jótétemény számomra" – írta Victor Adler 1911-ben Bebelnek. Tehetséges, jól képzett és lelkes fia valóban nagy hasznára volt a mozgalomnak. Ezekben az években többször megfordult fejében az a gondolat, hogy egyszer majd a fia fogja átvenni az ő munkáját az osztrák szociáldemokrácia irányításában...

Közben azonban Ausztria-Magyarországtól délre lángba borult a láthatár.

1912 októberében kitört az első Balkán-háború, mely 1913 nyaráig tartott. Nem maga a tény okozott izgalmat, hanem várható hatása. A balkáni államok és Törökország konfliktusa ugyanis olyan időpontban tört ki, amikor a nagyhatalmak hadi készülődése már befejezéséhez közeledett. Mindenki attól tartott, hogy ez a helyi konfliktus világháborúvá fejlődik.

A Monarchiában különösen nagy idegesség lett úrrá. Bécs és Budapest uralkodó körei harcias hangulatban voltak. A Monarchia soknemzetiségű munkásosztálya fellépett ez el-

len. Október–november folyamán nagyarányú háborúellenes mozgalom indult.

A szociáldemokrácia békekampányából a két Adler is becsülettel kivette a részét. Victor is, Friedrich is szót emelt a háborús veszély ellen a sajtóban és a népgyűléseken egyaránt. A bécsi munkások október 14-i nagy megmozdulásán például nagy hatással volt a résztvevőkre a „Doktor" beszéde, melyben figyelmeztetett: a nagyhatalmak kormányai „ne gyújtsanak gyufát, amikor egész Európában lőporos hordók hevernek".

Európa más országaiban is felléptek a szocialisták a kardcsörtetés ellen. „Háborút a háború ellen! Mindennemű beavatkozás ellen! A békéért!" – hirdette ekkor Lenin. November 17-én egész Európa munkássága „Nemzetközi Békenapot" rendezett. Érdemes megjegyezni, hogy aznap a budapesti szociáldemokraták ötvenezres gyűlésén Karl Liebknecht német szocialista képviselő mondott háborúellenes beszédet.

November 25–27 között Bázelban ült össze az Internacionálé rendkívüli kongresszusa. Egyetlen témával foglalkozott: a háború elleni harccal.

Az osztrák küldöttek között volt a két Adler is. Fritz első alkalommal vehetett részt nemzetközi tanácskozáson. Felemelő érzés és nagy élmény volt ez számára.

A műemlékekben gazdag svájci város büszkesége a székesegyház. Friedrich Adler természetesen elgyönyörködött a hatalmas templom szépségében és kitűnő építészeti megoldásában. Még nagyobb élményt jelentett azonban számára az, hogy éppen a bázeli székesegyház volt a kongresszus színhelye. Jelképesnek tekinthető, hogy a nemzetközi munkásosztály képviselői a keresztényi szeretet otthonában foglaltak állást az embergyilkos háború veszélye ellen. Fritz is – akárcsak sok más küldött – érezhette, hogy a bázeli harangok zúgása a béke hangjait hirdeti.

Friedrich a kongresszuson sok külföldi delegátussal ismerkedett meg. Lelkesítően hatott rá, hogy a felszólalások őszinte

internacionalizmust és békevágyat tükröztek. A kongresszus légkörében méltán érezhette jól magát.

Az Internacionálé határozatának kidolgozásában Victor Adler is részt vett. A határozat kimondta, hogy az imperialista háború ellen gyűlésekkel, tömegsztrájkokkal, utcai tüntetésekkel, a parlamentben a hadihitelek megtagadásával kell harcolni. Fritz úgy érezte, hogy a határozat szavai szívéből szóltak. Nem is feledkezett meg róluk később sem.

A balkáni háborús válság 1913 kora őszéig tartott. Közben az ausztria-magyarországi munkásság töretlenül folytatta tovább a békeagitációt. Victor Adler a bécsi Reichsratban (parlamentben) szólalt fel többször a háború ellen, amely „tönkretenné a munkásság szervezkedésének évtizedes gyümölcseit".

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Victor Adler, aki valóban őszintén küzdött a háború ellen, bizalmas körben néha pesszimista kijelentéseket tett. 1912 októberében a Nemzetközi Szocialista Irodának (az Internacionálé titkárságának) ülésén például e kételyének adott hangot: „Az európai háború veszedelme nagyon közelinek mutatkozik, és felmerül az a kérdés, mennyiben tud a proletárság ereje ellenállni ennek a veszedelemnek." Az év végén pedig – szintén nem a nyilvánosság előtt – kijelentette: „Sajnos, nem mitőlünk, szociáldemokratáktól függ, hogy lesz-e háború vagy sem." Az ilyen megnyilatkozások előrevetítették egy későbbi kedvezőtlen fordulat árnyékát.

1913 augusztusában szomorú hír jött Berlinből: meghalt a német munkásmozgalom „nagy öregje", August Bebel. Az Adler család részt vett a nagy halott búcsúztatásán. A gyászoló Victor Adler elgondolkodott: meghalt Engels, most pedig Bebel – sorra eltávoztak azok a nagyok, akikkel megalapították a II. Internacionálét. A régi, tekintélyes barátok közül már csak Kautsky élt.

Victor Adler óvatossága, reálpolitikusi beállítottsága ezután még jobban megerősödött. A szociáldemokrata párt-

tagság körében kezdett elégedetlenség mutatkozni a vezetőséggel szemben. Az ausztromarxista baloldal még kisszámú és gyenge csoportjának élén Friedrich Adler és Otto Bauer állt.

Bármennyire csodálta is az ifjú Adler apjának nagyságát, azt észre kellett vennie, hogy a pártvezetőség meglehetősen tehetetlen. Elégedetlenségének hangot is adott az 1913. októberi pártkongresszuson. Bírálta a szociáldemokrata parlamenti képviselőket, amiért igen erélytelenül harcoltak a hadsereg létszámának emelése ellen. Ezt a kritikát a pártvezetőség elutasította. Pernerstorfer és mások megvédték a parlamenti frakciót Friedrich Adler bírálatával szemben.

Figyelemre méltó, hogy ebben a vitában maga Victor Adler nem szólalt fel. Fiának ugyanis sok tekintetben igazat adott. Ő maga is érezte, hogy valami baj van a mozgalomban, bár ennek okát nem látta tisztán. Nem vette észre, hogy a hiba abban a megalkuvásban rejlik, amelyet bizonyos mértékig ő maga is tanúsít. Azt azonban felismerte, hogy jelenleg a pártban – éppen elvhűsége miatt – rajta kívül talán a két legértékesebb ember a fia és Otto Bauer.

Victor Adlert meglehetősen elkeserítette egészségének romlása. 1909 óta többször kellett egy-két hónapos gyógykezelésre visszavonulnia Bad Nauheim gyógyüdülőjébe. 1914. február 11-én, betegségére hivatkozva, ezt írta Kautskynak: vissza akar vonulni a párt vezetésétől. „Nem tudom, miért ne helyettesíthetne Bauer és Fritz?" Kautsky azonnal válaszolt. Postafordultával írta február 13-án: az osztrák párt vezetése csakis Victor Adler feladata lehet. „Ebben semmiféle Fritz és semmiféle Bauer nem helyettesíthet."

Victor Adlert azonban erősen foglalkoztatta a közelgő halál gondolata. 1913. november 7-én végrendeletet készített. Könyveinek és újságainak jelentős részét a párt archívumának ajándékozta. Végrendeletét így fejezte be: „A legnehezebb búcsút veszem a párttól és munkámtól, és nekik hagyom a legjobbat: a fiamat, Fritzet."

A pártban azonban nem sokan tudtak Victor Adler súlyos betegségéről. A tagság egynek tekintette őt a szociáldemokráciával. Természetesnek tartotta mindenki, hogy a „Doktor" a párt vezére, és még a gondolata sem merült fel annak, hogy őt egyszer majd valaki felváltja.

Mellette és vele együtt nagy tiszteletnek és népszerűségnek örvendett Friedrich is. Ezekben az években albérleti szobában lakott a Sonnenhofgasse 6–7. számú bérházban. Felesége, Katja és a gyerekek Zürichben maradtak. Gyakran utazott ki családjához Svájcba. Felesége azért nem kívánt Bécsbe költözni, mert a gyerekek számára a füstös nagyvárosnál sokkal jobb helynek tartotta az Alpeseket. Később kiderült, hogy a svájci tartózkodásnak és a svájci illetőségnek más előnyei is voltak...

Friedrich körül Bécsben kedves baráti társaság alakult ki. Odatartozott Otto Bauer, Leopold Winarsky, Robert Danneberg és több más, hozzájuk hasonló, elméletileg jól képzett szocialista fiatal. Több barátja volt Friedrichnek az emigráns orosz forradalmárok között is, pl. Lev Davidovics Trockij. Trockij 1907 és 1914 között élt Bécsben, és mindkét Adlerral jó viszonyt tartott fenn; gyakran vendégeskedett náluk.

1914-ben úgy látszott, hogy az ifjú Adler boldog ember. Megtalálta élethivatását: a nagynevű apa tehetséges fiának jövője volt az osztrák pártban. Élete szépen alakult, és sikereket ért el a mozgalom, amiben hitt. Csakhogy a nyugalom vihar előtti csönd volt. Bármikor kitörhetett a háború, amely mindent feldúl és összezavar...

A tett okai és előzményei

KITÖR A HÁBORÚ

Csendes, szép vasárnap köszöntött be 1914. június 28-án. Délután Victor Adler sétára indult a fiával.

A Práter felé menet elmélyülten beszélgettek az Internacionálé új kongresszusáról, melynek színhelyéül Bécset tűzték ki, az időpontot pedig augusztusra tették. Az előkészítő és szervező munkával Friedrich Adlert bízták meg. Most, séta közben beszámolt apjának, hogyan halad a munkával.

Miközben erről beszélgettek, rikkancsok kiáltozása verte fel a bécsi utcákat. „Szarajevóban meggyilkolták a trónörököst!" – hirdették öles betűkkel az újságok rendkívüli kiadásai.

A szarajevói merénylet aggodalmat keltett Victor Adlerban. De egyelőre nem tartott komolyabb következményektől. Másnap, harmadnap sokat beszélgetett a párt vezetőivel és tagjaival. Mivel általában arról számoltak be, hogy a bécsi lakosság nem fájlalja túlságosan Ferenc Ferdinánd halálát, aki életében sem volt népszerű ember, az idős Adler azt a következtetést vonta le, hogy a trónörökös meggyilkolása nem fog nagyobb bonyodalmat előidézni. Július elején nyugodtan utazott gyógykezelésre a megszokott Bad Nauheimba, hogy – saját szavai szerint – „az augusztusi kongresszusra összefoltozza magát..."

Victor Adler tévesen ítélte meg a helyzetet. Bár a trón-

örökösért valóban nem nagyon fájt a Monarchia lakosságának szíve, az uralkodó körök számára a merénylet mégis kitűnő ürügyet jelentett egy Szerbia elleni háborúra. Ezért június végén és július első felében az osztrák sajtó egy része háborús uszításba kezdett.

A bizonytalanság hetei következtek. Adlerék – akárcsak az egész szociáldemokrata vezetőség – nem vették elég komolyan a háború veszélyét. Megmozdulásokat nem szerveztek, csak az *Arbeiter-Zeitung* tiltakozott időnként az uszítás ellen.

Friedrich Adler sem sokat foglalkozott ezekben a hetekben a fenyegető háború kérdésével. Úgyszólván minden energiáját a kongresszus előkészítése foglalta le.

A szervező munka szép eredményekkel járt. A kongresszus helyiségeit kibérelték, s a küldöttek részére biztosították a szállást, és a meghívókat is kinyomtatták. Mindezt sikerült úgy elintézni, hogy a kiadások nem terhelték meg túlzottan a párt költségvetését. Bebizonyosodott, hogy Friedrich nemcsak elméleti téren kiváló, hanem a gyakorlati szervezési munkákhoz is nagyon jól ért.

Friedrich gondolt arra is, hogy éppen nyár végén lesz az I. Internacionálé megalakulásának 50. évfordulója. Erre az alkalomra előkészítette a *Kampf* című folyóirat különszámát; már valamennyi cikk összegyűlt hozzá.

A szervező munka lázában égő és abba teljesen beletemetkező Friedrich Adler először július 21-én döbbent rá a szomorú valóságra. Meghökkenéssel vehette tudomásul, hogy az *Arbeiter-Zeitung* aznapi számát elkobozták, mert hírt közölt a francia szocialisták kongresszusáról és annak háborúellenes állásfoglalásáról.

Igaz, hogy az *Arbeiter-Zeitungot* az előző években is elég sokszor zaklatták. Most azonban az elkobzásnak különös jelentősége volt. Az ifjú Adler vésztjósló előjelet látott benne. Ha a kormányzat nem tűri, hogy hírt adjanak egy *párizsi* háborúellenes állásfoglalásról, akkor még kevésbé fogja ezt megengedni egy *Bécsben* esedékes kongresszussal kapcsolatban.

Július 23-án – miközben egyre jobban terjedtek a háborús hírek – összeült az osztrák pártvezetőség. Friedrich azt javasolta, hogy a bizonytalanná vált helyzetre való tekintettel tartsák más országban a nemzetközi kongresszust. A pártvezetőség egyetértett vele. Két órával később érkezett a hír, hogy a monarchia ultimátumot (utolsó figyelmeztetést) nyújtott át Szerbiának, igen kemény és elfogadhatatlan feltételekkel.

Nyilvánvaló volt, hogy az osztrák–magyar vezető körök háborút akarnak. A szociáldemokrata párt ezekben a napokban még tiltakozott a hadüzenet ellen. Július 25-én kiáltványt adott ki. Ebben óva intette a kormányt bármiféle háborús kalandtól, és egy esetleges háborúért a felelősséget azokra hárította, akik „ezt a végzetes lépést ... kiagyalták". A kiáltványt a hatóság betiltotta, így az nyomtatásban nem jelenhetett meg. A szociáldemokrata párt ezután hallgatott, a tömegek mozgósításától tartózkodott, s ezzel maga is hozzájárult ahhoz, hogy az utca a háborús uszítók befolyása alá kerüljön.

Július 26-án közölték a lapok, hogy Szerbia nem teljesítette az ultimátumot. Mindenki tudta, hogy most már egy-két napon belül jön a hadüzenet. Az utcákon a félrevezetett tömeg „Éljen a háború!" kiáltásokkal vonult fel.

Aznap Victor Adler táviratot kapott, melyben értesítették, hogy 27-ére összehívták a Nemzetközi Szocialista Iroda ülését Brüsszelbe, és az ő jelenlétére feltétlenül szükség van. A „Doktor" azonban Bad Nauheimban volt ekkor. Friedrich gyorsan cselekedett. Értesítette a pártvezetőséget a dologról, s megbízást kapott, hogy apját Brüsszelbe elkísérje.

Július 27-én apa és fiú együtt szállt fel a nemzetközi gyorsvonatra. Victor közben elmondta Fritznek: július 25-én levelet kapott Kautskytól. Kautsky arról értesítette, hogy az Internacionálé kongresszusát bizonytalan időre elhalasztották. Megírta azt is, hogy fél a jövőtől.

Majdnem egy napig tartott az út Brüsszelbe. A két Adlert, míg a gyorsvonatban ültek, súlyos gondok gyötörték. Az

ablakból láthatták a mellettük elsuhanó német, majd belga tájakat. Olyan országokban jártak, ahol – a hadba lépő Ausztriától eltérően – még béke honolt. „De vajon meddig?" – kérdezték joggal egymástól.

Késő este ért velük a gyors Brüsszelbe. Másnap Victor Adler megjelent a tanácskozáson fia kíséretében. Friedrich azonnal észrevette, hogy most egészen más a légkör, mint két éve Bázelban. Nyoma sincs az őszinte lelkesedésnek és a harckészségnek. Ellenkezőleg: kialakulóban volt a „honvédelem", a „szociálsovinizmus", a munkás nemzetköziséggel való szakítás.

A Nemzetközi Szocialista Iroda július 28-i ülése igen nyomott hangulatban kezdődött, s nem véletlenül: már megérkezett ide is a hír: a Monarchia hadat üzent Szerbiának, tehát a háború megkezdődött.

A tanácskozáson nagy érdeklődés fogadta Adler felszólalását. Miközben az emelvényhez ment, mindenkinek feltűnt megtörtsége. Vandervelde belga szocialista vezető szerint úgy nézett ki, mint aki „egyik napról a másikra tíz évet öregedett". Beszédében nem is törekedett arra, hogy reményt keltsen. A mélységes pesszimizmus hangján állapította meg:

– Mostanáig mi a háború ellen küzdöttünk, amennyire csak tudtunk... De többé semmiféle akciót se várjanak tőlünk! Hadiállapotban vagyunk, sajtónk elnyomva, a háttérben a kivételes állapotok és a hadijog. Én most nem azért vagyok itt, hogy népgyűlésen tartsak beszédet, hanem azért, hogy önöket a valóságról tájékoztassam. Ahol százezrek készek útra kelni a határok felé, ahol a hadi jog uralkodik, ott egy akció lehetetlen!

Victor Adler beszéde keserű csalódást okozott a konferencia résztvevőinek. Fiának sem tetszettek apja szavai. A beszéd – véleménye szerint – „az abszolút passzivitás szellemét árasztotta" és annak lehetetlenségét érzékeltette, hogy „valamit is tegyünk a háború ellen".

Friedrich Adler nem sokkal később találkozott Jean

Jaurès francia szocialista vezetővel. Jaurès kifejtette: pártja nem veszti el a reményt, és tüntetésekkel küzd a háború ellen. „Jaurès szavaitól szégyenérzet fogott el" – mondta később Friedrich, hiszen annyira különböztek apja állásfoglalásától. Észre kellett vennie: Victor Adler nem is gondol arra, hogy a proletárokat mozgósítani kellene a háború ellen. Ez volt az első eset, hogy a fiúnak csalódnia kellett az apában, akit pedig mindig tisztelt, akire mindig feltekintett.

Victor Adler pesszimizmusa rányomta bélyegét az egész tanácskozásra. A vitában elhaltak azok a hangok, amelyek a bázeli határozatok szellemében konkrét cselekvést sürgettek. Amikor Angelica Balabanova olasz kiküldött általános sztrájkot követelt a háborús veszély ellen, sokan – így Victor Adler is – úgy néztek rá, mintha megőrült volna.

A Nemzetközi Szocialista Iroda tanácskozása eredménytelenül végződött. Az elfogadott határozat („Mindenütt fokozott energiával kell küzdeni a békéért") semmitmondó volt. A hazainduló küldöttek hangulatára nyomasztóan hatott, hogy a Monarchia és Szerbia háborúja befejezett ténnyé vált. Egyetlen halvány remény élt még bennük: az, hogy a konfliktus elszigetelt marad, nem fejlődik tovább világháborúvá...

Naiv bizakodás volt ez már akkor! Július 31-én Oroszország lépett hadba a Monarchia ellen, mire válaszul Németország augusztus 1-én üzent hadat a cár birodalmának. Augusztus 3-án Franciaország, 4-én pedig Anglia indított háborút Németország ellen. A világháború megkezdődött.

A NAGY CSALÓDÁS

A két Adler július 29-én érkezett haza Brüsszelből. Egy, még békés országból jöttek, s otthon már háborús Ausztriát találtak. A házakat a mozgósításról és a kivételes állapotokról

szóló plakátok lepték el. A behívottak tömegesen indultak a harctérre.

Adlerékat – akárcsak más, becsületes szocialistákat – megrendítette ez a tény. Régebben őbennük is élt az illúzió, hogy a civilizált, kulturált emberiség sohase engedné meg a háborút. Fájdalommal kellett tudomásul venniük, hogy a vérontás mégis megkezdődött.

Még megdöbbentőbb volt azt látniuk, hogy a félrevezetett emberek örülnek. Az első napokban valamiféle „hazafias" lelkesedés hulláma öntötte el a Monarchiát. Victor Adler kritikus szemmel nézte a hamis patriotizmust. Ezekben a napokban jelentette ki bizalmas körben: „Azok ujjonganak, akik nem mennek a frontra. Egyébként most az utcán csak kiegyensúlyozatlan őrülteket lehet látni. Ez az ő idejük."

Még jobban megrázta a kegyetlen háború ténye Friedrichet. Ő, aki tíz nappal azelőtt még teljesen abban a hiedelemben élt, hogy jön az Internacionálé kongresszusa, és az majd megszilárdítja a békét – most valósággal összeomlott. Személy szerint külön érzékenyen érintette az is, hogy *Das Volk* című lapját július 30-án betiltották.

Augusztus elején még borzalmasabb hírek jöttek. Friedrich a sajtóból értesült arról, hogy Jean Jaurèst, a háború elszánt ellenfelét Párizsban meggyilkolták. Hiszen négy nappal előbb beszélgetett vele Brüsszelben! Megrázta az is, hogy a német militarizmus rátámadt a semleges Belgiumra. Három héttel a Nemzetközi Szocialista Iroda ülése után, ahol a békéről tárgyaltak (ha eredménytelenül is), most Brüsszelt is elérte a háború!

Ezekben a napokban Friedrichet teljes letargia kerítette hatalmába. Alig járt ki az utcára, nehogy hallania kelljen a háború éltetését. Olvasással töltötte idejét. Trockij augusztus 3-án találkozott vele. Feljegyezte naplójában, hogy Friedrich „teljes inerciába (tehetetlenségbe – a Szerk.) süllyedve, könyveibe temetkezett", és úgy tett, „mintha még mindig az Internacionálé kongresszusára készülne..."

Az igazi, még fájdalmasabb csalódás azonban csak ezután következett. Onnan jött a csapás, ahonnan igazán nem várta volna. Amikor hazaérkezett Brüsszelből, nyomban megkérdezte a párt vezetőitől: mit tesznek a háború ellen? Eléggé kétértelmű válaszokat kapott. A párt köreiben azt hangoztatták: a jelen helyzetben az a legfontosabb, hogy a szervezeteket és a sajtót megőrizzék. Az osztrák szociáldemokrácia július 28-i felhívásában arra intette a párttagságot, hogy ne adjon okot a hatóságoknak a mozgalom betiltására. „Az elvtársakat figyelmeztetjük, hogy kerüljenek el minden óvatlan szót, mert súlyos áldozatokba kerülhet."

Friedrich Adlernak nem tetszett ez a túlzott óvatosság. Hiszen a párt felhívása azt jelentette, hogy ne tegyenek semmit a háború ellen. A java azonban még hátra volt.

Augusztus 4-én a német parlamentben a szociáldemokrata képviselők – a haza védelmének jelszavával – megszavazták a hadi hiteleket. Ez a lépés egyenlő volt az Internacionálé elveinek elárulásával.

Másnap, augusztus 5-én a bécsi *Arbeiter-Zeitung*ban cikk jelent meg „A német nemzet napja" címmel. Ez teljes mértékig helyeselte a német szociáldemokrácia eljárását, mely „a német nép szent ügyét" szolgálta és államát segíti „nehéz harcában". Friedrich Adler nem hitt a szemének, amikor ezt a vezércikket olvasta.

Szinte egy világ omlott össze benne. Csalódnia kellett a mozgalom vezetőiben. „Úgy éreztem, hogy életem minden terve és életem egész feladata meghiúsult" – így foglalta össze később tömören azt, amit akkor gondolt.

Adler joggal vélte úgy, hogy az osztrák szociáldemokrata párt elárulta mindazt, amit addig hirdetett. Csalódását egyáltalán nem enyhítette, hogy más országokból is hasonló hírek érkeztek. A francia szocialisták vezetői – megtagadva Jaurès elveit – szintén a „haza megvédésének" álláspontjára helyezkedtek. A belga párt vezére, Vandervelde pedig a háborús kormányba is belépett.

A II. Internacionálé – ha formálisan nem oszlott is fel – gyakorlatilag felbomlott. A hadviselő országok szociáldemokrata pártjai saját imperialista kormányuk támogatói lettek. 1914 nyarán kevesen maradtak hívek a proletár nemzetköziség elveihez.

Az osztrák párt vezetőinek nézetei között persze voltak árnyalatnyi különbségek. Kétféle magatartás volt megfigyelhető. Az egyik csoporthoz tartozók szinte fenntartás nélkül lelkesedtek a háborúért: Pernerstorfer, Leuthner és mások. Kapóra jött nekik, hogy a Monarchia fő harctéri ellensége ekkor a cári Oroszország volt. A háborús párti szociáldemokrata vezetők azt hirdették, hogy a „szabadabb és fejlettebb" Ausztria-Magyarországot védik a gyűlöletes cári önkényuralommal szemben. Felidézték és hamis célzattal újból hangoztatták mindazt, amit a párt 1905-ben az orosz forradalom kapcsán a cárizmusról mondott. Ennek nevében a Monarchia harcát „igazságosnak" minősítették.

A párt másik irányzata nem lelkesedett a háborúért, de belenyugodott a helyzetbe. Az idetartozók magatartásuk igazolására két érvet hoztak fel. Az egyik az volt, hogy a háború elleni bármiféle tiltakozás ürügyet adna a hatóságoknak a munkásszervezetek betiltására. Másik indokként ők is hangoztatták, hogy a cárizmus győzelme nem lenne kedvező a Monarchia népei számára.

Érdemes ez utóbbi indokot közelebbről megvizsgálni. Igaz, hogy Ausztria-Magyarország népei viszonylag több szabadságjogot élveztek, mint a cári birodalom lakói. Ebben a háborúban azonban nem az volt a döntő kérdés, hogy melyik ország politikai rendszere fejlettebb vagy elmaradottabb. Itt érdemes megjegyezni: a cárizmussal szövetséges francia polgári demokrácia legalább annyival volt haladottabb a Monarchiához képest, mint ez utóbbi Oroszországhoz viszonyítva.

Vilmos császár és Ferenc József reakciós udvara, a német és az osztrák–magyar tőkések, földesurak és tábornokok egyál-

talán nem azért léptek be a háborúba, hogy az orosz munkásokat megszabadítsák az önkénytől. A „cárizmus elleni harc" jelszava csak félrevezetés volt.

Ha már az ausztriai szociáldemokrácia magatartását vizsgáljuk, térjünk ki Victor Adler viselkedésére is.

A „Doktor" nem tartozott a háborúért lelkesedők közé. Tudta, hogy a hadviselés sok szenvedést hoz a Monarchia népeinek. Mégis, továbbra is passzivitásba merült, amint azt már Brüsszelben meg lehetett nála figyelni. Véleménye szerint a háború ellen jelenleg nem lehet semmit sem tenni; a tényt tudomásul kell venni. Úgy vélte: alkalmazkodni kell a kialakult helyzethez azért, hogy a párt át tudja vészelni ezt a nehéz időszakot. Ráadásul ő maga is úgy látta, hogy jobb lenne a Monarchia győzelme, mint a cárizmusé.

Victor Adler álláspontját legjobban 1914. októberi kijelentése fejezi ki: „Nem tehetünk mást... Gyűlöljük a háborút, átkozzuk azokat, akik felidézték, de ha már itt van, akkor népünk érdekében végig akarjuk harcolni, s nem hagyjuk magunkat legyőzni."

Victor Adler nem tekinthető háborúpártinak. Sohasem tett uszító kijelentéseket és nem szított gyűlölködést más népek ellen. A háború ellen azonban nem tett semmit. Ellenkezőleg: személyes tekintélyével támogatta a pártvezetőségnek azt a politikáját, amely – részben meggyőződésből, részben kényszerűségből – a Monarchia harcát segítette.

Az ifjú Adler számára fájdalmas csalódást jelentett az, hogy apja most ilyen megalkuvó módon viselkedik. (Védője később így nyilatkozott erről: „Mióta csak eszét és érzését tudta, mindig erősen csüggött apján, mennyire hatnia kellett hát az ilyen mély fanatikusra annak, ha most egyszerre szégyenkezni kezd apja miatt...")

Victor Adler azonban, bár a háború kérdésében nem tudott kialakítani helyes álláspontot, nem vesztette el igaz emberségét.

Augusztus 10-én levelet kapott a galíciai Poronin faluból.

A szép németséggel írt sorok a hitves aggodalmát és fájdalmát adták tudtul. Nagyezsda Krupszkaja volt a feladó, s megírta Adlernak, hogy férjét, Vlagyimir Iljics Uljanovot letartóztatták.

Uljanov, azaz Lenin, akkor már két éve lakott a Monarchia területén. Feleségével együtt egy évvel azelőtt költözött a lengyel Tátrában lévő Poronin községbe, nem messzire az akkori magyar határtól. Erről a félreeső helyről tartotta a kapcsolatot az otthoni és a nemzetközi munkásmozgalommal.

A háború kitörése után a házaspár helyzete súlyossá vált. Augusztus 7-én – egy feljelentés nyomán – a csendőrség letartóztatta Vlagyimir Iljicset. Poroninból másnap Nowy Targba vitték. Harcostársai, Zinovjev és a lengyel Hanecki, közbenjártak a helyi hatóságoknál, de nem sok eredménnyel. Krupszkaja mindennap meglátogatta férjét a börtönben, és bátorította nehéz helyzetében.

Lenint kémkedéssel gyanúsították, és az akkori hisztérikus légkörben a hatóságok már sok súlyos ítéletet hoztak hasonló ügyben. Szinte több ártatlant akasztottak fel, mint bűnöst. Ha pedig a hadiesemények során a cári csapatok kezére kerül ez a vidék – jobb nem is gondolni rá, mi várt volna Vlagyimir Iljicsre.

Lenin élete veszélyben forgott. Ezért fordult felesége segélykérő levéllel az osztrák szociáldemokrácia vezéréhez.

Victor Adler, amint megkapta Krupszkaja levelét, azonnal cselekedett. Elment a belügyminisztériumba. Ott értésére adták, hogy mivel Galícia hadműveleti terület, ebben a kérdésben magának báró Heinold belügyminiszternek kell döntenie. Adler kihallgatást kért tőle.

Mivel nagy tekintélyű politikusnak számított, Heinold belügyminiszter hajlandó volt őt fogadni augusztus 19-én. Adler kifejtette: Uljanov nem olyan ember, aki a cár javára kémkedne. A belügyminiszter azonban bizalmatlan volt. Értetlenségét tanúsítja a következő kérdése:

– Bizonyos abban, hogy Uljanov ellensége a cári kormánynak?

– Ó igen! Engesztelhetetlenebb ellensége, mint kegyelmességed – felelte ironikusan Adler.

Adlernak végül is sikerült meggyőznie Heinoldot, hogy Lenin nem orosz kém. A miniszter még a „Doktor" jelenlétében felhívta telefonon a krakkói helytartót, és utasította, hogy engedje szabadon Uljanovot. Lenint még aznap kiengedték a börtönből.

Az Uljanov házaspár néhány napot Krakkóban töltött, majd elindult Bécs felé. Az volt a céljuk, hogy majd az osztrák fővároson át semleges külföldre utaznak, hiszen a háborús Ausztriában állandó veszély fenyegette őket.

Több napig tartó vonatozás után érkeztek Bécsbe, s rögtön megtették a lépéseket a külföldre jutás érdekében. Az osztrák hatóságok – a szociáldemokrata párt közbenjárására – megadták a kiutazási engedélyt. A svájci követség azonban csak az esetben volt hajlandó beutazási engedélyt adni, ha valaki ott kezességet vállal értük.

Augusztus 30-án Lenin felkereste Victor Adlert az *Arbeiter-Zeitung* szerkesztőségében. Ez volt az első és egyetlen igazi találkozásuk.

Természetesen már régebben is látták egymást, az Internacionálé kongresszusain több alkalommal találkoztak, néha pár szót is váltottak, üdvözölték egymást. Nagy nemzetközi tanácskozás azonban nem alkalmas arra, hogy két ember jobban megismerkedjék.

Az augusztus 30-i beszélgetés kellemes légkörben zajlott le. Nyelvi nehézség nem merült fel, mert Lenin kitűnően tudott németül. Megköszönte Adlernak, amit megmentése érdekében tett. A „Doktor" elmondta, hogy egy svájci elvtárs kezességet vállal az orosz forradalmár házaspárért. Kicserélték véleményüket az adott politikai helyzetről is; nézeteik nem mindenben egyeztek. Tisztelettel beszéltek egymással, de barátság nem alakult ki közöttük.

Néhány nap múlva Greulich, a svájci szociáldemokrácia régi harcosa hivatalosan kezességet vállalt Leninért. A beutazási engedélynek tehát nem volt többé akadálya. Vlagyimir Iljics és Krupszkaja elhagyta Bécset. Szeptember 4-én Svájcba érkeztek, Lenin végre biztonságba került.

FRIEDRICH MEGKEZDI HARCÁT

1914. október 8-án nagy volt a nyüzsgés a bécsi Favoriten kerületi munkásotthonban. A szociáldemokrata bizalmiakat hívták itt össze országos értekezletre. Ez volt az első nyilvános tanácskozásuk a háború kezdete óta. (Ezt is csak épületen belül lehetett megtartani, hiszen a gyülekezési tilalmat igen szigorúan vették a hatóságok.)

Egyre-másra érkeztek a küldöttek az épületbe, nyomott hangulatban. Hová lett a híres bécsi vidámság? Borongós őszi nap volt, de nemcsak ez okozta a levertséget. A háború tette oly nyomasztóvá a légkört. Az emberek már nem lelkesedtek érte, amióta egyre több hír érkezett halottakról és sebesültekről.

A küldöttek közül sokan régebbről ismerték egymást, most azonban még a találkozásban sem volt sok örömük. Kölcsönösen elpanaszolhatták egymásnak, mennyire megbénult a mozgalmi élet néhány hónapja. Aggasztó jelenség volt, hogy a behívások következtében eléggé visszaesett a munkásszervezetek taglétszáma. Sok szó esett a háborús nyomorúságról, a dolgozók csökkenő életszínvonaláról is.

Ilyen érzésekkel gyülekeztek a bizalmiak. Senki sem látta tisztán, mi a teendő ebben az új, kedvezőtlen helyzetben. Céltudatosságot csak néhány küldöttnél lehetett észrevenni. Friedrich Adlerről és barátairól van szó.

Az ifjabb Adler ekkorra már összeszedte magát az augusztusi nagy csalódás után. Barátaival – Robert Danneberggel, Leopold Winarskyval és másokkal – ismét gyakran összejött.

Háborúellenes csoportjukhoz csatlakozott a szociáldemokrata nőszervezet két vezetője: Therese Schlesinger és Adelheid Popp is. Otto Bauer nem lehetett közöttük, mert a háború kitörése után behívták katonának, és hamarosan orosz fogságba esett.

Friedrich Adler kis csoportja azt vallotta, hogy ki kell tartani az Internacionálé régebbi határozatai mellett. Az október 8-i bizalmi értekezlet fórumát most arra akarták felhasználni, hogy véleményüket a párttagsággal elfogadtassák.

Victor Adler volt az előadó. Igyekezett igazolni a pártvezetőség eljárását. „A háborúnál még rosszabb lenne a vereség" – állapította meg, utalva a hadihelyzetre: az előrenyomuló orosz hadsereg ugyanis már Krakkót fenyegette. „Ausztria rossz, de nem kívánjuk a jelenlegi Oroszországgal felcserélni" – mondta, és ezt a véleményét a legtöbb küldött osztotta.

Ezután lépett az emelvényre Fritz Adler. Apjától eltérően foglalt állást. Felhívta a pártot, hogy az internacionalizmushoz híven ítélje el a háborút.

Szavaival a küldöttek többsége nem értett egyet. Úgy látták: amit mond, az a mostani helyzetben nem aktuális. Ellenbogen pártvezető „tapasztalatlan ifjoncnak" minősítette Fritzet, Austerlitz pedig „elveken nyargaló, a realitásokkal számot nem vető szobatudósnak" nevezte. Az ifjú Adler és követői elenyésző kisebbségben maradtak a konferencián.

Friedrich számára azonban nagy erkölcsi elégtételt jelentett, hogy édesanyja egyetértett vele. Emma Adler a nőmunkások lapjának egyik szerkesztőjeként vett részt a tanácskozáson. Az elvi kérdésekben nem nagyon volt tájékozott. Aszszonyi szíve azonban ösztönösen megérezte: Fritznek igaza van, amikor a véres háború ellen foglal állást. A konferenciáról így írt Kautskynak: „Fritz úgy beszélt, mint az úristen! Az utóbbi két évben rendkívüli módon fejlődött... Sajnálom, hogy a jelenlévők kilenctizede ellenségesen fogadta, és különösen fájdalmas, hogy ilyen önzetlen, tiszta embert félreértenek."

Az októberi kudarc nem szegte kedvét a baloldalnak. Friedrich megpróbálta megszerezni harcukhoz a nagytekintélyű német pártvezető, Kautsky támogatását. Kautsky elhatárolta magát pártjának háborúbarát irányzatától. Októberben, 60. születésnapja alkalmából Friedrich levélben köszöntötte Kautskyt, megírva, hogy az osztrák pártban is vannak már, akik elítélik a háborút. „Biztos vagyok benne, hogy nem szerezhetek neked nagyobb örömet, mint hogy példád szerint próbálunk cselekedni."

Kautsky azonban nem sietett válaszolni Fritznek. Victor Adlernak viszont írt levelet. Ebben kifejtette, hogy a háború kérdésében jelenleg nézeteltérések vannak a szociáldemokrácia soraiban, de ezek csak ideiglenesek. Lényegében olyan álláspontra helyezkedett, hogy megkerülje a problémát...

Az osztrák pártvezetőség tovább folytatta a háborút támogató politikát. Igazolásul arra hivatkozott, hogy íme, sikerült megmenteni a munkásszervezetek és a sajtó legalitását. Rámutatott arra is, hogy a hatóságoknál időnként eredményesen tudtak közbenjárni a munkásság jobb ellátása érdekében.

Erről az öndicsérettől sem mentes önigazolásról megvolt a véleménye Friedrich Adlernak. A párt irányítóiról megállapította: „A proletárság vezetői, mint hűséges hivatalnokok, meg akarták menteni a szervezetet, de elárulták az igazi osztályérdekeket... Bár apró előnyöket elértek a háború alatt a munkások számára – és én volnék az utolsó, aki nem ismerném el, hogy mennyit dolgoztak, hogy távoltartsák a munkásoktól a sok bajt –, de létjogosultságuk elsőszülöttségét elárulták egy tál lencséért."

Az osztrák párton belül főként hárman képviselték a háborús párti irányvonalat. Ezek közül kettőről, Pernerstorferről és Leuthnerről Friedrich Adlernak nem volt túlzottan rossz a véleménye, mert legalább őszintéknek bizonyultak. „A legnagyobb tisztelettel vagyok Pernerstorfer iránt, aki nyíltan, becsületesen német nemzeti meggyőződésű..., de

meg kell vetnem az olyan pártot, amely megtűri, hogy ilyen politikai ellenfele legyen az elnöke – állapította meg később. – Meg tudom érteni, hogy Leuthner tisztára német nemzeti alapon áll, és ezért nem fogom megvonni tőle becsülésemet, de egészen mást jelent az, ha egy szociáldemokrata párt, amely programja szerint nemzetközi..., eltűri azt, hogy olyan ember írja nap-nap után az *Arbeiter-Zeitung* külpolitikáját, aki német nemzeti meggyőződésű; így a lap voltaképpen nem más, mint a berlini külügyminisztérium félhivatalosa."

A háborús irányvonal harmadik fő képviselőjéről, Karl Rennerről, Fritznek annál lesújtóbb véleménye volt. Renner a háború kitörése után úgy tett, mintha rokonszenvezne a békebarát baloldallal. Annál nagyobb megdöbbenést keltett, amikor 1915 januárjában a háború támogatójaként lépett fel. Ezt a pálfordulást joggal tekintette Fritz jellemtelenségnek. „A hazugság szelleme beférkőzött a saját pártomba is, dr. Karl Renner képviseli – állapította meg később, a tárgyaláson. – Ő vitte be a pártba az elvek elárulásának, a szemfényvesztésnek azt a szellemét, amelynek ránk tapadásáért mindig szégyenkeznem kellett."

Victor Adler is bizalmatlan volt a szélsőséges háborúpártivá „fejlődő" Renner iránt, és a lehetőségekhez képest igyekezett is háttérbe szorítani őt. Pernerstorfer és Leuthner azonban továbbra is befolyásos személy maradt. Victor Adler megpróbálta „mérsékelni" őket, de közben továbbra is együttműködött velük.

Friedrich Adler és köre pedig megkezdte a sajtópropagandát. Folyóiratuk, a *Kampf*, elkerülte a hatósági betiltást. Néhány hónapi kényszerű szünet után 1914 decemberében megjelentették az első háborús számot, békebarát szellemű cikkekkel. Ezt követően, 1915-ben, a *Kampf* minden egyes számában bírálta a háborús politikát. A cenzúra ezért gyakran tarkította fehér foltokkal a folyóiratot. A januári számban Friedrich Adler „a szocialista elvek megcsúfolásának"

minősítette a német párt soviniszta magatartását. Az áprilisi számban pedig már „tetteket" követelt, sürgette a békeakciókat.

A baloldal másik tevékenységi területe a Karl Marx Klub volt. Ennek egyleti helyiségében gyakran tartottak összejöveteleket. Rendszeres felvilágosító munka folyt itt a háború problémáiról, de elég mérsékelt sikerrel, hiszen nem sokan jártak a rendezvényekre.

A rendőrség mégis kezdett felfigyelni a baloldali szocialisták tevékenységére. Először 1914. november 8-án tett róluk említést az egyik bizalmas jelentés. „Létezik egy kis radikális frakció" – állapította meg a jelentés készítője, de ekkor még úgy vélte, hogy a túlnyomó többség magatartása folytán a párton belül ennek a csoportnak „semmiféle jelentősége sincs".

Az 1915. április 18-i rendőrségi jelentés már távolról sem ennyire derűlátó. Megfogalmazója úgy látta, hogy a szociáldemokraták soraiban „a pacifista felfogásnak mind több híve van". Érdekes, hogy a jelentés a baloldal vezetői közül csak Danneberg nevét emelte ki. Még nem figyeltek fel Friedrich Adlerra.

Először 1915. május 7-én készült rövid rendőri jelentés az ifjú Adlerről. Leglényegesebb megállapítása a következő: „Bizalmas információk szerint dr. Friedrich Adler a szociáldemokrata párt radikális szárnyához tartozik." Konkrét tényt azonban még nem állapítottak meg háborúellenes tevékenységéről.

Fritz ellen az első konkrét gyanú azután merült fel, hogy 1915 tavaszán Svájcban járt. Erre a célra látogató útlevelet kapott, hiszen köztudomású volt, hogy felesége és gyermekei Zürichben éltek.

1915. április elején tehát Friedrich egy hétre a szomszédos semleges országba utazott. Amint átlépte a határt, őt is eltöltötte az a jó érzés, ami mindenkit, aki hadviselő országból semleges földre érkezett. Itt szabadon lehetett beszélni; a

sajtót nem korlátozta háborús cenzúra. Itt nem rettegtek az emberek a katonai behívástól, hiszen senkinek sem kellett a harctérre mennie. Itt nem voltak élelmezési nehézségek, az üzletek bőséges választékkal szolgáltak. Zürichben az egy évvel azelőtti békevilág fogadta az Ausztriában élőt.

Friedrich azonban nemcsak azért jött, hogy a családjával találkozzék. Apja megbízásából felkereste a *Volksrecht* szerkesztőségét, ahol annak idején maga is egy évig dolgozott. Victor Adler cikket küldött a lapnak, „Véres húsvét" címmel. Ez az őszinte békevágyról tanúskodó írás a háborús Monarchiában nem jelenhetett meg; a zürichi lap viszont közölte. Victor Adlernak ebből utólag nem támadt kellemetlensége, mert cikkében nem támadta a Monarchia kormányát.

A zürichi szocialisták mint kedves régi ismerőst és harcostársat üdvözölték Fritzet. Kérésükre előadást is tartott „A világháború és a szocializmus" címmel. Ebben hangsúlyozta:

– A semleges országokbeli elvtársaknak fogalmuk sincs arról, milyen nehéz a szocialisták helyzete a hadviselő országokban. A cenzúra és a szuronyok diktatúrája megakadályoz minden szabad véleménynyilvánítást. A kormány előírja a lapoknak, mit tehetnek közzé hasábjaikon... Tömegesen hoznak halálos ítéleteket.

A továbbiakban hangsúlyozta, hogy hazájában is, akárcsak más hadviselő országokban, erős a békevágy. Az Internacionálé régebbi határozataihoz való hűséget képviselte.

A nagy sikerű előadás után egy jelenlévő megkérdezte:

– Mit kívánjunk, hogyan fejeződjék be a világháború?

– Azt kell kívánnunk, hogy egy nép se kerüljön ki győztesként, és mindegyik kormányzat bukjon meg. Mint szociáldemokraták nem akarhatjuk, hogy egyetlen nép is legyőzött legyen, hiszen az nyomort és éhínséget hozna. Ha azonban egyik hadviselő nagyhatalom sem győz, akkor az elnyomottak jutnak kormányra, és a nép meg fogja mondani, miért kellett ilyen hallatlan áldozatokat hozni.

Fritz válasza jól mutatja illúzióit. Felfogásában azonban akkor osztozott a háború ellen küzdő szocialisták nagy része.

A háborús Európában Svájc a szabadság szigetének számított. Ezért nagy kísértést jelentett Friedrich Adlernak, amikor zürichi barátai felajánlották neki, hogy maradjon kint. Bármilyen csábító volt is az ajánlat, Fritz mégis úgy döntött, hogy hazatér. Ez szilárd jellemére vall. Úgy érezte, hogy otthon van rá szüksége a mozgalomnak. Felesége és gyermekei természetesen továbbra is Svájcban maradtak, ahol sokkal nyugalmasabban élhettek, mint a háborús Ausztriában.

Visszatérése után a hatóságok nem zaklatták, mert egyelőre nem értesültek április 8-i zürichi előadásáról. Egy véletlen folytán azonban fény derült szereplésére.

Musulin báró, a Monarchia berni nagykövete egy szép júniusi napon időt szakított magának arra, hogy átfussa a legfontosabb svájci napilapok elmúlt néhány heti számait. Tekintete megakadt a *Basler Nachrichten* egyik tudósításán, amely – másfél hónapos késéssel – kivonatos beszámolót közölt Friedrich Adler zürichi előadásáról. A nagykövet azonnal tájékoztatta erről az osztrák miniszterelnökséget, az pedig a rendőrséget.

A bécsi rendőrhatóság – ismét néhány heti késéssel – július 17-én idézte be Friedrich Adlert. A büntetőtörvénykönyv 65. §-a alapján izgatással vádolta meg.

Fritz azonban ügyesen védekezett. Arra hivatkozott, hogy a *Basler Nachrichten* csak kivonatos tudósítást adott előadásáról, tehát nem annak szó szerinti szövegét közölte. Kifejtette, hogy „az összefüggésükből kiragadott mondatok" nem tükrözik híven az ő szavait és álláspontját. Beszéde ugyanolyan szellemű volt, mint azoké a cikkeié, amelyek a *Kampf*ban a cenzúra engedélyével jelennek meg.

Miután a vádat nem lehetett bizonyítani, Friedrich Adlert szabadon engedték. Békepropagandája azonban már felkeltette a hatóság figyelmét. Nem kapott többé Svájcba kiutazási engedélyt...

Mikor Fritz Zürichben járt, tudomást szerezhetett arról, hogy vannak, akik nála komolyabb tevékenységet folytatnak a háború ellen. Vonatkozott ez főként a Lenin vezette bolsevikokra. Lenin 1914 szeptemberétől Bernben lakott. Mindjárt megérkezése után tanácskozott más bolsevik emigránsokkal. Megindították az elszánt és következetes propagandát az imperialista rablóháború ellen. Lenin és követői képviselték a helyes és konzekvens álláspontot ebben a nehéz kérdésben.

„A II. Internacionálé meghalt" – állapította meg Lenin 1914 őszén. Elítélte a szociálsovinisztává lett pártvezetőket, akik „saját" imperialista kormányuk mellé álltak. Ugyancsak helytelenítette Kautskynak és követőinek álláspontját. Ez utóbbiak megegyezéses békét sürgettek, és ott akarták folytatni, ahol 1914 augusztusában abbahagyták. Lenin már akkor azt hirdette, hogy a jövőben egy gyökeresen új, a megalkuvó elemektől megtisztított Internacionáléra lesz szükség.

Lenin álláspontját akkor még kevesen tették magukévá. Következetes és elvhű politikájára azonban felfigyeltek. Akadtak, akik követték a példát. Németországban Karl Liebknecht 1914 decemberében a birodalmi gyűlésben megtagadta a hadihitelek megszavazását. E gesztus folytán szembefordult nemcsak a kormánnyal, hanem a pártvezetőséggel is.

Friedrich Adler háborúellenessége távolról sem volt olyan következetes, mint Leniné. Még abban az illúzióban élt, hogy a II. Internacionálét a maga háború előtti formájában fel lehet támasztani. Ugyanakkor azonban felfigyelt Karl Liebknecht példájára, és szolidárisnak nyilvánította magát vele.

ZIMMERWALD ÚTJÁN

1915 decemberében Friedrich Adler több napon keresztül bezárkózott a lakásába. Szobájában fel-alá sétálva gondolkodott, majd időnként az íróasztalhoz ült, és oldalakat írt tele.

Fogalmazását többször is áthúzta, mert úgy érezte, hogy mondatai nem fejezik ki eléggé viharosan kavargó érzéseit és gondolatait.

Ezúttal nem cikket írt. Más jellegű volt ez az írás: kiáltványt fogalmazott, amelyben ország-világ elé tárhatta Ausztria gyalázatát. Tisztában volt persze azzal, hogy írását a Monarchiában nem lehet kiadni, de abban bízott, hogy külföldön majd meg tudja jelentetni.

Sok keserűség forrt Fritzben, miközben a kiáltványán dolgozott. Felelevenedtek benne az előző hónapok eseményei.

1915 őszén behívták az I. népfelkelő ezredhez. Tizenhárom nap múlva leszerelték, miután kiderült, hogy súlyos szívbaja miatt alkalmatlan. E személyes sérelme azonban kevéssé izgatta Fritzet. Annál jobban lázadozott a közéleti igazságtalanságok, a háborús kormányzat önkényuralma ellen.*

1915-ben a hadbíróság – különösen Galíciában – tízezrével rendelt el kivégzéseket. Mint utólag kiderült, sok ártatlan embert is meggyilkoltak „kémkedés" vádjával.

A háborús „igazságszolgáltatás" a hátországban is sok áldozatot követelt. Adlert különösen két eset rázta meg. Az egyik az volt, amikor egy asszonyt – a férjének írt leveléért – ötévi szigorított börtönre ítéltek. A másik eset Karl Langer nevéhez fűződött. Langer a morvaországi Freiwaldauban a munkáspénztár tisztviselője volt. Egy háborúellenes verset lemásolt, és sokszorosított formában az asszonyok között terjesztette. Ezért a bíróság kötél általi halálra (!) ítélte, és csak császári kegyelem folytán változtatták át a büntetést ötévi börtönre.

Ugyancsak felháborította Adlert és barátait a háborús cenzúra. Ez a legotrombább formában a cseh területeken működött. Ott a szociáldemokrata lapok kész cikkeket kaptak a rendőrségtől, és azokat kellett saját véleményükként közzé-

* Az itt következő példákra Fritz később a bírósági tárgyaláson is hivatkozott.

tenniük. Más vidékeken pedig egyre többször éktelenkedtek a sajtó hasábjain a cenzúra fehér foltjai.

Friedrich Adler folyóiratának, a *Kampf*nak különösen kijutott a háborús cenzúrából. A folyóiratnak volt olyan száma is, melyben huszonöt oldal fehéren jelent meg. „Hetekig visszatartották egyik cikkemet – emlékezett vissza később. – Végül is egyetlen sort töröltek. Más cikkek hónapokig feküdtek a cenzúránál. Mindebben szándékos rendszer volt." Az egyik tanulmányt csak hosszú idő után kapta vissza; a Monarchia hadseregének tescheni főhadiszállásán nézték át előzőleg.

Fritzet elkeserítette az is, hogy hazája egyre jobban függött Berlintől. Meg lehetett figyelni ezt a cenzúra magatartásán is. Későbbi nyilatkozata szerint az egyik cikkét, amely „a németországi ifjúság katonai neveléséről szólt, csak két hónap múlva intézték el, mert Németországba küldték megítélés végett. Valósággal undorodtam már, hogy hatóságaink mint helyezkednek német gyámság alá."

A háborús önkényuralmat Stürgkh gróf miniszterelnök testesítette meg. Kormányzatával elégedetlen volt a szociáldemokrata pártvezetőség is. Victor Adler gyakran nyilatkozott elítélően Stürgkhről.

„Atyám is ugyanígy és ugyanennyire átérezte ezt a szégyent" – mondta később Friedrich Adler. „Napról napra és óráról órára azzal a rettenetes helyzettel kellett foglalkoznunk, amelyben Stürgkh gróf tartott bennünket. Ausztria elnémíttatásának egész rendszere nehezedett ránk" – vallotta később Victor Adler. A kormányzat elítélésében tehát apa és fiú véleménye megegyezett.

A bírálat azonos tartalmú volt, de eltért a véleményük abban a kérdésben: mi a teendő? Friedrich a háborús kormányzat nyílt elítélését sürgette. Apjának azt javasolta, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség forduljon szembe a háborúval, Stürgkh önkényuralmának előidézőjével. Victor Adler azonban továbbra is fenntartotta véleményét: a hatóságokat

nem szabad „felingerelni" a munkásszervezetek ellen. Ismételten hangoztatta azt is, hogy a Monarchia veresége „káros lenne Ausztria dolgozó népe számára". Ebből persze komoly viták adódtak köztük.

Hangsúlyoznunk kell, hogy minden elvi ellentét ellenére apa és fiú személyes viszonya a legjobb volt. „Fiam az én számomra mindig és most is a legdrágább ember" – vallotta később Victor Adler. Kautskynak is azt írta 1914 novemberében: „Fritz ... marad az én legintimebb barátom." Friedrich szintén nagy szeretettel és tisztelettel beszélt apjáról, akit még most is sok tekintetben példaképének vallott...

1915 őszén az ifjabb Adler állásfoglalása határozottabbá vált. Nagy erkölcsi segítséget jelentett Zimmerwald.

A név egy svájci kisközséget jelöl. Nevezetessé az a tanácskozás tette, amelyet 1915. szeptember 5–8. között tartottak itt. E faluban gyűltek össze azok a szocialisták, akik hűek maradtak a nemzetköziséghez, szembefordultak a háborút támogató pártvezetőkkel. A zimmerwaldi tanácskozáson elfogadott határozat felszólította valamennyi ország szocialistáit az imperialista kormányok elleni harcra.

Zimmerwald neve jelképpé vált. Azt szimbolizálta, hogy – minden „honvédő" árulás ellenére – él a proletár nemzetköziség. A határozat nyomán Európa-szerte erőteljesebbek lettek a háborúellenes akciók.

Az ausztriai pártvezetőség elhatárolta magát Zimmerwaldtól. A magyar szociáldemokrata pártvezetőség viszont – bár nem képviseltette magát a konferencián – sok tekintetben rokonszenvesnek találta a háború elleni állásfoglalást. Nyíltan mégsem állt ki Zimmerwald mellett.

Friedrich Adler nem vehetett részt a konferencián, de teljes mértékben egyetértett a zimmerwaldi határozattal. Ennek szellemében fogalmazta meg a már említett 1915. decemberi kiáltványát. Igaz, hogy e felhívás „Ausztria nemzet-

közi szocialistái" aláírással jelent meg, de valamennyi barátja felismerte rajta Fritz keze nyomát.

„Az igazság szavát elnémították Ausztriában" – kezdődött Adler kiáltványa. Éles szavakkal ítélte el a háborús önkényuralmat a Monarchiában, amely lényegében nem különbözött az orosz cárizmusétól. Leleplezte a hadvezetőség gaztetteit, a gyilkosságokat. „Egész lelkünkből gyűlöljük a népgyilkos cárizmust, de nem kevésbé gyűlöljük a népgyilkos fekete-sárga barbarizmust."

A kiáltvány tehát egyaránt elítélte mindkét hadviselő felet. Hadisarc és hódítás nélküli békét kíván. Élesen bírálta a szociáldemokrata pártok magatartását. A háború támogatását elvtelenségnek és árulásnak minősítette. Megbélyegezte az osztrák szociáldemokráciát is. „Ezt a háborút a pártvezetőségnek nem lett volna szabad kiszolgálnia" – állapította meg.

Felszólította a szociáldemokrata pártokat, hogy térjenek vissza az elvhűség és az internacionalizmus útjára. Minden erejüket latba kell vetniük annak érdekében, hogy a háború véget érjen. Arra azonban nem tett konkrét javaslatot, hogyan vessenek véget a vérontásnak.

Adler 1915. decemberi kiáltványában nem jutott el a lenini álláspontig: véleménye hasonlított a zimmerwaldi többségéhez. Mégis volt jelentősége a felhívásnak. Őszinte internacionalizmust fejezett ki, s jogosan bírálta a szociáldemokrata pártok vezetőit. Az ausztriai szocialista baloldal e kiáltványban ország-világnak tudtul adta, hogy létezik és küzd.

Adler írását a Monarchiában és Németországban betiltották, s a velük szemben álló antantállamokban sem közölték. A hadviselő államok közül egyedül Olaszországban látott napvilágot, a szocialista *Avanti!* hasábjain. Angelica Balabanova fordította le olaszra.

A semleges Svájcban figyelmet keltett Adler kiáltványa. 1916 márciusában Zürichben brosúra formájában adták ki. Az orosz emigránsok *Nase Szlovo* című folyóirata is publikálta a felhívást, Trockij fordításában.

Érdemes megjegyezni, hogy Adler kiáltványa magyarul is megjelent, de nem Magyarországon, hanem az akkor még semleges Egyesült Államokban: a New York-i *Előre* című napilap folytatásokban közölte.

Az osztrák zimmerwaldista baloldal nem mondott le arról, hogy a párttagság többségét megnyerje. Igyekezett felhasználni erre az országos pártkonferencia fórumát is. A konferenciát 1916. március 25–27. között rendezték meg.

A tanácskozás utolsó napján szólalt fel Friedrich Adler. Követelte, hogy a párt foglaljon állást az annexió és hadikárpótlás nélküli béke mellett. Javaslatának végén felszólította a pártvezetőséget, hogy „ezeket a követeléseket juttassa el a kormányhoz, és attól a legnagyobb nyomatékkal várja el, hogy a szövetséges kormányokkal egyetértésben nyilatkozatot tegyen, mely szerint a központi hatalmak mindig is készek a béketárgyalások megkezdésére azzal az egyedüli előfeltétellel, hogy mindegyik nagyhatalom eleve lemond idegen területek meghódításáról és a hadikárpótlásról".

Fritz persze tudta, hogy Németország és a Monarchia kormánya az adott időpontban, a katonai sikerektől elbizakodva, nem hajlandó ilyen javaslatot elfogadni. Azt azonban elvárta volna saját pártjától, hogy a hódítás és kárpótlás nélküli béke mellett foglaljon állást.

A pártvezetőség azonban ellenezte a baloldal indítványát. Legélesebben maga Victor Adler támadta fia javaslatát. Végül 246 küldött közül csak 16 szavazott Friedrich Adler javaslata mellett. Fritzet tehát most is csak gyenge kisebbség támogatta.

1916 tavaszán és nyarán Friedrich Adler harca elszántabbá vált. A *Kampf* májusi számában közölt állásfoglalása már sokban hasonlított Liebknechthéz (akit egyébként nem sokkal előbb börtönöztek be Németországban). Elvhűségről tanúskodik a Nemzetközi Szocialista Irodának akkoriban adott válasza is.

Ez utóbbi, a csődbe jutott és megszűnt II. Internacionálé

szerve, még létezett. Hágában székelt, tehát semleges földön, s úgy tevékenykedett, mintha mi sem történt volna 1914 augusztusa óta. 1916 májusában ez a Nemzetközi Szocialista Iroda előállt egy „közös konferencia" tervével: ezen a semleges és a hadviselő országok szociáldemokrata pártvezetői vettek volna részt. Mondanunk sem kell, hogy halva született ötlet volt az egész, hiszen aligha lehetett azt várni a meghívott szocialsoviniszta vezetőktől, akik „saját" kormányukat támogatták, hogy bármiféle megegyezéses békéről érdemleges javaslatot tegyenek.

Friedrich Adler megvetéssel utasította el ezt az indítványt. A Nemzetközi Szocialista Irodához írt levelében éles hangon állapította meg: „Az Internacionálé bürokrata apparátusa Hágában székel, de élő szelleme Zimmerwaldban található." (Egyébként az egész tervezett konferencia ügye hamarosan le is került a napirendről...)

Közben a zimmerwaldisták második tanácskozására is sor került: a svájci Kienthal községben, 1916. április 24–30. között. A kienthali határozat lényegében megismételte a zimmerwaldit.

Friedrich Adler nem tudott ez alkalommal sem Svájcba menni. Az osztrák háborúellenes baloldal most mégsem maradt képviselet nélkül. Bécsből a Karl Marx Klub egyik agilis tagja, Franz Koritschoner utazott a konferenciára; igaz, éppen akkor érkezett, amikor már a tanácskozás befejeződött.

Koritschoner Kienthalban személyesen megismerkedett Leninnel. Beszélt neki az ausztriai helyzetről, mert nagyon érdekelte őt az osztrák baloldal tevékenysége. Friedrich Adlerről és követőiről ekkoriban még nem mondott véleményt, de álláspontjukkal néhány kérdésben egyetértett. Akárcsak az ifjú Adler, Lenin is az osztrák szociáldemokrácia legellenszenvesebb alakjának tekintette Rennert: „a német imperializmus legaljasabb szolgájának" minősítette őt.

Koritschoner ettől kezdve levelezett Leninnel. Őt és tár-

sait Ausztriában már ekkor „baloldali radikálisoknak" nevezték. Közelebb álltak a bolsevikokhoz, mint Fritz Adler és követői.

Franz Koritschoner egyébként ekkoriban Friedrich Adler baráti köréhez tartozott. Gyakran érintkeztek egymással. 1916 tavaszán a baloldaliak bécsi központjának, a Karl Marx Klubnak, megélénkült a tevékenysége. Megszaporodtak a rendezvények. Friedrich Adler különösen sok előadást tartott a klubban. A hallgatók egyike később így emlékezett vissza:

„Az előadóasztalnál ülő fiatal Adler külsejében inkább egy szokványos, elméleti kérdésekkel foglalkozó tudós-tanárhoz hasonlított, semmint politikai agitátorhoz. Az íróasztal mellett eltöltött esztendők korán meggörbítették hátát, előrehajlították vállát, szinte púpot építettek kopott kabátja alá. Aki csak hátulról látta, munkában és tudásban megöregedett embernek nézhette. Ezt a benyomást fokozta, hogy pápaszeme soha le nem került a szeméről. De szeme és tekintete friss és fiatalos volt, hangja ércesen csengő, hadakozó kedve és szellemének rugalmassága a férfikor legszebb esztendeit élő emberre vallott. Szelíd, nyájas, udvarias, készséges, jóindulatú ember benyomását tette mindenkire, akinek módja volt vele érintkezni."

Adlert tehát szerette a hallgatósága. De vajon kikhez jutott el a szava?

A Karl Marx Klubnak kezdetben csak negyven tagja volt. 1916 nyarán ez a szám százhúszra emelkedett. A rendezvényeken sem igen voltak ennél többen. Még ha figyelembe vesszük, hogy az itt elhangzottakat továbbadták, Adler szava akkor sem jutott el több emberhez, mint egy-kétezerhez.

Az osztrák baloldal vezetői értelmiségiek voltak. Ebből következően agitációjukra főképp haladó értelmiségiek, diákok figyeltek fel, meg néhány felvilágosultabb munkás.

Maga az a tény, hogy a baloldal szellemi foglalkozásúakból állt, eleve kevés bizalmat keltett a kétkezi munkások körében.

Úgy látták, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség tagjai, akik évtizedek óta szervezik és irányítják őket, sokkal közelebb állnak hozzájuk, mint ezek az entellektüelek.

Friedrich Adler és köre nem sokat tett annak érdekében, hogy a tömegek körében háborúellenes agitációt folytasson. Nem építettek ki személyes kapcsolatot a munkásokkal, pedig ez 1916-ban nem lett volna reménytelen. Az üzemi munkások körében már általános volt a békevágy. Május és október között sok sztrájkra került sor Bécsben, Stájerországban, Cseh- és Morvaországban; Magyarországon is nagy figyelmet keltett a júliusi csepeli sztrájk.

Friedrich Adler időnként maga is érezte, hogy a baloldalnak az üzemi munkásság százezreire kellene támaszkodnia. „Már akkor gondoltam – írta később –, hogy a leghelyesebb volna mindent elhagyni és a tömegek közé menni. De előre láttam, hogy ez a párt szakadását vonná maga után, és így kénytelen lettem volna apám politikai ellenfeleként fellépni. Ez visszatartott."

Friedrich Adler tehát mulasztása egyik indokául azt hozta fel, hogy nem akart apjával szemben fellépni. Személyes érzelmeit természetesen meg lehet érteni. A tömegek körében azonban háborúellenes agitációt folytathatott volna anélkül is, hogy apját személyesen támadja.

Ami a másik indokot, a párt kettészakadásától való félelmet illeti, bármennyire fájdalmas feladat is lett volna ez számára, akkoriban már nem lehetett elkerülni. Más országokban ezt már felismerték a háború legkövetkezetesebb ellenfelei. Friedrich Adler azonban ebben a kérdésben sem jutott el odáig, mint Lenin és Liebknecht.

Adler 1916 szeptemberében újabb cikket írt a *Kampf*ba. Ebben pesszimista hangon jegyezte meg: a párt politikájában addig nem lesz változás, amíg a „kisebbségből nem lesz többség". Az osztrák baloldalnak azonban az adott helyzetben kevés kilátása nyílt arra, hogy túlsúlyra jusson a szociáldemokrácián belül.

Fritz és hívei nem tudták megnyerni a tömegeket, s nem ismerték fel, hogy ez jelentős részben az ő hibájuk. Ehelyett egyre több szót ejtettek bizalmas körben a tömegek állítólagos „értetlenségéről".

1916 augusztusában a Bécsben élő neves német szociáldemokrata, Hilferding ezt írta Berlinbe: „Fritzet nem lehet lebeszélni arról, hogy előremenjen a maga útján." Valóban, Friedrich Adler tovább küzdött az igazságos ügyért, a háborús kormányzat és a szociáldemokrata pártvezetőség ellen. A tömegek azonban nem követték.

A POHÁR KICSORDUL

1916-ban egyre több szó esett Ausztriában a parlamentről. A háború kezdete óta alkotmányellenesen, a Reichsrat nélkül kormányoztak. Érthető, hogy a képviselőknek elegük volt már ebből a hosszú kényszerszabadságolásból. A parlament összehívását kívánták, hogy elmondhassák panaszaikat a háborús kormányzattal szemben.

1916 tavaszán először a szociáldemokrata párt konferenciája követelte, hogy hívják össze a Reichsratot, majd a nyár folyamán több polgári párt is csatlakozott ehhez az igényhez. Stürgkh miniszterelnök azonban erélyesen szembeszegült minden akcióval, amely a parlament összehívására irányult. Tovább akarta folytatni a merev kormányzati gyakorlatot, meg attól is tartott, hogy a Reichsratban majd kellemetlen kérdések fognak elhangzani a sok kivégzéssel és egyéb törvénysértéssel kapcsolatban.

A polgári pártok kísérletet tettek rá, hogy Stürgkh elleni panaszukkal közvetlen Ferenc József császárhoz forduljanak. Dr. Julius Sylvester, a Reichsrat elnöke kihallgatást kért az uralkodótól. Erre azonban nem kerülhetett sor. Császári kihallgatást ugyanis csak a miniszterelnök útján lehetett kérni. Stürgkh pedig ezt – saját jól felfogott érdekében – megta-

gadta. Ekkor már általánossá vált ellenzéki körökben az a vélemény, hogy a kormányfő „elzárja a császárt a néptől".

Októberben a cenzúra nyomása fokozódott. A lapoknak megtiltották, hogy a parlament kérdésével foglalkozzanak. Mondanunk sem kell, hogy ez csak fokozta az elégedetlenséget.

A bécsi egyetem jogi karának professzorai október 22-re gyűlést akartak összehívni a Zeneegyesület termében. Az egyetlen téma a parlament összehívása lett volna, amiről öt egyetemi tanár tartott volna előadást. Friedrich Adler is érdeklődött a rendezvény iránt. Azt remélte, hogy ott – ha burkolt formában is – elítélik majd a kormány önkényeskedéseit.

Stürgkh azonban ébernek bizonyult; a hatóságok akadékoskodni kezdtek. Először csak azt közölte a rendőrség, hogy népgyűlésként nem engedélyezi a rendezvényt, de a zárt körű összejövetelnek nincs akadálya. Csakhogy már ekkor keringtek olyan hírek is, hogy teljesen be fogják tiltani.

Mikor ezt Victor Adler meghallotta, október 19-én felkereste Gorup bécsi rendőrfőnököt, s kertelés nélkül így szólt hozzá:

– Kérem, mondja meg a miniszterelnöknek, hogy óvakodjon e gyűlés betiltásától. Ha külföldön megtudják, hogy betiltottak egy olyan gyűlést, amelyet öt egyetemi tanár és négy elnök hívott egybe és amelyen ezeken az urakon kívül senki más nem beszélt volna, akkor ezzel nagy gyalázatot hoznak Ausztriára és szégyenbe döntik!

A figyelmeztetés azonban nem használt. Stürgkh utasítására a rendőrség október 20-án reggel közölte: minden formában betiltja a rendezvényt.

Az *Arbeiter-Zeitung* szerkesztőségének október 20-án reggel telefonálták meg a döntést. Az üzenetet éppen Friedrich Adler vette át, s nagyon felháborodott. A délelőtt folyamán Austerlitz főszerkesztővel beszélgetett a dologról. Ez utóbbi így emlékezett vissza erre: „Természetesen egyetértettünk

abban, hogy Stürgkh most már a mezítelenül brutális erőszak megtestesítője... Adlert valósággal megrendítette a gyűlés betiltása... Vannak emberek, akikből kitör a fölháborodás. Adlernál ez befelé áramlott. Az volt a benyomásom, hogy a betiltás gyötrelemként feküdt rá, hogy igen érzékenyen érinti."

Victor Adler később megállapította:

– Az izgalmat nem annyira ennek az önmagában véve közömbös gyűlésnek a betiltása fokozta, hanem inkább az, hogy ez a tény az egész politikai helyzetnek és egyetlen ember fölfelé és lefelé egyaránt felelőtlenül cselekvő erőszakos uralmának szimptómája volt. Ekkor lett úrrá rajtunk az erős izgalom. Túlcsordult a pohár.

Victor Adler itt részben tévedett. A Stürgkh-kormányzat nem egyetlen ember uralmát, hanem a hadvezetőség és a háborúban érdekelt hadiszállító vállalatok érdekeit fejezte ki. A miniszterelnök személyes felelősségét azonban mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk.

„Túlcsordult a pohár" – ezt a megállapítást nem az ifjú Adler tette, hanem az idősebb. Nem a lázadó érzelmű fiú fogalmazott így, hanem nálánál jóval mérsékeltebb édesapja.

Friedrich Adler az önkény újabb megnyilvánulása miatt nagyon izgatottan ment este a Vasutas Otthonba, ahol meghívottként vett részt a bizalmi értekezleten.

Felszólalásában szenvedélyesen bírálta a pártvezetőséget és az *Arbeiter-Zeitung*ot. Ismertette a Karl Marx Klub határozatát, s a klub megbízásából követelte, hogy a bizalmiak válasszanak „sajtóbizottságot". Ennek az lenne a feladata, hogy ellenőrizze és a jelenleginél osztályharcosabb állásfoglalásra ösztönözze a pártsajtót.

A bizalmi értekezlet elvetette Fritz indítványát. Ez a felszólalása egyébként nem keltett különösebb feltűnést, a pártban már megszokták bíráló hangját. Csakhogy ezután Friedrich Adler ismét szólásra emelkedett. Ezúttal megtámadta Leuthnert, az *Arbeiter-Zeitung* helyettes főszerkesztőjét. Leuthner

nem akarta közölni Fritz egyik cikkét egy polgári író ellen, ezért Adler azzal gyanúsította, hogy személyes anyagi érdekből nem akarja az illetőt magára haragítani.

Ez a kijelentése nagy vihart kavart. A jelenlévők többsége rágalomról beszélt. Csak úgy röpködtek az elítélő felkiáltások. Max Winter képviselő valósággal ordította Adler felé:

– Pártrontó!!!

Ez a jelző szemmel láthatóan felizgatta Adlert. Most már olyan hangok is hallatszottak, hogy Fritzet „ki kellene zárni a pártból". El lehet képzelni, mit érezhetett, amikor egész addigi életében a munkásmozgalomért tevékenykedett.

Az igazsághoz azonban hozzátartozik az is, hogy Friedrich Adler kapcsolata a párttal már huzamosabb ideje megromlott. Apját július 8-án ilyen kijelentéssel lepte meg: „Úgy érzem, megszűnt a párttal szemben való lekötöttségem." Victor Adler aggodalommal látta, hogy a vezetőség egyre kevésbé nézi jó szemmel Fritz szenvedélyesen bíráló hangját. Egyszer figyelmeztette is a fiát:

– Hiszen te azt akarod, hogy kihajítsanak!

Akkoriban erősen elterjedt az a szóbeszéd, hogy maga Victor Adler sürgeti fiának a kizárását a szociáldemokrata pártból. Tény, hogy nem egy esetben kifakadt Friedrich „felelőtlen" magatartása ellen. Arra azonban nincs bizonyíték, hogy valóban ő akarta volna eltávolítani fiát a pártból. Később ezt határozottan tagadta is.

Tény, hogy 1916 őszén a pártvezetőség körében már sok szó esett Friedrich Adler kizárásáról. Bíráló hangját egyre kellemetlenebbnek tartották. A jobboldal egyre kevésbé volt hajlandó megtűrni ellenzékiségét.

Az október 20-i bizalmi értekezleten aztán betelt a mérték. A „pártrontó" felkiáltás és a kizárására tett megjegyzések rádöbbentették Friedrichet: a szociáldemokrata párton belül tarthatatlanná vált a helyzete.

– Egészen szokatlan volt a beszédmodora és a szenvedé-

lyessége – állapították meg sokan Fritzről az október 20-i értekezlet után. Austerlitz pedig később így nyilatkozott:

– Adler... egyedül ült egy asztalnál a terem egyik falánál, mintegy jelképéül a saját elszigeteltségének ezen a tanácskozáson. Hogy enyhítsem ezt a kínos benyomást, minthogy Adlert nagyon szerettem, odaültem hozzá, és megpróbáltam kiengesztelni. De az volt a benyomásom, hogy egy hét óta valósággal megváltozott. Valami idegenség volt benne, mintha valami kínos elhatározás vert volna benne gyökeret.

Austerlitz nem is volt rossz megfigyelő.

A NAGY ELHATÁROZÁS

Október 20-án este Friedrich Adler feldúltan ment haza. Gondolatai kavarogtak, mint az örvény árja.

Aznap két csapás is érte. Úgy látta, bebizonyosodott: a kormányzat önkényuralmának nem akar vége szakadni. A párton belül pedig teljesen elszigetelődött.

Kétségbeesésében úgy érezte, hogy sokéves küzdelme zsákutcába jutott. Forradalmi eszméket táplált, feszült benne a tettvágy, de tömegek nem álltak mögötte.

Hogyan találjon *a zsákutcából kivezető utat?*

Miközben ezen töprengett, rájött, hogy számára most már csak egy megoldás maradt: olyan tettet kell végrehajtania, amely felnyitja az emberek szemét, amely felhívja országvilág figyelmét a tarthatatlan ausztriai állapotokra.

Politikai merényletre szánta el magát.

A merénylet gondolata azonban nem október 20-án este merült fel benne; már régóta foglalkoztatta. 1915-ben, amikor két hétre bevonultatták a katonasághoz, a következő dilemmája támadt:

– Az előtt a kérdés előtt álltam, hogy most már lőni fogok-e emberekre? Aztán arra gondoltam, hogy a háborúban semmiképpen sem fogok lőni. Ha már lövésre kerül a sor,

akkor arra az ellenségre fogok lőni, aki itt az ország belsejében van, aki közelebb van...

A merénylet ötlete tehát összefügg a kegyetlen háborúval, százezrek értelmetlen halálával. Ezekre volt visszahatás az a terv, hogy politikai gyilkosságot hajtson végre. Később a tárgyaláson is hangoztatta: „Emberek megölésére nem csupán a háború jogosít, hanem a forradalom is."

Az ifjú Adlernak volt fegyvere. 1915. áprilisi zürichi útja során vásárolt egy Browningot. Kezelését könnyen megtanulta, hiszen megszokta, hogy fizikai műszerekkel bánjon.

A merénylet tervének körvonalai azonban csak lassan bontakoztak ki 1915–1916 folyamán. Itt két komoly problémába ütközött.

Az egyik az volt, hogy a munkásmozgalom mindig is elutasította az egyéni terrort, a merényleteket. Ez az anarchisták eljárása volt, s őket Friedrich Adler is elítélte.

Tisztáznia kellett tehát elvileg, helyesen cselekszik-e, ha merényletre szánja el magát. Ez – hosszas vívódások után – sikerült is.

Adler továbbra is megmaradt a szervezett munkásmozgalom elvi álláspontján. „Az anarchizmus azt hiszi, hogy az egyéni akció nagy szerepet játszhat a világ sorsában; én ezt sohasem hittem, én ezzel ellentétben a tömegküzdelem álláspontján állok, amelyet a tömegeknek kell megvívniuk" – állapította meg később. Elvi téren tehát Fritz a tömegharc álláspontján állt. Miért választotta mégis a merénylet módszerét, amely általában az anarchisták eljárása volt?

Később azt vallotta, hogy ő forradalmár, és harcában a tömegekre kíván támaszkodni. A merénylettel *nem helyettesíteni* kívánta a nép megmozdulását, hanem *csak előkészíteni*. Saját szavai szerint: „Amit én akartam, az nem volt más, mint megteremteni annak lélektani előfeltételeit, hogy a jövőben tömegakciók indulhassanak Ausztriában."

Az elvi kérdés tehát tisztázódott. Nyitva maradt azonban a másik probléma: ki legyen az áldozat?

„Első gondolatom az volt, hogy a cenzor ellen fordulok, s ezzel példát statuálok" – így emlékezett vissza Fritz. Erről azonban hamarosan letett. Rájött, hogy a cenzor végeredményben csak hivatalnok, aki felsőbb utasítást hajt végre. Magas beosztású személyt kellett találnia. Azt akarta ugyanis, hogy merényletére az országon belül és kívül egyaránt felfigyeljenek.

Először Hochenburger igazságügy-miniszterre gondolt. Ő valóban felelős volt a cenzúra túlkapásaiért. Gyakran hasonlították a Magyarországon is szomorú emlékű Bach Sándorhoz, aki 1850–1859 között az önkényuralom megtestesítőjének számított Ausztriában. A szociáldemokrata pártvezetőség véleménye szerint Hochenburger „Bach Sándor kései, kicsinyített és vidékiessé torzított kiadása". Adler később úgy gondolta, hogy még magasabb állású személy ellen kell fordítania fegyverét.

Ezután eszébe jutott Tisza István, aki 1916-ban a Monarchia legnagyobb tekintélyű politikusának számított. Tiszát sokan és joggal gyűlölték. „Ausztriában azt mondták, hogy voltaképpen Tisza uralkodik itt, ő a diktátor" – állapította meg később Friedrich Adler.

Tisza István személye, mint ismeretes, közgyűlölségnek „örvendett" a magyar haladás táborában is. Már 1912-ben általános felháborodást váltott ki azzal, hogy május 23-án vérbe fojtotta a munkástüntetést, majd a magyar parlamentből erőszakkal eltávolította az ellenzéki honatyákat. Kovács Gyula függetlenségi párti képviselő ezért 1912 júniusában merényletet hajtott végre ellene, de sikertelenül.

1914 után Magyarországon még inkább fokozta a Tisza iránti gyűlöletet az, hogy ő lett a háborús politika legfőbb képviselője. Nagyon is megfelelő célpontnak látszott tehát. Friedrich Adler azonban – hosszas megfontolások után – mégsem a magyar miniszterelnököt választotta. Ennek megvolt a maga komoly oka.

Annak idején mindenki számára nyilvánvaló volt, miért

lőtt a magyar ellenzéki Kovács Gyula Tiszára. Ha viszont az osztrák Adler teszi ugyanezt, sokan félremagyarázzák tettét. Jött volna a rágalom: „A *magyar* miniszterelnököt lelőtte az *osztrák* Adler, mert gyűlöli a magyarokat." Fritztől pedig igazán távol állt a magyarellenesség. Nem akarta, hogy Tisza elleni akcióját az osztrák–magyar nacionalista ellentétek szítására használják fel.

Miután ily módon nem jöhetett számításba a háborús politika első számú oszlopa, maradt a második, az osztrák miniszterelnök. Stürgkhről egyébként Adlernak az volt a véleménye, hogy „Tisza cselédjévé alacsonyodott". Rajta kívül sokan gondolkoztak így akkor Ausztriában.

Nem árt, ha röviden áttekintjük Karl Stürgkh pályafutását.

Régi nagybirtokos családban született 1859-ben. Apja magas állású hivatalnok volt. Az ifjú Stürgkh hamarosan politikai pályára lépett. Előbb képviselő lett; később még magasabbra ívelt a karrierje. Előbb közoktatásügyi miniszteri tárcához jutott, majd 1911 novemberében miniszterelnök lett.

Stürgkh mindig is a nagybirtok érdekeinek védelmezője és a demokratikus jogok konok ellensége volt. Mint miniszterelnök arra törekedett, hogy gyorsítsa a Monarchia hadi készülődését. 1914 júliusában ő is felelős volt a Monarchia hadüzenetéért. A háború évei alatt pedig önkényuralmi rendszert vezetett be.

„Valamennyi politikus szemében Stürgkh a maga személyében... volt az alkotmányosság visszaállításának legfőbb akadálya" – mondta később Friedrich Adler. Austerlitz pedig így jellemezte Stürgkh uralmát: „Kétségtelen, hogy ez a rendszer megmutatta, hogyan ne kormányozzanak Ausztriában, hogyan nem szabad itt kormányozni, ha nem akarnak mindenestől olyan zsákutcába jutni, amelyből csak úgy lehet kikerülni, ha visszafelé megteszik az egész utat. Ezt az öteszendős kormányzást úgy kell megítélnünk, mint a kormány-

zásnak Ausztria minden szükségletétől elfordult és azokkal ellentétes módszerét."

Akik Stürgkhöt mint magánembert ismerték, szívélyes és jó kedélyű emberként emlékeztek rá vissza. E tulajdonságai azonban nem sokat változtatnak az összképen.

Friedrich Adlert nem kicsinyes személyi gyűlölködés vezette Stürgkh ellen. A miniszterelnökről később ezeket mondotta:

– Stürgkh olyan ellenfél volt, akit bizonyos fokig tiszteltem... Olyan ellenfél volt, akit tisztelni és aki ellen kérlelhetetlenül harcolni kellett... Tudatosan állott az erőszak alapjára, és ezért csak erőszakkal lehetett elmozdítani onnan. Olyan jellem volt tehát, akitől nem tagadhattam meg becsülésemet. Becsülésemet csak azoktól az osztrákoktól tagadom meg, akik őt eltűrték maguk fölött anélkül, hogy védekeztek volna, és akik ezzel bebizonyították, hogy minden országnak olyan Stürgkhje van, aminőt megérdemel.

Stürgkh tehát megtestesítette a háború és az elnyomás politikáját. Amikor azután október 20-án a gyűlés betiltásával „a pohár túlcsordult" – Adler végleg elszánta magát a merényletre.

Október 20-án este, hazafelé menet, lelkében viharzottak a gondolatok. Érezte: eljött a cselekvés ideje. Nemcsak értelmi megfontolások vezették ebben. Utólagos vallomása szerint „az érzésnek igen nagy szerepe volt benne, éspedig kettős volt ez a szerep. Először a párt szégyene, másodszor pedig Ausztria szégyene, amelybe Stürgkh juttatta".

Magában már a merénylet helyét és időpontját is tisztázta. Véletlenül éppen aznap tudta meg Austerlitztől, hogy a miniszterelnök a Meissl und Schadn éttermében törzsvendég. Valószínűnek látszott, hogy október 22-én, vasárnap nem fog elmenni a vendéglőbe. Mindenképpen a szombati nap, október 21-e látszott tehát alkalmasnak terve végrehajtására.

„Holnap..."

Ezt ismételgette, miközben az éjszaka sötétjében rótta a

bécsi utcákat. Megelégedéssel állapította meg magában: milyen jó, hogy tervéről sohasem beszélt még barátainak sem! Utólag ezt azzal magyarázta, hogy tisztában volt vele: elvtársai nem értenék meg. „Sőt, kitettem volna vele magamat a kigúnyolás és kicsúfolás veszedelmének" – mondotta.

Miközben hazafelé tartott, egy régi emléke is feltámadt. Eszébe jutott diákkorának nagy színházi élménye, a Tell Vilmos. Megjelent előtte a főhős képe, aki megölte Gesslert, a zsarnok helytartóját. Ez a régi színházi élmény érzelmileg megerősítette őt nagy elhatározásában.

Igen későn feküdt le. Utólag erről így vallott:

– Leveleket semmisítettem meg, mert nem akartam, hogy a hatóságok kezébe jussanak. Aztán két óra hosszat dolgoztam, és végül azzal a gondolattal feküdtem le, hogy most alszom itt utoljára.

Másnap, október 21-én szokatlanul korán ébredt. Felvette legjobb ruháját, hiszen tudta, hogy előkelő étterembe fog menni. Magához vette revolverét, majd kulcsra zárta lakását. Érezte, hogy soha többé nem látja viszont otthonát.

Délelőtt bement a párttitkárságra. Találkozott Seitz képviselővel, aki az előző napi bizalmi értekezletre utalva megkérdezte tőle:

– Na, mi volt megint magával tegnap?

– Erről nagyon sokat lehetne beszélni!

Ez a szűkszavú és többféleképpen érthető válasz nem elégítette ugyan ki Seitzot, de nem kérdezősködött tovább. Sem ő, sem mások nem sokat törődtek Fritz Adlerral. Nem vették észre, hogy milyen nagy benne a feszültség...

Egész délelőtt dolgozott. Arra törekedett, hogy mindent rendben hagyjon hátra. Bármilyen rossz véleménnyel is volt a pártvezetőségről, mozgalmi feladatait mindig a leglelkiismeretesebben végezte.

A szomszédos szobában a szociáldemokrata parlamenti képviselők üléseztek. Sok szó esett Stürgkhről. Adler nem

ment be hozzájuk. Nem sejthették, hogy az általuk joggal szidalmazott miniszterelnökre hamarosan milyen sors vár.

Délben egy órakor Adler befejezte a munkát, és elhagyta a párttitkárság épületét. Villamossal ment a Neuer Markt-ra. Fél kettőkor belépett a Meissl und Schadn Szállodába.

Miközben ebédelt, megérkezett Stürgkh és kísérete. Fritz megkérdezte – biztonság kedvéért – az egyik pincértől, hogy valóban a miniszterelnök-e az, aki három asztallal odébb ül. A felszolgáló már hozzászokott az ilyen kérdésekhez, s természetesen „igennel" válaszolt.

Fritz figyelte Stürgkhék asztalát. Egy időre váratlan akadály támadt. A miniszterelnökével szomszédos asztalhoz egy hölgy ült le kísérőjével. Félő volt, hogy a Stürgkhnek szánt golyó esetleg a mit sem sejtő nőt éri. Adler érző szívű ember volt, nem akarta, hogy ártatlan áldozatot követeljen a merénylet. Már-már azon gondolkodott, nem kellene-e elhalasztania tervének végrehajtását?

A hölgy azonban szerencsére két óra után távozott. Negyedórával később Fritz felállt, és elindult Stürgkh asztala felé.

A többit már tudjuk...

ÍGY LÁTTÁK A MONARCHIÁBAN

Mint derült égből a villámcsapás, úgy hatott Adler merényletének híre a Monarchiában. Október 21-én délután már szétröppent egész Ausztria-Magyarországon. A lapok mindenütt szenzációs tálalásban számoltak be a merényletről.

Budapestre estefelé érkezett meg a hír. Villámgyorsan terjedt el a lakosság körében. A kiadóhivatalok előtt hatalmas tömeg várta: hátha valami újabb részletet közölnek Adler tettéről. „Szerte az egész városban kizárólag erről folyt a szóbeszéd, mindenki a merénylet rugóit találgatta" – így jellemezte a helyzetet egy pesti napilap.

A legnagyobb szenzációt természetesen Bécsben keltette a merénylet. A lakosság széles rétegei egyáltalán nem hullattak könnyet a megölt miniszterelnökért. Nem szerették Stürgkhöt. Joseph Redlich liberális politikus naplójának október 23-i feljegyzése szerint „a nép semmiféle felháborodást sem mutat a gyilkossal és tettével szemben."

Az is tény viszont, hogy ezekben a hetekben a közvélemény még nem rokonszenvezett a merénylővel. Sokan arra gondoltak: ez is egy a sok politikai gyilkosság közül. Az emberek tudatában sokféle emlék kavargott fel, hiszen a múltban is gyakran követtek el politikai merényleteket. Sok idős ember emlékezett Erzsébet királyné tragikus halálára, amely annak idején általános részvétet keltett. Másoknak az

jutott eszükbe, hogy 1914-ben a Szarajevóban eldördült lövés robbantotta ki a világháborút. Ezek a rossz emlékek kétségtelenül befolyásolták az emberek gondolkodását; sokan úgy vélték, hogy minden politikai merénylet egyforma. Ekkor még a közvélemény nem ismerte fel, hogy Adler tette alapvetően különbözik más merényletektől. Egyelőre még nem ébredtek tudatára, hogy Stürgkh lelövése tiltakozás volt a kegyetlen háború ellen.

Nézzük meg a továbbiakban: hogyan fogadták Adler merényletét a Monarchia politikai életében? Négyféle reagálás volt megfigyelhető.

Az egyik a tőkés nagybirtokos vezető köröké. A hatalmon lévők egyértelműen elítélték a merényletet.

– Szörnyűség! Egészen meg vagyok rendülve!

Ezeket a szavakat Tisza István mondta, amikor értesült Stürgkh haláláról. Az uralkodó osztály tagjaira általában jellemző volt ez a reakció. A halott miniszterelnök iránt igyekeztek részvétet kelteni a közvéleményben is, persze nem túl nagy sikerrel. Lapjaik Adlert gyilkosnak nevezték, akinek „gonosztettét" csakis „az anarchisták pusztító indulata", illetve az „egzaltált, őrült állapot" vezérelhette. Az uralmon lévők azt is azonnal megértették, hogy a merénylet sokat árt a Monarchia tekintélyének külföldön: az egyik sajtókommentár szerint Adler „ellenségeinknek tett szolgálatot". A kormánylapok általában hazaárulónak minősítették a merénylőt.

A másik fajta fogadtatás az osztrák polgári ellenzék és a szociáldemokrata pártvezetőség körében figyelhető meg. Noha korábban sokat támadták Stürgkh politikáját, most mégis elítélték a merényletet, és igyekeztek elhatárolni magukat az ifjú Adlertől.

Az osztrák polgári ellenzék feltűnésvággyal magyarázta Adler tettét. Lapja a *Neue Freie Presse*, október 22-én ezt állapította meg Friedrich Adlerről: „Ez az ember, aki a szociáldemokrata pártban elhagyatottnak érezte magát, túlfű-

tött fantáziával azt hitte, hogy a végzet kiszemeltje, s hogy elvtársait neki kell belekényszerítenie az általa kívánatosnak tartott irányzatba. A hiúságnak nagy szerepe lehetett abban, hogy Adler elszánta magát a gyilkosságra..."

Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártja is részvétét nyilvánította Stürgkh iránt, és megtagadta Friedrich Adlert. Jellemzően példázza ezt az *Arbeiter-Zeitung* október 22-i cikke: „A világháború avval a nagy szenvedéssel, amelyet áraszt, nem tompította el az erőszakos halált halt ember iránti részvétünket, sőt fokozta. S az olyan tett, amelyet mindenkor fönntartás nélkül elítélünk, amely iránt soha mást nem éreztünk, mint iszonyatot, az a mostani időkben, amikor olyan sokan halnak meg, még jobban megrendít bennünket..."

A harmadik fajta felfogást olyan baloldaliak vallották, akik egyelőre ugyan nem látták teljesen tisztán a dolgokat, de akikben volt gerincesség. Különbeknek bizonyultak az osztrák szociáldemokrata pártvezetőségnél, mert nem ítélték el Fritz Adlert. A merényletet viszont „érthetetlennek" minősítették.

Jellemző ez a felfogás a magyar szociáldemokráciára is. A *Népszava* október 22-i cikke nem helyeselte ugyan a merényletet, de bátor végrehajtásáról érezhető rokonszenvvel írt. „Ismertük Friedrich Adlert, becsültük, érezzük még kézszorításának melegét, látjuk szelíd, gyermeteg kifejezésű kék szemét, olvastuk cikkeit és valahogy megfoghatatlannak érezzük a dolgot." Fritz sorsát „megrendítőnek" látták, mivel a „régi görög sorstragédiák fenséges pátoszára emlékeztet". A *Népszava* írása – ha bátortalanul is – tartózkodott a merénylő elleni állásfoglalástól, ugyanakkor érzékelteti, hogy a magyar pártvezetőség jóval megértőbb volt a háborúellenes akciók iránt, mint az osztrák.

Hasonló magatartást tanúsított Austerlitz, az osztrák pártvezetőség tagja. A *Kampf* novemberi számában kifejtette: „Az egyéni cselekedet fölött lehet vitatkozni, de tény, hogy

Stürgkh politikája elhibázott volt." A rokonszenv halvány jele rejlett magában abban a tényben, hogy a tanulmány éppen abban a folyóiratban látott napvilágot, amelyet addig Fritz Adler szerkesztett.

Ezt a meg nem értő, de merénylőt el nem ítélő felfogást fejezte ki a magyar irodalmi élet kiemelkedő képviselője, Fenyő Miksa is. A *Nyugat* november elsejei számában „szegény Adler Frigyesről" írt, és elég ügyesen rajzolta meg tettének politikai hátterét:

„Ami elnyomást, kényszerű némaságot, kormányzati felelőtlenséget... a szövetségesek és ellenségek szemében alábecsülést Ausztria a háború folyamán tűrni volt kénytelen: mindez ma Stürgkh gróf személyében testesül meg, s a távozó körvonalait kísérteties dimenziókba növeli. Hogy mi bírta rá a tehetséges s a politika dolgaitól sem idegen Adler Frigyest a gyilkosságra, milyen igazság mellett akart tüntetni, micsoda változást várt erőszakos tettétől, nem tudhatjuk; annyi kétségtelen, Ausztria ... a pszichológiai rejtélyt rejtélynek hagyva, Stürgkh gróf halálától az osztrák parlamentarizmus feltámadását ... várja ... S ha a gróf halálával semmi sem változik, csupán a kényszerű némaság lidércnyomása múlik el tőlünk, már ez is erőnk új gyarapodását jelenti."

Talán ez a harmadik fajta vélemény fejezte ki legjobban az ausztria-magyarországi közhangulatot. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy az emberek többsége ekkor még nem tudta felfogni, miféle indokai is voltak a merényletnek.

A negyedik felfogás képviselői viszont tisztán látták Adler tettének okát, és abban politikai demonstrációt fedeztek fel. 1916 végén azonban még csak kevesen vallották ezt a következetes, baloldali álláspontot.

A Franz Koritschoner vezette osztrák ún. baloldali radikálisok gerincesen kiálltak Friedrich Adler mellett. A bécsi Karl Marx Klub azonnal szolidaritást vállalt vele. A hatóság válasza nem késett. Házkutatást tartottak az egyesület helyi-

ségében, majd október 26-án, öt nappal Stürgkh halála után, be is tiltották a Karl Marx Klubot.

Fritzet baloldali barátai sem tagadták meg. Igaz, hogy az első időben igen nehéz helyzetbe kerültek. A merénylet utáni napokban Robert Danneberg, Therese Schlesinger és mások lakásán házkutatást tartottak. Kompromittáló anyagot szerettek volna találni, de hiába. A rendőrség kénytelen volt bizalmasan beismerni: „Semmiféle nyomát nem találtuk valamiféle összeesküvésnek..."

Október végén–november elején számos sztrájk zajlott le Ausztriában. A stájerországi Knittelfeldben zavargásokra is sor került, s a katonaság a tömegbe lőtt. Bécsben és Alsó-Ausztriában a vasutasok, Csehországban a hadiipari dolgozók szüntették be a munkát november elején. Lembergben október 27-én több ezres tömeg tüntetett a háború ellen. Igaz, hogy ezek a mozgalmak a merénylettől függetlenül törtek ki, de résztvevőiket kétségtelenül élénken foglalkoztatta Adler tette.

Adler iránt a magyar munkásság egy része is rokonszenvet mutatott. Ennek érdekes példáját lehetett megfigyelni Győrött.

Ez a város, a magyar hadiipar egyik akkori központja, éppen félúton helyezkedik el Bécs és Budapest között. A Bécsből jövő utasok személyes beszámolóit Győrött két órával hamarabb hallották az emberek, mint Budapesten. Október 21-én és a következő napokban sok részletet tudtak meg Stürgkh lelövéséről. Nem véletlenül jelentette négy nappal később a győri főispán: az itteni munkások hangulata néhány nap óta „szerfölött izgatott".

A győri dolgozók bejelentették a rendőrhatóságnak, hogy október 29-én gyűlést kívánnak tartani „az általános fogyasztási szövetkezet megalakítása" céljából. Bármilyen ártalmatlannak látszott is a téma, a rendőrség éber volt. Felismerte, hogy valójában háborúellenes megmozdulás készül, és ott nyilván az Adler-ügyről is szót ejtenek. A főispán bizalma-

san jelentette a belügyminiszternek: nem lenne célszerű engedélyezni ezt a gyűlést, mert a munkások „politikai jellegű demonstrációra és kirohanásokra készülnek". Kifejtette azt is, hogy ha „az elégedetlenségnek nyilvános tárgyalását is engedjük, a mozgalom szélsőségekké fajul..."

A belügyminiszter postafordultával, október 26-án meg is küldte a választ: a gyűlés „tudomásul nem veendő, szintén hadviselés érdekeinek szempontjából is aggályos". A megmozdulást betiltották. Ily módon a győri munkások nem foglalkozhattak nyilvános gyűlésen a háború kérdésével és az Adler-üggyel...

Hazánkban külön ki kell emelnünk *Károlyi Mihály* állásfoglalását. 1916 júliusa óta önálló párt vezére volt, és nyíltan békét követelt.

Károlyi a budapesti Park Klubban, mindjárt a merénylet hírét meghallva, komoly vitába keveredett. „Egy idősebb rokonom – írta később – makacsul ragaszkodott ahhoz a fölfogáshoz, hogy Adler önző okokból, sőt anyagi motívumokból – mert kis lapját megszüntették – követte el tettét. Én legbensőségesebb meggyőződésből tiltakoztam ez ellen a szánalmas fölfogás ellen, és hévvel vitattam, amit, véleményem szerint, minden tiszta érzésű embernek távolból is meg kellett éreznie, hogy: ha van idealista, hát Friedrich Adler az."

Károlyi Mihály az első perctől felismerte Adler tettének jelentőségét. Úgy látta, hogy a merénylet „tiltakozás volt a borzalmas háború és a tűrhetetlen belső állapotok ellen. Megérezte, hogy itt valaki halálra szánta magát azért, hogy fölrázza a szenvedések tompa kétségbeesésébe már-már elsüllyedt embereket." Felesége is osztotta ezt a meggyőződését. Károlyiné ekkor „a világháború egyetlen igazi hősét" látta Friedrich Adlerban...

Adler merénylete a legkülönbözőbb reagálások ellenére nem volt hatástalan. Legjobban jelezte ezt Ausztria Szociál-

demokrata Munkáspártjának november 2–4 között tartott országos konferenciája.

Igaz, hogy a tanácskozáson nem emeltek szót Fritz Adler érdekében. A bizalmas rendőrségi jelentés is megjegyezte, hogy a merényletről, illetve a merénylőről „semmiféle említés sem történt a konferencián". Tény az is, hogy a többség megint elvetette a baloldal indítványát. Ez a – Danneberg által előterjesztett – javaslat bírálta a pártvezetőséget, amiért a háború kezdetén a kormány mellé állt, és követelte, hogy a kormány az azonnali, kárpótlás és hadisarc nélküli béke álláspontjára helyezkedjék.

Ami érdekes és figyelemre méltó ezen a tanácskozáson, az a pártvezetőség megváltozott magatartása. Victor Adler most már maga is sürgette a béketárgyalásokat, és a Monarchia kormányától azonnali békekezdeményezést követelt. Ezt a pártkonferencia határozatba is foglalta. Ez a baloldal javaslatától lényegében csak abban különbözött, hogy a kormánytól még nem követelte az „annexiós és kárpótlás nélküli béke" elvének elfogadását.

A pártvezetőséget a kedvezőtlen hadihelyzet is befolyásolta abban, hogy véleményét megváltoztassa. A bebörtönzött Fritz Adler elégtétellel fogadta a fordulat hírét. Mint később megállapította: „A november 5-én elfogadott határozat már csaknem azonos volt azzal, amit én indítványoztam, és amit addig mindig elvetettek."

A merénylet után a Monarchiában a legtöbb lap azt írta, hogy ennek a tettnek „semmiféle politikai hatása sincs Ausztria sorsára". A tények ezt csattanósan megcáfolták. Már a szociáldemokrata pártkonferencia is mutatta: az állóvíz némileg megmozdult.

Victor Adler és ifjú felesége

Friedrich Adler
20 éves korában

Katja és Victor Adler Bebel temetésén (középen), jobbra Kautsky

Korabeli rajz a Gleichheit *szerkesztőségéről*

Stürgkh és Tisza

A Meissl und Schadn étterme. X-szel jelölve Stürgkh ülőhelye
A felső képen Fuhrmann főpincér látható

Korabeli „raj-fotó" a lelőtt Sturgkhről

Friedrich Adler a vésztörvényszék előtt
(Stanislaus Rejchan korabeli rajza)

A Herrengasse a forradalom kitörésekor

A tömeg a parlament előtt a köztársaság kikiáltását ünnepli

A téglagyári munkások emlékműve Victor Adler születésének centenáriumára
Előtte Friedrich Adler

Adler merénylete szenzációt keltett külföldön is. A szövetséges, az ellenséges és a semleges országokban egyaránt legalább egy hétig foglalkoztak vele a lapok.

A szövetséges német birodalomban a hivatalos körök gyászt rendeltek el Stürgkh tiszteletére. A róla szóló nyilatkozatok kiemelték érdemeit a német–osztrák–magyar együttműködés elmélyítésében. Mellesleg Berlinben valóban elégedettek lehettek vele, hiszen jól kiszolgálta a német érdekeket.

A németországi polgári nacionalista sajtó élesen elítélte a merényletet. Azzal vádolta Adlert, hogy „az ellenség érdekeinek tett szolgálatot". A *Kölnische Zeitung* a merénylőt „politikai desperadónak" (azaz reményvesztett kalandornak – *M. L.)* nevezte.

Az ellenséges külföldön sem rokonszenvezett a polgári sajtó Friedrich Adlerral. Magát a merényletet kárörömmel fogadta, mivel az eset ártott a szembenálló tábornak. A kárörvendő visszhang leginkább az olasz sajtóban figyelhető meg. A *Giornale d'Italia* megállapítása szerint „ez az esemény leleplezi azt a marazmust [általános sorvadást – *M. L.*], amelynek görcsös rángatózásaiban él ma Ausztria-Magyarország". A *Popolo d'Italia* pedig nem túl jó ízlésre való hangon jegyezte meg: „Ausztriában nincs kenyér? Nagyon jó! Ausztriában megölik a miniszterelnököt? Kitűnő! Mi pedig eközben ágyúkat öntünk győzelmünkhöz!"

Az angol és a francia megnyilatkozás mértéktartóbb volt. Azt azonban a londoni és a párizsi lapok is hangsúlyozták, hogy Stürgkh erőszakos halála a Monarchia belső válságának jele.

A semleges országok sajtója általában tartózkodott a részletesebb kommentároktól. A dán lapok például azt emelték ki, hogy „nem ismerjük a tettes indítékait". A svájci újságok pedig legfeljebb azt a megjegyzést kockáztatták meg, hogy

Stürgkh halála nem fog különösebb változást előidézni a Monarchiában.

Hogyan reagált a nemzetközi munkásmozgalom a merényletre?

A háborútámogató szociáldemokrata vezetők természetesen szembefordultak Adlerral. A német párt jobboldali többsége valamiféle „őrültséggel" magyarázta Stürgkh lelövését. Az antantországokban sem lelkesedtek a szociáldemokrata vezetők Adler merényletéért, nehogy náluk is követni próbálja valaki a példát.

Sokan értetlenséggel fogadták a dolgot. Otto Jensen német szociáldemokrata újságíró október 22-én ezt írta Kautskynak: „Egészen meg vagyok döbbenve Friedrich Adler tette miatt, amit csak őrültséggel vagy más motívumokkal tudok magyarázni. Ezt a tettet fel fogják használni az... egész szocialista mozgalom ellen."

Karl Kautsky igyekezett megőrizni tárgyilagosságát. Novemberi cikkében egyrészt kifejtette, hogy a marxizmus mindig is elítélte az egyéni terrort, másrészt viszont utalt arra, hogy „most rendkívüli idők vannak". Friedrich Adler tettének indítékát arra vezette vissza, hogy a tömegekből hiányzott a cselekvőkészség, ezért merényletével Adler „az apátiából akarta felrázni az osztrák munkásságot".

Kautskynál jóval tárgyilagosabb volt a brémai baloldali *Arbeiterpolitik* című folyóiratban Radek emigráns oroszországi forradalmár cikke. A különbséget hangsúlyozta Liebknecht és Adler között; az előbbi mögött tömegek álltak, míg az utóbbi mögött nem.

Rokonszenv mutatkozott Fritz Adler iránt a svájci szociáldemokraták körében. Ugyanez figyelhető meg több más semleges ország munkásmozgalmában. Az amerikai *International Socialist Review* című folyóirat 1916 decemberében Adlert a „tettek emberének" nevezte.

Igen figyelemre méltó volt a bolsevik Zinovjev állásfoglalása. Egy svájci orosz nyelvű folyóiratban 1916 végén

kifejtette, hogy Fritz Adler nemcsak a Monarchia államával állt szemben, hanem a szociáldemokrata pártvezetőséggel is. Határozottan cáfolta az olyan feltételezéseket, mintha a tett oka „őrültség" lett volna; az ilyen állításokkal szerinte csak a merénylet hatását akarták csökkenteni.

Cikkének végén megállapította: „Friedrich Adler becsületes forradalmár, aki hűséges a munkások ügyéhez! Friedrich Adler... az osztrák szocializmus becsületét mentette meg." Érdemes megjegyezni, hogy a bécsi sajtófigyelő-szolgálat teljes terjedelmében lefordította Zinovjev írását és eljuttatta a miniszterelnökségnek.

Lenin figyelmét rendkívüli módon felkeltette Adler akciója. Október 22-én tudta meg a sajtóból, és három nappal később már levelet írt F. Koritschonerhez. Csak úgy záporoztak a kérdései:

„(1) Beszélt-e Friedrich Adler valakivel a tervéről? (2) Nem adott-e át valamelyik barátjának okmányokat, leveleket, nyilatkozatokat azzal, hogy később hozzák nyilvánosságra őket? (3) Igaz-e, amit a bécsi »Arbeiter Zeitung« ír, hogy *mindenütt* (a vasutas klubban is és másutt is) kisebbségben maradt?... (4) – hogy a szervezetben »tarthatatlanná« (?) vált a helyzete; – (5) – hogy a legutóbbi pártkonferencián csak *hét* szavazatot kapott? – (6) hogy a bizalmiak legutóbbi két gyűlésén rendkívül élesen támadta a pártot és »tüntetéseket« (milyeneket?) követelt?"

Már a kérdésekből is kitűnik, hogy Leninnek elég jó értesülései voltak az osztrák párt ügyeiről. Különösen erősen foglalkoztatta az a probléma, nem hagyott-e hátra Fritz Adler olyan írásos dokumentumokat, amelyek a tett hátterét megvilágítják. Arra számított, hogy ezek az okmányok a merénylő forradalmi szándékát fogják bebizonyítani. (Ekkor még nem tudhatta, hogy Fritz Adler a tárgyaláson szándékozik majd kifejteni tettének indokait.)

A bolsevikok a merénylet értékelésekor figyelembe vették az ismert angol mondást: „Killing is no murder." (Kissé

szabad fordításban: ölni nem ugyanaz, mint gyilkolni.) Lenin is ebből indult ki október 25-i levelében. „...mi *korántsem ellenezzük* a politikai gyilkosságot... – írta –, de mint forradalmi taktika az egyéni merénylet célszerűtlen és ártalmas. Csak a tömegmozgalom tekinthető igazi politikai harcnak."

Lenin bírálta Fritz Adler módszerét. Úgy látta, hogy tettét a kétségbeesés diktálta: „...nem tudta elviselni, hogy ezzel a párttal képtelenség együtt dolgozni ... nem tudott megbékélni a szakadás gondolatával, s nem tudta magára vállalni a párt elleni tevékenység súlyos feladatát."

A továbbiakban azonban az is kiderül a levélből, hogy Lenin – bár a merényletet helytelenítette – személy szerint becsülte Fritz Adlert és forradalmárnak tartotta. „Adler sokkal többet használt volna a forradalmi mozgalomnak, ha nem ijed meg a szakadástól és módszeresen áttér az illegális propagandára és agitációra. Nagyon jó lenne, ha akadna valamilyen baloldali csoport, amely kiad Bécsben egy röplapot és közli nézetét a munkásokkal: a legkeményebben elítélné a bécsi *Arbeiter-Zeitung* és a *Vorwärts* szolgalelkűségét, erkölcsi szempontból igazolná Adler tettét... de *tanulságképpen* megmondaná a munkásoknak: nem terrorizmusra, hanem rendszeres, kitartó, önfeláldozó forradalmi propaganda- és agitációs munkára, tüntetésekre stb. stb. van szükség a szolgalelkű opportunista párt *ellen*, az imperialisták *ellen*, saját kormányuk *ellen*, a háború *ellen*."

Nem tudjuk, válaszolt-e Koritschoner Lenin levelére, amely igen jól összefoglalta a baloldali radikálisok teendőit. Tény azonban, hogy ez utóbbiak pillanatnyilag nem sokat tudtak tenni. Lenin talán kissé túlbecsülete az osztrák párt kisebbségének erejét és lehetőségeit. Ha a baloldal önálló párttá szerveződik, az adott helyzetben még nem vált volna átütő erővé.

Lenin a későbbiekben is foglalkozott Adler sorsával. 1917. április 10-i írásában elítélte a „szélsőreakciós" osztrák kor-

mányt, „amely ki akarja végeztetni Friedrich Adlert egy miniszter ellen elkövetett hősies, bár kevéssé meggondolt revolveres merénylete miatt".

Lenin tehát, bár elvben helytelenítette ezt a taktikát, értékelte azt, hogy Adler mert cselekedni. Bírálta a merényletet, de az elkövető *személyét* tisztelte. Becsülte őt bátorságáért és internacionalista magatartásáért.

„FÖLTÉTLENÜL HALÁLRA ÍTÉLIK"

Az emlékezetes október 21-i napon történt. Délután fél négy felé csengett a telefon Victor Adler lakásán. A kagylót felesége vette fel.

– Hallotta már? A fiatal Adler lelőtte Stürgkhöt!

Az ismeretlen telefonáló ezzel el is hallgatott. Emma Adler kővé meredve állt. Férje a szomszéd szobában szundikált. Emma nem merte felkelteni, hogy a rettenetes hírt közölje vele. Ehelyett telefonon felhívta barátjukat, Austerlitzet: jöjjön azonnal. Austerlitz jött is, és egyben megerősítette a hírt.

Emma bevezette őt férje szobájába. Victor még aludt, ezért felesége halkan felébresztette. Austerlitz elmondta, mi történt. Victor Adler csak ült szótlanul. Amikor aztán a vendég távozott, a két idős ember sírva borult egymásra.

Aznap este Victor megjelent az *Arbeiter-Zeitung* szerkesztőségében. Munkatársai megilletődve fogadták. A „Doktor" tartózkodott minden kommentártól. Már éppen távozni készült, mikor meglátta Hueber újságírót, akinek fia nemrég esett el a harctéren. Odaszólt neki: „Ez az az idő, amikor az apák elvesztik fiaikat..."

Másnap kíváncsi újságírók jelentek meg a lakásán, szenzációra éhesen. Victor Adler röviden válaszolt nekik:

– Bocsássanak meg az urak, de öreg, beteg ember vagyok. Annyira megrázott az eset, hogy alig tudok magamhoz térni.

Nem tudom elképzelni, miért tette. Csakis az agya mondhatta fel a szolgálatot!

Ez a tömör nyilatkozat jól tükrözte az idős Adler kétségbeesését. Aznap, október 22-én délután végre engedélyt kapott rá, hogy beszéljen a letartóztatott Fritzcel.

Beszélgetésük – hatósági tanúk jelenlétében – rövid ideig tartott. Az egyik laptudósító ezt írta: „Apa és fiú találkozása megindító volt... Miután néhány családi ügyet megbeszéltek, az apa könnyezve búcsúzott szerencsétlen fiától."

Harmadnap, október 23-án Victor Adlert még jobban lesújtotta egy sajtónyilatkozat. Újságírók kérdésére – „A halálbüntetést elkerülheti-e a merénylő?" – egy magas rangú államrendőrségi tisztviselő kategorikusan ezt válaszolta:

– Nem! Az osztrák törvények 134., illetve 136. paragrafusa alapján *föltétlenül halálra ítélik!*

Elég furcsa és szokatlan dolog, ha egy rendőri szóvivő előre nyilatkozik a bíróság ítéletéről. Jogi szempontból ez szabálytalanságnak is számított. A nyilatkozat jól tükrözte az uralkodó körök véleményét: a hatalmon lévők azt várták, hogy a merénylő halállal lakoljon tettéért.

Az osztrák törvények értelmében ilyen politikai ügyek független esküdtbíróságra tartoztak volna. Ezek működését azonban a háború kitörésekor felfüggesztették, s helyettük politikai ügyekben egy ún. kivételes bíróság (Ausnahmegericht) létesült, amely lényegében a fennálló kormány eszközének számított.

Victor Adler tudta, hogy a törvények értelmében fiára halálbüntetés vár. Bármilyen nagy volt is nemrégiben közöttük a politikai véleménykülönbség, most az apa legfőbb gondja az volt, hogy fiának életét megmentse.

Kétségbeesésében megpróbálta a pártsajtóban közhírré tenni, hogy fia „lelki egyensúlyának elvesztése" miatt, más szóval őrültségből követte el tettét. Az *Arbeiter-Zeitung* egy-két hétig ebben az értelemben írt. Adler célja nyilvánvaló

volt: a törvények értelmében ugyanis elmebetegeket nem lehetett halálra ítélni.

Az „őrültségre" vonatkozó állítást azonban sem a hatalmon lévők, sem a párttagok nem hitték el. Ez a verzió lassan le is került a szociáldemokrata sajtó hasábjairól. Victor Adler azonban továbbra is ragaszkodott ehhez az állításhoz. Olyan volt, mint a fuldokló, aki az utolsó szalmaszálba is igyekszik belekapaszkodni...

Szerencsére az ügy még nem került a kivételes bíróság elé. Néhány hétig eltartott a rendőrségi kihallgatás. Utána pedig olyan esemény következett, amely újabb időnyerést biztosított.

Egy hónappal a merénylet után, 1916. november 21-én gyászba borult az egész Monarchia. Meghalt Ferenc József, akinek uralkodása egy egész történelmi korszakot alkotott. A hivatalos gyász, majd az új koronázás lebonyolítása heteket igényelt. Amíg ezek le nem zajlottak, nem lett volna célszerű bármiféle politikai perrel izgatni a közvéleményt és zavarni az ünnepségeket.

Az új uralkodó, IV. Károly és környezete is osztotta azt a véleményt, hogy Stürgkh gyilkosának a kivételes törvényszék elé kell állnia. De nem tartották sürgősnek a tárgyalást. Megint teltek a hónapok.

A halogatásra volt elég sok formai-ügyrendi ok. Ezért írhatta Victor Adler egy németországi ismerősének 1917. február 27-én: „Páciensünk [azaz Fritz – *M. L.*] jól érzi magát. Bírói határozat (formai okokból) március vége előtt nem várható."

Az Adler szülők természetesen nem bánták, hogy a tárgyalás állandóan halasztást szenved. A régi közmondás most nagyon időszerűvé vált: „Aki időt nyer, életet nyer!"

1916 végén, majd 1917 első hónapjaiban az Adler szülők kissé megnyugodtak a kétségbeejtő októberi napokhoz képest. Victor Adler úgy vett részt a politikai életben, úgy be-

szélt a gyűléseken, mint máskor. Felesége is nagy lelkierőről tett tanúbizonyságot e feszült hónapok folyamán.

Nagy megpróbáltatást jelentett ez az időszak Fritz feleségének, Katjának is. Katja, ahogy Zürichbe ért a megdöbbentő hír, rögtön benyújtotta kérelmét a Monarchia ottani konzulátusához: engedélyezzék neki, hogy Bécsbe utazzon és meglátogassa bebörtönzött férjét.

Katja és Fritz ezekben a hónapokban csak levél útján érintkezett. A Monarchia hatóságai nem siettek megadni a beutazási engedélyt Katja Adlernak. Kérelmére hosszú hónapokig nem jött válasz. Csak 1917. május elején kapta meg az egyszeri be- és kiutazási engedélyt a Monarchiába. Így a tárgyalásra éppen megérkezett.

A hozzátartozók mellett a régi barátok sem feledkeztek meg a bebörtönzött Fritzről. Danneberg különösképpen gondját viselte. Gyakran írt fogoly barátjának levelet, amelyben a külvilág sok eseményéről tájékoztatta...

Áprilisban tudta meg az Adler család, hogy a tárgyalást május 18–19-re tűzték ki. A szülők hangulata komorabbá vált. Az időpont rögzítése azt jelentette, hogy vége a halogatásnak. Vajon miképpen lehet most már elkerülni a tragédiát?

A FOGOLY FRIEDRICH

1916 októberében Friedrich Adler mögött bezárult a bécsi törvényszék épületének kapuja. Hónapokig tartó rabság következett.

Amikor azt mondjuk, „Adler fogoly volt", ne gondoljunk valami Monte Christo-féle If vári börtönre, vagy az ausztriai várfogságban sínylődő magyar hazafiak helyzetére. Szó sincs lábbilincsek csörgéséről, állandóan sötét helyiségről, gyalázatosan rossz ellátásról, durva porkolábról. Nem, Adler

börtönbeli körülményeit nem kell romantikus túlzásokkal megfesteni.

Egyik levelében, amelyet Ferdinand Skaretnak, az *Arbeiter-Zeitung* egyik szerkesztőjének írt, így jellemzi helyzetét: „Sokszor az az érzésem, mintha jogtalan szabadságot csíptem volna magamnak. Semmim sem hiányzik, megvan minden kényelmem. Van villanylámpa, légfűtés, angol klozett, villamos csengő. Az ajtomon künn ugyan lakat van, amelynek az egyik kulcsa a felügyelőnél, a másik a börtönőrnél van, úgyhogy csak kettejük randevúján lehet a lakatot kinyitni... Valósággal páncélszekrényben vagyok hát, és már kincsnek kezdem érezni magam. Nemcsak képletesen, hanem a szó szoros értelmében állandóan betekint rám a kis kémlelőlyukon a törvény szeme. Minthogy azonban se testi, se lelki titkaim nincsenek, nem törődöm vele. Már hozzászoktam az állandó felügyelethez...

Az ellátás igen jó. A kenyér itt jobb, mint a Hammerbrotwerke [az egyik bécsi kenyérgyár – *M. L.*] kenyere... Itt nincs ácsorgás, nem kell szívességeket kérni a kereskedőktől, egyszóval »hercegien« lehet itt élni... Egyszer, természetesen itteni módszer szerint, leborotválták a szakállamat... Valami finomított hajvágógéppel dolgoztak az arcomon, mert borotváról itt tudni sem akarnak. Az nagyon veszedelmes lenne..."

Derűs hangvételű levelében Adler lényegében reális képet festett rabságáról. Tény, hogy helyzete nem volt tűrhetetlen. Rabtartóit nem lehet embertelenséggel vádolni; a törvényes előírásokat pontosan betartották.

Elfogadható bánásmódban részesült Friedrich a kihallgatásokon is. Kínvallatásról szó sem volt; a vádlott és a vizsgálóbíró udvarias hangnemben beszéltek egymással. Adler sok részletről beszámolt, de tettének indokairól nem nagyon beszélt. Nem akarta minden aduját kijátszani a főtárgyalás előtt...

A vizsgálati fogság hónapjaiban kellett tisztázni az akkori-

ban sokat vitatott kérdést: beszámítható-e Adler? Ebben az ügyben a bécsi egyetem orvoskarának szakértői folytattak vizsgálatot. Végeredményben nem volt nehéz dolguk. Adler ugyanis egyáltalán nem kívánta, hogy őrültnek tekintsék. Tettéért kész volt vállalni a felelősséget, és nem akarta, hogy „beszámíthatatlanság" címén kerülje el a legsúlyosabb ítéletet.

Az orvosszakértők lelkiismeretes munkát végeztek. Nem nyilvánították őrültnek Friedrichet, de rámutattak nála néhány komoly egészségügyi problémára. „Elmeorvosi szempontból ki kell jelenteni, hogy Adlerra kétségkívül súlyos, öröklött terheltség nehezedik apai és anyai oldalról egyaránt. E terheltség jellemző tünetei a kimerültségi állapotok, a gyakori hangulatváltozás, a zárkózottság" – állapította meg a jelentés. A letartóztatott „súlyosan, örökletesen pszichopata", akinek néha „mániákus izgalmai" vannak, de tettét nem ilyen állapotban hajtotta végre; cselekedetét megmagyarázza „lelki alkata és az adott külső körülmények".

A szakértői jelentés Adlert a „fanatikusok" közé sorolta. Ezt a fogalmat hangsúlyozottan megkülönböztette az elmebetegtől. Egyrészt tehát beszámíthatónak minősítette, másrészt viszont enyhítő körülményt is talált számára: „Erkölcsi szempontból Adler tette kevésbé elvetendő, mint az olyan ember cselekedete, aki megsértett becsülete helyreállítására öl meg hidegvérrel valakit..."

A gondos orvosi vizsgálat is része volt annak a viszonylag tisztességes bánásmódnak, amelyben Fritz Adler részesült. Annál szomorúbb jövő várt rá. Első perctől tudta, hogy a háborúpárti uralkodó körök a halálát kívánják. Az iránta tanúsított elfogadható bánásmód olyan volt, mely leleplezte a lényeget; azt, hogy már halálraítéltnek számít.

Mégsem esett kétségbe, bátran viselte el a megpróbáltatásokat. November 11-én így írt édesanyjának:

„Olyan szerencsétlennek tartasz, amilyen még soha életemben nem voltam. Természetesen egészen másképpen is

alakulhatott volna az életem, de én egyáltalán nem vagyok elégedetlen azzal, ami történt. Az életnek sohasem a *tartama*, hanem a *tartalma* számít. És én azzal a móddal, ahogyan életemet vezettem, elégedett vagyok." [Kiemelés tőlem. – *M. L.*]

Levelének végén még nagyobb erkölcsi bátorságról tett tanúságot:

„Komolyan élni és bátran meghalni. Ez minden, amit egy ember egyáltalán kívánhat. Ebből a sorsból nekem bőven jutott, és semmi ok arra, hogy féltsenek vagy sajnáljanak. Ellenkezőleg, az egyetlen, amit kívánhatok mindenkitől, akit szeretek, hogy sorsomat nyugalommal és szilárdsággal, szentimentalizmus vagy túlzás nélkül nézzék, úgy, mint én. Tudom, hogy ezt éppen tőled a legeslegnehezebb kívánni. De mégis erre kér téged szerető fiad: Fritz."

Feleségéhez írt november 28-i levelének is megnyugtató a hangja:

„Fizikailag teljesen rendben vagyok, jó étvágyam van, már kialudtam magam és még tovább alszom, akárcsak a legjobb időkben. Szívpanaszaim, ezt a Te külön megnyugtatásodra írom, említésre sem méltók. Fizikai állapotom legalább ilyen jó. Idegességtől sem kell tartani. Ellenkezőleg, a lelkinyugalom és a megelégedettség olyan állapotában vagyok, amilyenben ritkán, de biztos, hogy a háború alatt sohasem voltam."

Adler tehát nem vesztette el emberi tartását. Természetesen le kellett küzdenie a hónapokig tartó elzártság kedvezőtlen lélektani hatását; arra törekedett, hogy önkínzó tépelődés helyett valamivel elfoglalja magát.

Ezekben a nehéz hónapokban egyrészt folytatta tudományos munkáját. Intenzíven foglalkozott elméleti fizikai problémákkal. Ilyen témájú munkássága nem is volt eredménytelen. Apjának ezt írta február 4-én:

„Kedves Szüleim! Óvatosan kell megválogatnom a kifejezéseket; nehogy kételkedjetek elmém épségében. Az az

igazság, hogy sikerült egy nagy felfedezést tennem. Valami olyan nagyot, amire még gondolni sem mertem volna. A fizika nagy forradalma, ami már régebben erjed, ezzel egy csapásra megtörténik. Amit Mach akart, azt én megtaláltam. Teljes lezárása ez a mechanikának, amennyiben most a Newton-féle alapelvek helyébe így új, általános, egyetemes törvényszerűség lép. A dolog olyan egyszerű, mint minden nagy dolog. De olyan mélyreható összefüggései vannak, hogy a ceruza nem tudja elég gyorsan feljegyezni az eredményeket. A munka teljesen kész, már a stilizálásnál tartok. Ezért az egy dologért érdemes volt nemcsak minden tanulás, hanem az egész élet..."

Felfedezését egy értekezés keretében összegezte. Címe: „Az összsúlypont és a dinamikailag lehetséges koordinátarendszerek". Az értekezést a vizsgálóbíró engedélyével elküldte a bécsi egyetemnek.

Fritz Adler kétségkívül túlbecsülte felfedezésének jelentőségét. Amit kimutatott, az valójában már nem volt annyira újszerű. Munkája azt a szintet mindenesetre elérte, hogy egy fizikai folyóirat tanulmányként közölje. Az egész vállalkozás Adler nagy lelkierejét mutatja; másnak az ő helyében nem lett volna kedve tudományos munkával foglalkozni...

Ezekben a hónapokban Friedrichnek másik elfoglaltsága is volt: készülnie kellett a tárgyalásra. Védekezését igen gondosan és alaposan fogalmazta meg. A vizsgálóbírótól engedélyt kapott rá, hogy egy gépírónő bejárhasson hozzá, és ő diktálhasson neki néhány órán keresztül (két hatósági tanú jelenlétében).

Adler, miközben a tárgyalásra készült, gondolatban sokszor lepergette maga előtt saját életét. Időnként – elkeseredett pillanataiban – eszébe jutott: ha 1915 tavaszán él az alkalommal és kint marad Svájcban, most szabad ember lenne. De hamar elhessegette magától az ilyen önkínzó gondolatokat. Egyre erősödött benne a meggyőződés: úgy volt helyes, ahogy cselekedett.

Gyakran jutott eszébe apja, akit oly sokszor bebörtönöztek, és aki sohasem panaszkodott ezért. Emlékezett rá, hogy annak idején milyen büszke volt arra, hogy apja áldozatot tud hozni eszméiért. Most neki sem szabad silányabbnak lennie.

Ugyancsak eszébe jutott időnként apja barátja, Engels, és annak harcostársa, Marx. Mindketten tudtak áldozatokat hozni a nagy ügyért, a szocializmusért.

A fogságban eltöltött hónapok még jobban megacélozták Fritz jellemét. Tudta: ha jön a tárgyalás, neki nem a saját személyét kell elsősorban védenie. Az a feladata, hogy a vésztörvényszék előtt kiálljon a nagy eszméért, a szocializmusért. Elvei védelmében kész volt életét feláldozni. Nem félt a haláltól.

REMÉNYSUGÁR

„Utcai harcok Szentpétervárott!"
„Új forradalom Oroszországban!"
„Az orosz nép elkergette a cárt!"

Ilyen és ehhez hasonló címek rikítottak a világlapok első oldalán 1917 márciusában. A háború kitörése óta ez volt a legnagyobb szenzáció.

Az orosz munkások megdöntötték a cárizmust, és szétzúzták a népek börtönét. Oroszország demokratikus köztársasággá alakult. Bebizonyosodott, hogy háború idején is lehet sikeres forradalmat végrehajtani.

Ezek a hírek eljutottak Fritz Adler börtönébe is. A fogoly felfigyelt a forradalomra. Barátja, Danneberg, március végén ezt írta Kautskynak: Adler „sokkal többet szeretne tudni az orosz eseményekről".

Fritz a börtönben olvashatott újságot. Észre kellett vennie – bár minden fontos részletről nem értesülhetett –, hogy ezen a tavaszon a Monarchiában is sok minden változott.

Ausztria-Magyarország haladó közvéleménye örömmel fogadta az orosz forradalmat. Megélénkült a munkásmozgalom. Békét követelve megünnepelték május elsejét. A május elsejei megmozdulásokon Magyarországon 100 000-en, Ausztriában 200 000-en vettek részt. Bécsben karhatalmi beavatkozásra került sor; Friedrich Adler lakásától nem messze, a Kaiserplatzon vörös zászlót tűztek ki, amit azután a rendőrség eltávolított.

Megszaporodtak a sztrájkok is. Márciusban több cseh városban zavargásokra került sor. Április végén az ausztriai vasutasok, május közepén a magyarországi Tokod és Dorog bányászai szüntették be a munkát.

Megélénkült a pártvezetőséggel szembenálló baloldali radikálisok tevékenysége. Befolyásuk alá kerültek a bécsi ifjúmunkások is, akik április 22-i határozatukban kimondták: „Azokat az elvtársakat, akik a háborút erkölcsileg támogatták, akik a proletariátus ellenségeivel belbékét kötöttek, többé nem követhetjük." A szociáldemokrata párttagság többsége azonban továbbra is Victor Adlert és a két évtizede megszokott pártvezetőséget követte.

Ekkor már maga a szociáldemokrata pártvezetőség is a békét követelte. Victor Adler olyan kifejezéseket kezdett használni beszédeiben, amelyeket másfél évvel ezelőtt még rossz néven vett fiától és követőitől.

Mindezekről a fejleményekről Fritz Adler csak hézagosan tájékozódhatott. Arról sem nagyon tudott, hogy az országon belül és kívül egyre többen emlegetik az ő nevét.

Az ausztriai munkásgyűléseken már szórványosan elhangzottak Fritz Adlert éltető felkiáltások. Prágából pedig április 20-án bizalmasan jelentette a rendőrség, hogy illegális röpiratot terjesztenek a következő szöveggel: „Vérözön, éhség és betegség, ezek a világháború eredményei. Katonák! Kezetekben vannak a fegyverek!... Éljen a forradalom! Éljen Liebknecht és Adler! Le a despotákkal!"

A forradalmi Oroszországban a sajtó egyre többet fog-

lalkozott Adler sorsával. Németországban áprilisban a háború ellen küzdő Spartakus-csoport röpiratot adott ki, melyben az orosz forradalom példájára hivatkozva bírálta Németország és Ausztria lakosságát, amiért „engedi, hogy legjobb harcosait, mint Karl Liebknechtet, Friedrich Adlert és más ezreket a börtönbe és fegyházba zárják, és azok ott szenvedjenek".

1917 tavaszán a Monarchia uralkodó köreinek magatartásában is változás állt be. IV. Károly és környezete felismerte, hogy a Monarchia már a végsőkig kimerült a háborúban. Egyre sürgősebb lett volna számukra, hogy az ellenségeskedések véget érjenek. Természetesen olyanfajta „megegyezéses békét" kívántak, amely a Monarchiát épségben tartaná.

Ebben az új helyzetben a kormánykörök enyhítették az elnyomást. Czernin külügyminiszter pedig tárgyalni kezdett az osztrák és a magyar szociáldemokrata vezetőkkel. Erre igen nyomós oka volt.

Május folyamán ugyanis nyilvánosságra került, hogy Stockholmban nemzetközi szocialista konferencia készül. Formailag a semleges országok szociáldemokratái hívták össze, valójában azonban a kezdeményezés mögött Németország és Ausztria-Magyarország pártvezetői álltak. A megegyezéses békét szerették volna előmozdítani a munkásság érdekében, de államuk érdekében is. Lenin ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy a stockholmi konferencia mögött a központi hatalmak „igen reális politikai sakkhúzása" rejlik.

Czernin külügyminiszter támogatta az osztrák és a magyar szociáldemokrata vezetők stockholmi utazását. Még meg is bízta őket, hogy – a Monarchia jól felfogott érdekében – munkálkodjanak a megegyezéses békéért. Czernin ez ügyben fontosnak tartotta Victor Adler kiutazását. Azét az Adlerét, akinek fiát éppen akkoriban állították vésztörvényszék elé...

Fritz tudomást szerzett apjától a stockholmi konferencia tervéről. Egyáltalán nem helyeselte, hogy a pártvezetőség

ebben az ügyben együttműködik a kormánnyal. Élesen ellenezte, hogy az osztrák szociáldemokrácia vezérei „a külügyminisztérium kereskedelmi utazó ügynökeiként" menjenek a tanácskozásra.

Fritz Adler számára nem az ilyen alkudozás, hanem a forradalom jelentette az igazi reménysugarat. Még hiányosan tájékozódva is láthatta, hogy más most a légkör, mint fél évvel azelőtt. Ő annak idején fordulatot remélt merényletétől. Valóban történt is komoly változás, de nem onnan, ahonnan az ifjú Adler várta.

A változás nem Bécsből indult ki, hanem Petrográdról. Nem Adler tette hozott igazi fordulatot, hanem a nép forradalma. Nem egyéni akció hozta a változást, hanem a tömegek harca. Ezen a tényen el kellett Fritznek gondolkoznia.

A tárgyalás

A HELYSZÍN

Bécsben már április folyamán köztudomásúvá vált, hogy Friedrich Adler ügyét 1917. május 18–19-én tárgyalják. A pert hallatlan érdeklődés előzte meg. A tárgyalásra szóló jegyek már hetekkel előbb elfogytak, így a későn jelentkezők már nem tudtak belépőt kapni.

Igaz, hogy a kitűzött dátum előtt néhány nappal hírek terjedtek el a tárgyalás elhalasztásáról. E hírek nem voltak teljesen alaptalanok. Két fontos tanúnak, Victor Adlernak és Pernerstorfernek ugyanis a per napjaiban Stockholmban kellett volna lenniük. Utazásukat – mint már szó esett róla – a külügyminiszter erősen pártolta, sőt sürgette is.

A vésztörvényszék azonban nem volt tekintettel a külügyminisztérium kívánságaira, és elzárkózott a tárgyalás időpontjának megváltoztatásától. Ezért Adler és Pernerstorfer két nappal elhalasztotta stockholmi útját. Az apa is, régi barátja is kötelességének érezte, hogy a sorsdöntő tárgyaláson jelen legyenek.

Eljött május 18-a. Reggel már óriási tömeg várakozott a bécsi törvényszék épülete előtt. A sokaság türelmetlenül leste a kapunyitást. Itt most többen ácsorogtak, mint a kenyérboltok előtt!

Fél kilenckor végre kitárták a kaput. A sokaság bezúdult az épületbe. Az emberek az emeletre siettek, az esküdtszéki

terembe. A padokat hamarosan elözönlötték. Kilenc órakor már zsúfolásig megtelt a terem. Akinek nem jutott hely – mert a kelleténél több jegyet adtak el – a folyosón rekedt.

Negyed tízkor megnyitották a kétnaposra tervezett tárgyalást. Megjelentek az emelvényen a kivételes törvényszék tagjai, Friedrich Adlert pedig a fegyőrök a vádlottak padjára kísérték.

Mielőtt áttérnék az események ismertetésére, nézzük meg először a helyszínt.

A bécsi törvényszék esküdtszéki terme meglehetősen nagy, komor és dísztelen volt. Nyomasztó hangulatát nem enyhítette semmi. Szellőzése sem volt tökéletes: a laptudósítók joggal írhattak „nyomasztó levegőről" (nemcsak átvitt értelemben).

A nagyteremben az esti órákban villanyvilágítás volt, de az ablakok napközben sem engedtek be elegendő fényt a terembe. „Talán balladát lehetne írni róla, sok homállyal" – jegyezte meg ironikusan az egyik laptudósító.

A terem nagy részét a közönség padsorai foglalták el. A bírói emelvény, a vádlottak és a tanúk kevés helyet igényeltek.

Volt azonban a teremnek egy pontja, ahol üresen tátongtak az ülőhelyek, mégsem ült oda senki. Sokan gúnyos mosollyal pillantgattak arrafelé: az esküdtek padsorára. Vastag porréteg rakódott rá három év óta. Ez a tátongó üresség és portömeg jelképezte az alkotmány megsértését. Azt szimbolizálta, hogy a háború kezdete óta Ausztriában az esküdtszékek működését jogellenesen megszüntették.

A helyszín bemutatása után nézzük a megjelent közönséget.

A két első padsor jobboldalán újságírók ültek. Sokan voltak, köztük számos külföldi lap tudósítója. A két első sor baloldalát a megjelent jogászoknak és képviselőknek tartották fenn.

A következő sorokban – a tudósítások szerint – fiatal jogászok, „csukaszürke" egyenruhás tisztek, munkások, diákok

ültek, köztük néhány rövid hajú értelmiségi lány. A karzat közönsége nagyrészt asszonyokból állt. A megjelentek között nagyon sok volt a fiatal. „Csillogó szemű diákok, sok lobogó nyakkendős, borzas figura" – így írta le külső megjelenésüket a *Pesti Napló* tudósítója.

A hallgatóság egy részéről elmondhatjuk, hogy az Adler iránti rokonszenv hozta őket a tárgyalásra. Nagy többségüket azonban a kíváncsiság vonzotta ide. A közönség nagy része a per megnyitásakor még nem látta tisztán, miért is követte el Adler a merényletet. Feszült érdeklődéssel várták a vád és a védelem összecsapását. A vádlott iránti rokonszenv menet közben alakult ki a teremben.

A tárgyalást a közönség fegyelmezetten, feszült csendben hallgatta végig. Zajongásra, közbekiabálásra, tüntető megnyilvánulásokra egészen az ítélethozatalig nem került sor. A bíróság elnökének sohasem kellett a közönséget figyelmeztetnie.

A fegyelmezettség nem jelentett közömbösséget. Az emberek nagyon is figyeltek. A szomszédok gyakran odasúgtak egymásnak, néha halk hangon megjegyzéseket tettek, s időnként egy-egy szellemes észrevétel hatására röpke mosoly is megjelent az arcokon.

A közönség számára pedig nem volt könnyű az önfegyelem. A tárgyalás elég sokáig tartott: az első napon negyed tíztől háromig, majd – kétórás szünet után – öttől este fél tízig zajlott a per. Másnap délelőtt tíztől – közben rövid szünetekkel – este negyed nyolcig tartott a tárgyalás.

A szünetekben a közönség kitódult a folyosóra. A dohányzás, kávézás mellett itt végre hangosan is kimondhatták véleményüket, vitatkozhattak, átkozódhattak vagy gúnyolódhattak. Itt vezették le azt a feszültséget, amely a tárgyalóteremben felgyülemlett bennük. Amint azonban ez a hosszabb-rövidebb szünet véget ért, a nagyterembe visszamenve ismét helyreállt a fegyelmezett csend. Voltak pillanatok, ami-

kor – a feszült figyelem közben – a légy zümmögését is meg lehetett hallani.

Kint szép, napsütéses idő volt. „Pár gyenge napsugár beszűrődik a fogház szagú, forró levegőjű terembe is, játszik a görnyedő, egymást váltogató gyorsírók papírszeletkéin, beleütközik az esküdtek üres padsoraiba, vagy éppen a korlátra esik" – írta az egyik laptudósítás.

Nem véletlenül esett szó a korlátról. Sárga farács volt, amely mögött a vádlott foglalt helyet. Talán tíz lépés távolságra a bírói emelvénytől. Ez a kis távolság azonban – jelképesen – két világot választott el egymástól.

A KORLÁTON INNEN ÉS TÚL

A vádlott sárga korlátjával szemben foglalt helyet a kivételes törvényszék. Elnöke dr. Heidt, komoly bírói múltra tekinthetett vissza. A bíróság másik öt tagja is tekintélyes jogásznak számított.

Mindjárt a tárgyalás megnyitásakor felvetődött a kérdés: van-e joga ennek a vésztörvényszéknek ítélkezni Adler ügyében? A védő azonnal megállapította, hogy e különleges bíróság törvénytelen. Ellentétben áll az osztrák alkotmány 11. cikkelyével, amely a politikai bűncselekményeket esküdtbíróság elé utalja. Ezért javasolta, hogy a kivételes törvényszék „nyilvánítsa magát illetéktelennek a per tárgyalására és utasítsa az ügyet az esküdtbíróság elé!"

Ne higgyük, hogy ez „kicsinyes jogi szőrszálhasogatás" volt. Itt a szó szoros értelmében élet és halál forgott kockán. Míg a kivételes törvényszéktől mást aligha lehetett várni, mint halálos ítéletet, egy laikus esküdtbíróság a vádlott szempontjából jóval kedvezőbb ítéletet hozhatott volna.

A bírói emelvényen azonban számítottak a védelemnek erre a lépésére. Az államügyész azonnal felszólalt, és jogi érvekkel próbálta igazolni a törvénytelenséget. – Ha valamely

vád jogerős, akkor nincs helye többé az illetékesség kérdésének – ebben foglalta össze véleményét. Majd feltette a kérdést:

– Hová jutnánk, ha háborús időben minden bíróságnak felül kellene vizsgálnia önmaga jogi érvényességét?

– A válasz nagyon egyszerű: visszajutnánk az alkotmányhoz, visszajutnánk oda, ahol lennünk kellene!

A védő e frappáns válaszára az ügyész nem mondott semmit. A bíróság rövid tanácskozásra vonult vissza. Ennek befejeztével visszatért, majd az elnök felolvasta a határozatot: „A törvényszék elutasítja a védő indítványát, mert önmagát illetékesnek tartja." A közönség körében sokan gúnyosan mosolyogtak. Ugyan mi mást lehetett várni ettől a bíróságtól?

A törvényszék tehát – formailag kissé furcsa módon – önmagát törvényesnek nyilvánította. A védelem álláspontja természetesen nem változott. A vádlott pedig így fejezte ki véleményét:

– Kijelentem, hogy én ezt a bíróságot egyáltalán nem tekintem bíróságnak. Önök, uraim, az én szememben csak hat olyan úr, aki egyszerűen bitorolja a bírói tekintélyt, hogy ellenem eljárást folytathasson, bár személy szerint mindegyikük tudja, hogy ez törvényellenes. Hozzá akarom még tenni, hogy ha most itt önök előtt beszélek, ez nem azt jelenti, hogy elismerem bármiféle törvényes jogukat. Csupán azért teszem ezt, mert engedek az erőszaknak, annak a ténynek, hogy az a katona, aki engem idehozott, fel van fegyverezve, és hogy önöknek módjukban áll, hogy még több fegyverest küldjenek ide. Tisztára csak az erőszak áldozatának tekintem magamat, és csakis az erőszak kényszerít arra, hogy itt álljak, mert tudom, hogy nálamnál erősebbek. Nem tekintem tehát ezt a bíróságot jogi intézménynek: e bíróság nem a törvény végrehajtója, hanem egy bűnös kormány eszköze.

Kemény beszéd volt ez, de szó sem volt személyeskedés-

ről. Adler meg is mondta, hogy a vészbíróság tagjait nem kívánja személyükben megsérteni.

A bíróság magatartása a vádlottal, illetve a védővel szemben nem volt bántó. A kétnapos tárgyalás során a törvényes formaságokat betartották.

Dr. Heidt elnökről a közönség körében kedvező vélemény alakult ki a két nap folyamán. Bizonyos respektussal beszélt a vádlottal. Úgyszólván sohasem mulasztotta el, hogy őt „Herr Doktor Adlernak" szólítsa. Védekezését általában nem nagyon zavarta.

A bíróság magatartását jól jellemezte a *Pesti Napló* tudósítása:

„Öreg, őszhajú, taláros bírák ülnek vele szemben, néha mereven, máskor bólogatva, s inkább álmosan, mint szigorúan hallgatják. Némelyik nem is követi a vádlott gondolatmenetét, elejti, és csak később kap utána, amikor az öreg Heidt minden türelme ellenére is megkockáztat egy szerény közbeszólást:

– Doktor úr, talán mégse menjünk a végtelenbe. Beszéljen nekünk is, ne csak kifelé az ablakon..."

Heidt ironikus megjegyzése arra vonatkozott, hogy Adler, amíg beszélt, nem a törvényszék tagjai, hanem az ablak felé fordult. Pontosabban az arrafelé helyet foglaló közönség irányában szólt.

Heten voltak a korláton túl. („Heten, mint a gonoszok" – jegyezték meg a jó humorú emberek a közönség soraiban.) Adler számára a fő ellenfelet nem a hat bíró, hanem a hetedik, a vád képviselője jelentette.

Dr. Höpler államügyész rutinos, gyakorlott és komoly tudású szakembernek számított. „Neve jóhangzású jogászkörökben" – a sajtó e megállapítása helytálló volt.

Dr. Höpler mind első, mind második napi vádbeszédét logikusan építette fel. Keményen és következetesen képviselte azt az álláspontot, hogy a vádlott bűnös, tehát a megfelelő paragrafusok értelmében kell elítélni.

A vádlottal szemben meglehetősen rideg magatartást tanúsított. Védőbeszédét hallgatva azonban egyszer sem követelte az elnöktől, hogy utasítsa őt rendre. Adler törvényes jogait ő sem kívánta korlátozni, személyét bizonyos mértékig ő is kénytelen volt respektálni. A budapesti *Az Est* tudósítója ki is emelte: „A máskor oly éles, ideges és türelmetlen dr. Höpler" is csendben hallgatta a vádlott szavait...

A korláton innen tartózkodott a vádlott és védője. Friedrich Adler sötétkék ruhában, fekete nyakkendőben jelent meg a tárgyaláson. Hosszú hajjal, lógó bajusszal, beesett arccal állt a törvényszék előtt. Rossz tartása, hajlott háta arra mutatott, hogy a börtönben kevés mozgási lehetősége volt és túl sokat foglalkozott könyvekkel. Ez volt a közönség első benyomása a vádlottról.

Hamarosan észre kellett vennie azonban mindenkinek, hogy a törékeny test erős lelkű és bátor emberé. Mindjárt az első szavai erről tanúskodtak, amikor válaszolt az elnök kérdésére:

– Bűnösnek érzi-e magát?

– Annyiban bűnös vagyok, mint minden katonatiszt, aki ölt a háborúban vagy aki parancsot adott az ölésre: nem jobban és nem is kevésbé!

A közönség felfigyelt szavaira, s az érdeklődés a továbbiakban még jobban fokozódott. Adler első napi hétórás beszéde mély érzelmi hatást gyakorolt a közönségre.

Heidt a vádlott védekezését hallgatva csak időnként szólt közbe, ha úgy vélte, hogy eltér a tárgytól. Arra mindjárt az elején figyelmeztette, hogy Ausztria háborús felelősségéről és a hadihelyzetről nem beszélhet. Érdemes felidézni egyik párbeszédüket, melyet – Adler beszédének harmadik órájában – az elnök kezdett:

– Kerüljön talán mégis közelebb ahhoz, amit tett!

– De én a politikai miliőt...

– Ez igaz, de a tettel még nem foglalkozott kétórás beszéde során...

– Igen, azt hiszem, még szükségem lesz időre.
– Ha kívánja...
– Nem tudom, van-e jogom rá.
– Láthatja, hogy igen. Én csak azt kérem, tömörségre törekedjen. Egyelőre még nem szóltam bele a beszédébe.
– Az én álláspontom az, hogy... tettem politikai motívumokból következett, ezért képet szeretnék adni arról, mit éreztem a háborús időkben és milyen ellentétbe kerültem pártommal, ezért gondolom, a tettet nem lehet megérteni anélkül...
– Folytassa kérem...
A közönség élvezettel figyelte az udvarias hangú párviadalt, amely végeredményben a vádlott erkölcsi győzelmével ért véget. Adler ezután, egy-két kisebb figyelmeztetéstől eltekintve, zavartalanul folytatta beszédét.
Az elnök még akkor sem szólt közbe, amikor Adler igen kellemetlen megállapításokat tett a háborús idők bíróságairól. Politikai ügyeket olyan urak elé visznek – mondta –, „akiknek megbízhatósága a garancia, hogy minden parancsot teljesítenek, hogy erkölcsi énjük feláldozásával megvédik a frontot a belső ellenség ellen, mert tudják, hogy így megvédik testi énjüket a külső ellenséggel való találkozástól". Azaz: a vésztörvényszék tagjai a frontszolgálattól mentik meg magukat azáltal, hogy a háború ellen lázadókat elítélik. Annyira nyilvánvaló volt ez az összefüggés, hogy Heidt és társai jobbnak látták, ha hallgatnak...
Höpler ügyész másnap azt a megjegyzést tette, hogy Adlernak ezt az előadást „egy népgyűlés szószékén" kellett volna megtartania. Ez túlzás volt, hiszen mint az egyik lap tudósítása kiemelte, Adler nem az érzelmekre, hanem az értelemre kívánt hatni. „Egy professzor nyugodtságával és egy tudós hidegvérével beszél tettéről. Úgy boncolja, úgy forgatja azt a bíróság előtt, mintha csak egy feladott probléma lenne, egy téma, amelyről előadást kell tartani, de nem szenvedélyes szavakkal, hanem a meggyőzés erejével."

A közönség csodálta Adler nyugodtságát és hidegvérét. Sokan már arra gondoltak: talán nincs tisztában azzal, hogy halálra fogják ítélni. De kiderült, hogy Adler igenis tudja, mi vár rá. Saját sorsával szemmel láthatóan nem sokat törődött, nem félt a haláltól. A tárgyaláson tanúsított magatartását kitűnően foglalja össze a *Pesti Napló* május 20-i tudósítása:

„A mártírból pózban sincs benne semmi, nem is akarja, hogy mártírnak nézzék. Embernek mutatja magát, annak is hirdeti, csak megalkuvás nélküli, logikus embernek, aki a haláláig is szemrebbenés nélkül meri tetté érlelni meggyőződését. Nem lehet ezen a tárgyaláson töredelmes vallomásról beszélni, se megbánásról, se védelemről, de elszántságról vagy konokságról sem. »Előadása közben« – így nevezte vallomását már a vizsgálóbíró előtt is – nehéz, régi zárakat pattant fel minden szóval, elnyomott, három év óta lefolytatott [pontosabban: elfojtott – *M. L.*] érzéseknek ad szárnyat az esküdtek termében, ahol a nőkkel tömött galéria is csillogó szemmel néz katedrája felé. Amíg beszél, sokszor fordul az ablaknak, szemüvege ilyenkor meg-megvillan, néha egészen hátrafordul, mintha a tömött padsorokhoz beszélne, azután jobbra vagy balra tesz néhány lépést a korlát mellől, vagy odamegy zöldposztós kis asztalához, amelyen néhány irat, újság és könyvek vannak, hogy valamit onnan előkeressen."

A vádlott tisztelettudó, de határozott hangon beszélt az elnökkel, a bíróság tagjaival, és az ügyésznek is udvarias formában, de keményen válaszolt. Gyakran nézett a hallgatóság felé. Észrevehetően örült, amikor ismerős arcokat látott. Fejbólintással válaszolt azoknak, akik a közönség soraiból köszöntötték.

Adler nem a saját személyét védte a tárgyaláson, hanem elveit. A szocializmus igazát hirdette. Úgy viselkedett tehát, ahogy a munkásmozgalom öntudatos harcosához illik.

Érdekesen alakult a vádlott kapcsolata védőjével. Ezt a

tisztet dr. Gustav Harpner töltötte be, aki egyébként a szociáldemokrata párt jogtanácsosa volt. Megjelent a tárgyaláson másik védője, dr. Siegmund Popper is, de ő csak „tartalékként" szerepelt, közreműködésére nem volt különösebb szükség.

Dr. Harpner becsületesen képviselte Adler védelmét. A tárgyalás folyamán azonban véleménykülönbségek is mutatkoztak a vádlott és védője között.

Dr. Harpner – nyilván az apa befolyására – már a tárgyalás előtt is küzdött azért, hogy védencét nyilvánítsák elmebetegnek. Jó szándék vezette ugyan, de az is világos volt, hogy nem értette meg Friedrich elvi álláspontját és gondolkodását.

A vádlott első napi nagy beszédében leszögezte, hogy „semmi felelősséget sem vállal" azért, amit a védő mond az ő állítólagos beszámíthatatlanságáról. Kijelentette, hogy elméje ép, és kész vállalni tettének következményeit. „Védőmnek kötelessége, hogy életem megóvásáért dolgozzon, nekem azonban az a kötelességem, hogy síkraszálljak meggyőződésemért, amely sokkal szentebb előttem, mint az a kérdés, hogy vajon egy emberrel többet akasztanak-e fel Ausztriában a háború alatt."

A vádlott és védője a korláton innen állt. Előnytelen helyzetben voltak a bírósági emelvényen ülőkkel szemben. Harcukban azonban erőt adott nekik, hogy maguk is érezhették, mint fordul egyre inkább Adler felé a hallgatóság rokonszenve.

A VÁDLOTT ÉS AZ ÜGYÉSZ ELSŐ NAPI PÁRVIADALA

A tárgyalás első napján éles párviadal zajlott le az ügyész és a vádlott között. Két igen képzett, nagyon következetes és rendkívül kemény ellenfél csapott itt össze.

Az ügyész vádbeszédében főként „a gyilkosság tényét"

bizonygatta. A tett okait nem hagyta ugyan teljesen figyelmen kívül, de az indokot főként Adler egyéniségében és politikájának zsákutcába jutásában látta.

Adler viszont, mint már szó volt róla, hétórás beszédében elsősorban cselekedetének okait világította meg. Leleplezte a háborús politika súlyos törvénysértéseit. Igen részletesen és meggyőzően tárta fel Stürgkh személyes felelősségét abban, hogy Ausztriában önkényuralom következett be.

Az ügyész kiemelte Friedrich Adlernak a párttal való ellentétét. Ezt a tényt a vádlott sem tagadta. Beszédében élesen bírálta a szociáldemokrata pártvezetőséget, annak megalkuvó politikáját. „Az a párt, amelynek egy nagy történelmi korszakban az emberiség gondolatát kellett volna magasra röpítenie, a kormány fullajtárjává, saját lényegétől idegen tendenciák eszközévé lett" – állapította meg.

Adler a szocializmus igazát hirdette, forradalmárnak vallotta magát, s ezzel indokolta a szociáldemokráciával való konfliktusát is. „Azt kell világossá tennünk a munkások előtt, hogy csak a pártvezetőség ellen és csak a pártvezetőség feje felett következhet be Ausztriában igazi forradalmi változás, csak a pártvezetőség megkerülésével lehet alkalmazni azt az erőszakot, amelyet a kormány erőszakos uralma kiprovokál" – mondta.

Érdemes a továbbiakban párbeszédes formában szembesíteni egymással az ügyészi vádiratnak és Adler beszédének az első napon elhangzott megállapításait. Az alábbi dialógus az „Adler Frigyes pere" című kiadványból idézve készült.

Ügyész: Középiskoláinak elvégzése után Adler Frigyes állandóan külföldön, főleg Svájcban élt... Kezdettől fogva állandó és szoros érintkezésben állott a legkülönfélébb pártárnyalatú, Európa valamennyi országából való felforgatókkal.

Adler: Ha az ügyész azt veti szememre, hogy én Svájcban felforgató körökkel érintkeztem, hát *ma senki se keresi annyira az érintkezést ezekkel a felforgatókkal, mint Czernin gróf.* [Ki-

emelés tőlem. A célzás a külügyminiszter béketapogatózásaira vonatkozott. – *M. L.*]

Ügyész: A háború kezdetén ... a haza megvédésének mindenkiben élő akarata az ország összes erőit egyesítette, valamennyi politikai ellentétét kisimította. Ez az ő számára, akiből évekig tartó távolléte alatt kipusztult minden hazaszeretet, érthetetlen volt, és mély keserűséggel töltötte el őt.

Adler: Az ügyész ezzel azt akarja mondani, hogy én Ausztria ellensége vagyok... Amily kevéssé tartok igényt arra, hogy patriótának nevezzenek, éppúgy vissza kell utasítanom, ha antipatriótának akarnak mondani, és különösen vissza kell utasítanom azt, ha ebben akarják látni tettem mozgató okát.

Ügyész: Már 1914. augusztus 5-én ... fájdalmas csalódással érezte, hogy Ausztriában ugyanaz történt, mint a német birodalomban: a hazához való tartozás minden emberrel együtt született természetes érzése elsöpörte azt a nemzetköziséget, amelynek ő minden ízében híve volt.

Adler: Az államügyész még milyen megvetéssel beszél vádiratában az Internacionáléról. Az internacionalizmus, melyről az ügyész azt mondja, hogy elsöpörtetett, azóta nagyot emelkedett értékében. Valósággal Ausztria uralkodó rétegeinek reménységévé lett. [Célzás Stockholmra. – *M. L.*]

Ügyész: A miniszterelnök meggyilkolását Adler doktor „demonstrációnak" nevezi. Az volt a szándéka, hogy ez a tüntetés mutassa meg végre a világ előtt, milyenek az osztrák állapotok.

Adler: Csak a politikai elnyomást akarom szóvá tenni. Egyre azt kellett éreznem: hát kutyák vagyunk, hogy megfenyítsenek bennünket?

Ügyész: A háború kezdete óta Friedrich Adler tevékenysége szóban és írásban szakadatlan szenvedélyes harc az osztrák szociáldemokrata párt, a párt vezérei és sajtója ellen... Így szinte magától következett be, hogy elvtársai lassanként el-

távolodtak tőle, és végül legutolsó személyes híveit is elvesztette.

Adler: Ha az ügyész azt mondja, hogy el voltam szigetelődve a pártban, akkor ezzel szemben meg kell állapítanom, hogy mindabban a megvetésben, amivel én illettem az osztrák rendszert, osztozik a pártvezetőség nagy többsége is.

Ügyész: Adler ... október 28-án mondotta el: „Az erőszak alkalmazásának eszméjét sem akkor (amikor az erőszakos cselekedet gondolata először felmerült), sem pedig később soha senkinek nem mondottam el."

Adler: Senkivel sem beszéltem róla. De hát ennek megvolt a maga alapos oka. Nem akartam róla beszélni, mert nem akartam barátaimat megterhelni azzal a felelősséggel, amelyet a egyénnek magának kell elviselnie, és nem akartam kitenni őket megrendszabályozásoknak.

Ügyész: Még a tett elkövetése előtt való este vágták szemébe a gyalázó kiáltást: „Pártrontó!"... Így kellett a vádlottnak arra a kényszerítő és kérlelhetetlen felismerésre jutnia, hogy politikai pályafutásának végére ért, és hogy őt ... már csak személyi összeköttetései miatt tűrik meg a szervezetben.

Adler: Éreztem, hogy helyzetem tarthatatlan a párt keretén belül. De ezt nem úgy kell érteni, ahogy az ügyész felfogja, hogy kétségbeestem politikai jövőmön. Erről szó sincs. Anyagi egzisztenciám – mert hiszen csak erre vonatkozott az ügyész véleménye – sohasem volt kérdéses, de meg az is lehetetlen volt, hogy a pártból kizárjanak.

Ügyész: Amit politikai hősiességnek látott, végső soron nem volt más, csak kétségbeesett leszámolás egy önmaga előtt *céltalanná vált* és ezért értéktelenné lett *élettel.*

Adler: Nem forradalmat akartam csinálni tettemmel, hanem azt az előfeltételt akartam megteremteni, hogy az embereknek állást kelljen foglalniuk a forradalommal kapcsolatban... Azt tettem, ami egyedül lehetséges és szükséges volt ... hogy így elmondhassam elvtársaimnak: ez az ember

komolyan veszi ezt az ügyet, íme, az életét adja oda érte. Azt akartam, hogy állást foglaljanak és állást is kellett foglalniuk. Se Renner, se Seitz nem merészelheti többé Ausztria munkásainak azt mondani, hogy Ausztriában lehetetlen és képtelen az erőszakos akció. Ezt akartam elérni, és *érdemes volt az életemet feltenni* arra, hogy ezeket az embereket egész magatartásuk megváltoztatására bírjam.

Ügyész: Adler ... magába szívta az ellenséges sajtónak az osztrák állapotokról hangoztatott valamennyi jelszavát, válogatás és kritika nélkül tett magáévá minden ellenséges oldalról származó torzítást és hazugságot.

Adler: ...Azt fogják mondani: te káromló, te gonosztevő, te ellenség bérence! Pedig én és németországi barátaim éppoly kevéssé vagyunk az antant segítőtársai, mint amilyen kevéssé adnák oda magukat a központi hatalmak eszközéül azok a barátaim Franciaországban, Oroszországban, Romániában és Itáliában, akik ott az Internacionálé eszméjét képviselik.

Ügyész: A gyilkosságnak mint politikai harci eszköznek elvetendő volta nem lehet vita tárgya civilizált emberek közt, rendezett államban!

Adler: ...Rendezett államban csakugyan nem lehet politikai fegyver a gyilkosság. Az előfeltétel azonban, amit itt meg kell vizsgálni, éppen az a kérdés, *vajon rendezett államban élünk-e mi?*

A közönség lélegzetvisszafojtva figyelte az ügyészt és a vádlott harcát. Höpler megállapításait a jelenlévők jól megjegyezték, s kíváncsian várták, hogyan fog mindezekre Adler megfelelni. A vádlott nagy beszédében csattanósan válaszolt is az ügyész megállapításaira.

Adler beszéde után megkezdődtek a tanúkihallgatások. Először Fuhrmann főpincér és Aerenthal báró mondta el a merénylet már ismertetett tényeit. Vallomásuk nem volt különösen érdekes.

Annál nagyobb figyelem fogadta a vádlott apjának, Victor Adlernak szavait. Részletesen beszélt fia egyéniségéről. Kiemelte hallatlan szorgalmát, de hibáztatta is érte, mivel ily módon túlhajszolta magát. Ezután tért át azokra a véleménykülönbségekre, amelyek a háború kitörése után támadtak közöttük. Ezekről azonban csak röviden beszélt. Annál jobban kiemelte azt, amiben véleményük megegyezett. Ő is elítélte Stürgkh önkényuralmát. „Valamennyien úgy éreztük, hogy megkötöztek és megbéklyóztak bennünket" – állapította meg.

Ezután következtek az elnök kérdései és Victor Adler válaszai.

Elnök: Milyen volt az önök személyes viszonya?

Victor Adler: Fiam az én számomra mindig és most is a legdrágább ember. És micsoda dolgokat mondtunk egymásnak! De én politikai ellenfeleimet sohasem tekintettem ellenségeimnek. Miért jártam volna így el a legjobb barátommal szemben?

Elnök: Fiának a párttal való ellentéte és esetleges kizárása se okozott volna elidegenedést önök között?

Victor Adler: Kizárásra nem került volna sor. Nem én vagyok a pártgyűlés, amelynek erről döntenie kell. De az én meggyőződésem szerint a véleménykülönbségek minden éles ellentét dacára mindig megmaradtak a szociáldemokrata nézetek nagy keretei között, és ma is meg vagyok győződve róla, hogy mihelyt elmúlik a háború, a véleménykülönbségek nagy része el fog simulni.

Az elnök nyilvánvaló célja az volt, hogy minél élesebben domborítsa ki az apa és a fiú nézeteltéréseit. Victor Adler

azonban nem hagyta magát provokálni. Nem a fiával való nézetkülönbségeket, hanem azok áthidalását emelte ki válaszaiban.

Ezután, válaszul az egyik bíró kérdésére, így foglalta össze véleményét a fiáról:

– A fiam hideg és józan volt, mint egy matematikus, de tele volt szenvedélyes hittel, és bár nagyon akart uralkodni magán, egyre emésztette a szenvedély. Legnagyobb hibájaként a féktelenséget vetettem a szemére. Iparkodott magán uralkodni, de ez sohasem sikerült neki egészen... Nem volt becsvágyó, nem volt hiú, semmiképp sem akart szerepet játszani... Sohasem volt kegyetlen. Testvéreivel, anyjával és velem mindig gyöngéden viselkedett.

Az apa után következett a védelem további három tanúja. Pernerstorfer, Austerlitz, majd Skaret kihallgatására került sor. Vallomásukban általában Friedrich Adler egyéniségének előnyös vonásait, főként elvhűségét és szilárd jellemét emelték ki. Pernerstorfer azonban igyekezett elhatárolni magát Fritz cselekedetétől. „Azt sohasem hittem volna, hogy ilyen tettet követ el, amely annyira ellentétben áll műveltségével" – mondotta. A másik két tanú ilyenfajta kijelentéseket nem tett.

A tanúk persze maguk is tisztában voltak azzal, hogy vallomásukkal jogilag nem sokat segíthetnek a vádlotton. Bármennyire bírálták is Stürgkh uralmát, nyilvánvaló volt, hogy túlkapásait a bíróság semmi esetre sem fogja Adlernek enyhítő körülményként beszámítani.

A második tárgyalási napon is sor került tanúvallomásokra. Ez esetben a három megidézett nem jelent meg, hanem írásban tett vallomást, az írásos tanúvallomásukat olvastatta fel a bíróság. Seitz, Ellenbogen és Max Winter e nyilatkozatai semmi különöset nem tartalmaztak. Néhány esetben pedig pontatlanul idéztek fel régebbi eseményeket, s ezeket Friedrich Adler kénytelen volt azonnal helyreigazítani...

Ami az ügyészt illeti, a tanúk vallomását szó nélkül hall-

gatta végig. Nem tett fel keresztkérdéseket, csak ült és nézett hűvös nyugalommal. A tanúk az ő számára nem voltak érdekesek. Hideg-rideg jogászi szemléletének megfelelően az ügy befejezettnek számított, hiszen a vád bizonyított. A mentőtanúk Höpler szerint nem mondtak semmi olyasmit, ami a várható ítéletet befolyásolhatta volna.

Ugyancsak hűvös nyugalom jellemezte a vádlott magatartását. Míg a tanúk beszéltek, Adler csak ült, nézegette az iratait és a ceruzájával játszott. Egyik laptudósító így írta le magatartását: „Míg a tanúk beszéltek, nem is igen figyelt rájuk. Ugyan, mit változtathatnak mindenféle csavart mondatok azon a tényen, amelynek Adler előadása után egyetlen kis részletét se korrigálhatják?"

A vádlott maga is tudta, hogy a mentőtanúk – jogi szempontból – semmit sem segítenek az ő helyzetén. Érthető, hogy kevés érdeklődést tanúsított irántuk. Teljesen azért nem hagyta figyelmen kívül szavaikat. Megelégedéssel vette tudomásul, hogy Skaret, Austerlitz és Pernerstorfer keményen bírálták Stürgkh rendszerét. „Törvény és jog megszűnt ... mindennap új alkotmányszegést követtek el" – vallotta például Skaret. Lényegében tehát ugyanazt állapította meg, amit Adler mondott nagy beszédében.

A tanúvallomások hallgatása az első nap estéjén lényegében pihenést jelentett számára. Erre szüksége is volt, hiszen hétórás beszéde eléggé kimerítette. A tanúvallomások nyújtotta szünetet felhasználta arra, hogy erőt gyűjtsön a másnapi harchoz. Tudta, hogy a második nap még feszültebb és izgalmasabb lesz. Ilyen hangulatban hagyta el fél tízkor Adler – két fogházőr kíséretében – a tárgyalótermet, miközben búcsút intett ismerőseinek.

A tárgyalás második napja a fegyverpróbával kezdődött. Ez a nagyközönség számára nem volt túlságosan érdekes, hiszen csak azt bizonyították be egyértelműen, hogy a tárgyi bizonyítékként lefoglalt Browningból dördültek el a lövések.

Ezután került sor a már említett három írásos tanúvallomásra, majd részletesen ismertették az orvosi szakvéleményt a vádlott idegállapotáról, amiről már korábban szóltunk.

Hosszabb déli szünet után az ügyész másodszor mondott vádbeszédet. Ezután a védő szólalt fel, majd Adler beszélt az utolsó szó jogán.

Az ügyész második napi vádbeszéde nem sokban különbözött az első napitól. Hangja kemény és rideg volt most is. A beszéd felépítése és érvelése az elvont paragrafusok légkörében élő jogász hideg logikáját tükrözte. Adler előző napi beszédét „demagógiának" minősítette. A vádlott tettének okait elemezve, nem volt képes más indokot találni, mint „a hazája iránti gyűlöletet", a „fanatizmust" és a „hiúságot". Miután csupa rosszat mondott Adlerről, nem csoda, ha beszédét így fejezte be: „A bűnösség kimondását és a vádlott elítélését kérem." A hallgatóság riadtan nézett össze: mindenki tudta, hogy az ügyész most halálos ítéletet követelt.

A védő beszédéből három tényt érdemes kiemelni. Az egyik az, hogy védencével már teljesen összhangban volt. Nem a „beszámíthatatlanság" hangoztatásával kért méltányosságot számára, hanem a merényletről szólva – ügyes fordulattal – „lélektani kényszerre" hivatkozott. A másik tény az, hogy – Adlerral teljesen megegyező módon – maga is elítélte a háborús politikát és a Stürgkh-féle önkényuralmat. A harmadik figyelemre méltó mozzanatnak pedig azt tekinthetjük, hogy – igen leleményes módon – az állami érdekekre, azaz a Monarchia békekísérleteire is célzott. Nyíltan utalt arra, hogy Victor Adler a bécsi külügyminisztérium megbízásából utazik Stockholmba, célja a béke előmozdítása. Ezzel mintegy sugalmaz-

ta: nem ítélhetik halálra azt az embert, akinek apja fontos küldetést teljesít a Monarchia érdekében.

Nem volt tehát meglepő, hogy a fentiek után a védő így fejezte be beszédét.

– Mint jogász, mint ember és mint ennek az országnak a szabad polgára azt kívánom, hogy önök, mint ennek az országnak a szabad polgárai, mentsék fel a vádlottat!

A közönség persze tudta, hogy dr. Harpner lehetetlent kíván a vésztörvényszéktől. Védőbeszéde mégis jó benyomást keltett: azt bizonyította, hogy dr. Harpner becsülettel teljesítette kötelességét és ügyesen érvelt védence érdekében.

A vádlottnak az utolsó szó jogán elmondott beszédével a következő fejezetben részletesen foglalkozunk. Mégis érdemes itt dramatizált formában szembesíteni egymással az ügyész második napi beszédének egyes részeit, a védő szavait és Adlernak a második napon tett fontosabb kijelentéseit. (A szöveget az „Adler Frigyes pere" című könyvből vettük, a kiemelések utólagosak. – *M. L.)*

Ügyész: A pör során nem támadtak nehézségek se a bizonyítékok, se a gyilkossági szándék, se pedig a beszámíthatóság kérdésében... A vádlott tettét kezdettől fogva leplezetlenül beismerte. Vallomásából kitűnik, hogy áldozatát meg akarta ölni, *a bűnös gyilkosság tényével állunk tehát szemben.*

Védő: Az én okaim mélyebbek lesznek, mint az effajták: „gyilkolt – ezért halálbüntetés jár"... A vádlott ölt ... olyan okokból ... amit én ellenállhatatlan kényszernek, a vádlott lelki kényszerhelyzetének nevezek... [Ezután a védő felsorolta az önkényuralom tényeit, majd így folytatta:] Ekkor érkezik el az utolsó lélektani mozzanat a vádlott számára. Hiszen el is mondta önöknek: „Úgy gondoltam, hogy most már mindennek vége, ha még ezt az ártalmatlan gyűlést se engedik meg, akkor csakugyan kutya vagyok, akit ura megkorbácsolt. De én nem vagyok kutya, nem vagyok rabszolga, én szabad polgár akarok lenni ebben az országban." És itt jő el az a pillanat, amikor el tudom képzelni,

hogyan állott ott kétségbeesetten, fogát csikorgatva: „Hiszen van revolverem..." Ha a vádlott tettét így szemléljük – és úgy hinném, szinte csakis így kell tekintenünk –, akkor a jog és a morál alapján állva mint védő így szólhatok: *Nem, nem szabad büntetlenül gyilkolni! De ha a meggyilkolt cselekedetei provokálják ki a gyilkosságot, ha a merénylő legszentebb érzéseit ajzották fel, ha az események és tettek egész sora tasztítja a fanatizmusba, akkor nem követ el igazságtalanságot se a hivatásos bíró, se az esküdt, ha ezt az embert felmenti.*

Adler: Bevallom, mindig az volt a nézetem, hogy az erőszakos emberölés embertelen, és hogy a barbárság korszakában élünk még, ha kénytelenek vagyunk embert ölni... Ennek ellenére az a felfogásom, hogy nem szabad utópistának lennünk és nem szabad abban a tévhitben ringatóznunk, hogy már most elérkeztünk abba a társadalomba, amelyért valójában csak most küzdünk... Más társadalmat akarunk, de amikor azt látjuk, hogy apák és fiúk életüket kénytelenek áldozni a háborúban és más életek megsemmisítésére kell törniük, fel kell merülnie bennünk annak a kérdésnek, vajon elkerülhetetlen-e, hogy életünket a barbárság szolgálatába állítsuk. Ha igennel válaszolunk, akkor el kell jutni arra a következtetésre: *emberek megölésére nem csupán a háború jogosít, hanem a forradalom is.*

Ügyész: Megszoktuk ebben a teremben, hogy a vádlott mindent megtesz, hogy minél feketébbre fesse áldozatát. Ami máskor megtörtént, miért ne történne meg az Adler-ügyben is? Megszoktuk ezt, le is tudjuk szállítani az értékére, de azt is tudjuk, hogy ennek lélektani oka a vádlott önfenntartási ösztöne. Mindent megpróbál, hogy mentegesse tettét. Ugyanezzel találkoztunk az Adler-ügyben is, ezt is csak így kell felfognunk. Semmi jogunk, hogy a népképviselet jogait bitoroljuk, és nem élhetjük bele magunkat a történelemíró tudományos műhelyébe sem, mert *nem alkothatunk mi itt ítéletet Stürgkh gróf politikájáról*, hiszen itt, ebben a teremben hívá-

val vagyunk mindazoknak az alapoknak és előfeltételeknek, amiken ez a politika épült.

Védő: A fanatikus, aki azt teszi, amit a vádlott tett, nem felejti el Tellt, aki megölte a helytartót... Adler látja azt az embert, aki ő szemében minden rossznak a kútfeje Ausztriában, azt az embert, aki az államfő előtt el akarja titkolni *mindazt a jogtalanságot, amit Ausztria ellen elkövetett*... Nagyon el tudom képzelni, mit kellett éreznie... Ahogy a büntetőtörvény 2. §-a mondja, kérlelhetetlen kényszerként, ellenállhatatlan lelki kényszerként támadt fel benne a gondolat: „Hiszen van revolverem, nem szabad tovább élnie annak az embernek, aki *hazámat, népemet így bántalmazta.*"

Adler: Minek beszélnék arról, amit az ügyész mondott, hogy se ő, se a törvényszék nem illetékes arra, hogy megítélje, mire van szüksége az államnak. Az államügyész, akiről azt hinné az ember, hogy csakugyan az állam ügyésze, egyre azt hajtogatja: „Semmi közöm ahhoz, vajon van-e alkotmánya az államnak. Csak Stürgkh gróf egyedül illetékes arra, hogy megítélje, mit parancsol az állam." Olyan *roppant különbség van a demokrácia álláspontja és az ügyész álláspontja között*, hogy kár volna egyetlen szót is vesztegetnem rá.

Ügyész: A most befejeződő bizonyítás olyan eseményt hívott vissza emlékezetünkbe, amely sokunkban, akik *szívünkön hordjuk hazánk sorsát*, azt az aggodalmat keltette, vajon a miniszterelnök orv legyilkolása nem hozhat-e új veszedelmeket hazánkra, vajon ellenségeink nem fűzhetnek-e újabb reményeket államunk belső felbomlásához... A vádlott nemcsak hogy előre látta azokat a veszedelmeket, amelyeket tette az államra hozhat, hanem egyenesen átgondolta, sőt kívánta... Nem mindig tudnék ura maradni annak a felháborodásomnak, mely mint osztrákot eltölt, ahányszor azokra a féktelen kifakadásokra gondolok, amelyekkel a vádlott az osztrákságról és az elzüllött osztrák szellemről beszélt.

...A vádlott, hogy az osztrák szellem ellen irányuló különös gyűlöletét indokolja, a Kelet-Galíciában történt szá-

mos kivégzésről és sok bécsi elítélésről beszélt. Egyetlen szót se akarok pazarolni erre az ízléstelenségre. [!] De hát semmit se hallott a vádlott arról, minő nehézségekkel kellett a háború kezdetén csapatainknak Kelet Galíciában megküzdeniük? Hát a vádlottban, aki annyira felrója a végszükség állapotát, semmi érzés sincs az állam végszükségével szemben?

Védő: A vádbeszéd szerint ebben az emberben nem élt semmi szeretet a hazájával szemben, hontalan ember, aki gyönyörűségét lelte abban, hogy saját hazáját bepiszkolta, és az ellenséges külföldet arról akarta meggyőzni, milyen rosszak a mi állapotaink. Egyszóval: hazafiatlan ember. Tehát: hazafiak, jöjjetek és bélyegezzétek meg! Ez a szokványos recept minden politikai merénylő ellen.

Kétféle hazafiasság van. Az egyik azt hiszi, hogy a hazát akkor is dicsérni kell, ha vannak benne megróni való dolgok... A másik pedig azt a hitet vallja: *én nem mint elvont hazát tekintem a hazámat, hanem látom azokat az embereket, akik benne élnek, s boldoggá és szabaddá kívánom tenni polgártársaimat.*

Ha választanom kell e kétféle hazafiság között, akkor én, és velem milliók, a második fajtájút fogom választani: azoknak a hazafiságát, akik szeretik a hazájukat, bár azért nem kapnak semmiféle kitüntetést, csak a kötelességteljesítés elégültségét.

Adler: A védő ragyogóan intézte el a hazafiság motívumát, elmondott mindent, amit az ügyésszel szemben el kellett mondani, és nekem ehhez nincs egyetlen szó hozzátennivalóm sem. De hogy megértsék, mi ment bennem végbe egész idő alatt, ki kell mondanom, hogy nem az mozgatott cselekedeteimben, hogy hazaellenes voltam ... *hanem éppen az, hogy nem tudtam elszakadni Ausztriától, és itt az én Ausztriámra gondolok*, hogy nem tudtam elszakadni az osztrák párttól, amelyet gyerekkorom óta szerettem.

Ügyész: Az egész világon nagy és jogos feltűnést keltett a miniszterelnök *orv legyilkolása.*

Védő: Orvtámadásról nem lehet beszélni... Igazságosan nem

állíthatja senki, hogy a vádlott a tettet orv módon készítette elő, hogy a tettet alattomosnak, különösen rafináltnak lehetne mondani.

Ügyész: A vádlott kijelenti, hogy pártját megfertőzték a hazafias garázdálkodások, hogy azt hurrápatriotizmus tölti el. Háborús pszichózisnak és osztrák nemzetieskedésnek mondja az *Arbeiter-Zeitung* politikáját. Aztán nyílt törésre kerül sor... Így közeledik egyre inkább október 20-a. Mert ekkor olyasvalami történt a vádlottal, ami még mélyebben sebezte meg: nem veszik többé komolyan. Éreztetik vele, hogy az *új útra tért szociáldemokrata pártban nincs többé hely az ő számára*...

Védő: A vádlott ... életét a szociáldemokrata mozgalomnak szentelte... Állandóan a mozgalom eseményeit, a párt végső céljait tartotta szeme előtt. Innen ered *súlyos csalódása* ... minthogy nem teljesült az a várakozása, hogy a szociáldemokrácia szembeszáll a háborúval, sőt, meg kellett érnie azt, hogy a *párt vezetői az állam oldalára állottak*...

Adler: Nem tudtam megválni az osztrák szociáldemokráciától. Nemcsak a nagy általános szociáldemokrata mozgalomtól nem tudtam volna elszakadni, hiszen ebben továbbra is benne maradtam volna, de nem tudtam elszakadni attól az osztrák mozgalomtól sem, amelyhez minden izemben odakapcsolódtam, amelynek minden intézményéhez annyira hozzáfűződtem...

Az elvtársak nem értették, miért támadtam meg annyira keményen az *Arbeiter-Zeitungot*, amely atyám alkotása. Mert minden sorát mindig elolvastam, mert mindennapi kenyerem volt, éppen ezért *kellett tiltakoznom, amikor úgy láttam, hogy meggyalázták azt, ami számomra a legdrágább.*

Ügyész: Nyilvánvaló, hogy a *hiúságnak is jutott itt szerepe.* A vádlott itt olyan hangon beszélt, hogy az elnöknek meg kellétt őt rónia, ne beszéljen kifelé... Nem jogtalan tehát az a következetetés, hogy hiúsága is közrejátszott az áldozat megválasztásánál. Más személyekhez csak helyi érdeklődés fű-

ződött volna; minél magasabban állott az a személy, akit talált, annál inkább őrá irányul a figyelem, annál nagyobb a szenzáció.

Védő: Adler ... minden önzés nélkül egész életét olyan ügynek szentelte, amelyet, amennyiben mások javát kívánja, idealisztikusnak kell nevezni. Egész életét latba vetette ezért az eszményért...

Azt az embert, akit az orvosi vélemény így jellemez, *nem lehet a hiúság szavával elintézni*. Hiszen nem kell a tettet helyeselni. De igazságtalan és nem felel meg a tényeknek, ha arról az emberről, akinek a börtönablakból kihajolva kell beszélnie, hogy meghallják, aki a börtönön keresztül vezető utat választotta, csak hogy mondanivalóját elmondhassa, azt mondják, hogy ez az ember hiú; hogy arról az emberről, aki életét adja azért, hogy innen most kifelé beszélhessen, egyszerűen azt mondják, hogy ezt hiúságból cselekedte.

Adler: Nem anyagi okok miatt, *nem is hiúságból* nem tudtam elszakadni – Ausztriától.

Az előbbi, párbeszédes szembeállítás után térjünk most át a per befejezésére.

AZ UTOLSÓ SZÓ JOGÁN

Az idő már jócskán előrehaladt. Fél hatkor Friedrich Adler az utolsó szó jogán kezdte meg beszédét.

– Tudom, hogy utoljára beszélek...

A búcsúbeszédnek már ezek a kezdő szavai szinte szívbemarkolóak voltak. Az érdeklődés hallatlanul nagy lett, s végig megmaradt Fritz Adler egy és negyedórás beszéde alatt.

A vádlott bátran hangoztatta meggyőződését, hogy igaz ügyet képvisel. Felsorolta a háború gaztetteit mindkét fél részéről, külön kiemelve a németek agresszióját a semleges Belgium ellen.

– A sok ártatlan ember halálát a hatalmasok egyszerűen

így szokták megindokolni: „Ez a háború." Ha azonban a bűnösök közül lőnek le valakit, azonnal az ötödik parancsolatra hivatkoznak: „Ne ölj!" Uraim, ezt az ellentmondást nem értettem, és mondhatnak, amit akarnak, nem is fogom megérteni. (Ez a frappáns szembeállítás – akárcsak Adler más megállapításai – nagyon tetszett a hallgatóságnak.)

Bátor hangú búcsúszónoklatáról az egyik újságkommentár megállapította:

„Nem is volt ez védőbeszéd, hanem demokratikus vallomás. Hiszekegy, pontokba foglalva, az igazi férfi és a szociáldemokrata feladatairól. Ebben a tudatban beszélt Adler, aminthogy a kétnapos tárgyaláson végig mindig az a tudat lebegett előadása felett, hogy a biztos halálos ítélet előtt áll, minden szava olyan volt, mint a végrendelet. Így is hallgatták, síri csendben, feszülő erekkel, valóságos lázban."

Búcsúbeszéde vége felé Adler éreztette: tudja, mi vár rá. Idézte a mozgalom régi dalát, a Munkás-Marseillaise-t:

„Csak zúgjon ránk a vész,
Ha vár is száz halál,
Csak rajta, fel,
Rab élet mit ér?
A zászlónk színe: vér!"

Beszédének befejező részét érdemes szó szerint idézni. A benne szereplő versidézet Ferdinand Freiligrath költő 1848-ban írt forradalmi verséből származik, a legutolsó mondat pedig a Bibliából való. A kiemelés az eredetiben is szerepel. Íme, Fritz Adler utolsó szavai:

– Nem tudom, mi fog történni. Meghalok-e hamarosan, vagy pedig annak a sorsnak a kárhozata vár rám, hogy örökké sínylődjem. *De ha komolyra fordul most hozandó ítéletük, csak az a kívánságom, hadd maradhassak ura továbbra is, mint eddig, idegeimnek és érzékeimnek, addig az utolsó pillanatig,* hogy egykor rólam is elmondhassák:

Vonagló számon forr a dacom,
Villámló kard a kezemben!
Ajkam végszava: forradalom!
Így estem el én, becsületben.

És ha most búcsút veszek önöktől és mindazoktól, akiket szerettem és akik szeretete volt az én boldogságom, barátaimtól és harcostársaimtól a világ minden részében, hadd emlékeztessem valamennyiüket búcsúzóul és vigasztalásul a húsvéti üdvözlet mély és tiszta igazságára:

„Nem mind halott, akit eltemettek, mert a szellemet, testvérek, nem ölik meg!"

Valamennyi jelenlevő mélységes megindultsággal fogadta Adler utolsó szavait. Az óra háromnegyed hetet mutatott. A vésztörvényszék visszavonult ítélethozatalra.

Sötét félhomály uralkodott a teremben. – Miért nem gyújtanak villanyt? – kérdezték sokan. – Majd ha visszatér a bíróság – válaszolták a törvényszolgák. Nyilvánvaló, hogy a terem sötétben hagyása a hatáskeltés céljait szolgálta.

Mikor a bíróság visszavonult, egyszerre megszűnt az a mélységes csend, ami előzőleg, Adler búcsúbeszéde alatt uralkodott a teremben. Hangos beszéd, izgatott vitatkozás hallatszott mindenünnen. Mozgolódás hullámzott végig a padokon. Aki csak tehette, kiment a folyosóra levegőzni. Mindenki feszülten várta az ítéletet.

Hét óra két perckor kigyulladtak a nagyterem lámpái. A bíróság visszatért. A kivételes törvényszék mindössze tizenhét percig (!), tehát hihetetlenül rövid ideig tanácskozott. – Látszik, hogy az ítéletet már előre elkészítették – jegyezték meg sokan.

Mint várni lehetett, halálos ítélet született. Indoklásában röviden megismételték mindazt, amit már az ügyész is előadott: a vád bebizonyosodott, bűncselekmény történt, és a 136. § értelmében ezért halál jár. „A szakvélemény kétségtelenné teszi, hogy a vádlott tettében nem láthatjuk se őrült, se té-

bolyodott, se beszámíthatatlan ember cselekedetét... Bebizonyítottnak kellett venni a bűnösségét." Egyetlen kérdésben tért el az ítélet az ügyész vádbeszédétől: az „orvtámadás" mozzanatát nem tekintette igazoltnak.

Az elnök ezután berekesztette a tárgyalást. A fogházőrök odaléptek a vádlotthoz, hogy kivezessék a teremből. Adler ekkor hirtelen felpattant, hátat fordított a törvényszéknek, s a közönség felé fordulva harsány hangon kiáltotta:

– Éljen a nemzetközi szociáldemokrácia!

Viharos visszhangja támadt ennek a zsúfolt teremben és a karzaton. Többen felugráltak a helyükről, és ezt kiáltották:

– Éljen az Internacionálé!

A közönség körében sokan tapsoltak, egyesek a padokat verték. A karzaton a hölgyek a kendőjüket lobogtatták. Hatalmas tüntetés volt ez a halálraítélt mellett.

„Adler Frigyes elöl állt a középen – írta egy magyar laptudósító –, látható boldogsággal nézi a tüntető tömeget, míg két börtönőr meg nem ragadja és kíméletes erőszakkal ki nem tuszkolja a bal oldali ajtón." A következő percekben a közönség éljenzése tovább tartott. Miközben Adlert a celájába kísérték, a hosszú folyosón még hallotta az együttérző tömeg kiáltásait. Ez a szolidaritás kimondhatatlanul jólesett neki.

A bíróság elnöke utasítást adott, hogy távolítsák el a zajongó és tüntető közönséget. Ezt a megjelent rendőröknek csak lassan sikerült végrehajtaniuk. A tárgyalás résztvevői végül elhagyták az épületet és hazafelé indultak.

Nyolc óra tájban felvonult több száz fiatal tüntető. „Éljen a forradalom!" és „Éljen Adler" kiáltások hallatszottak soraikból. A karhatalom azonban hamarosan szétoszlatta a tüntető menetet...

Így ért véget az Adler-tárgyalás, ezzel az incidenssel fejeződött be a XX. század egyik legérdekesebb pere.

Adler életéért

„A LEGNEMESEBB SZÁNDÉK VEZETTE"

Május 18–19-én az egész Monarchia közvéleménye a bécsi tárgyalásra figyelt. A különböző baloldali egyesületekben és a diákság körében különösen nagy volt az izgalom.

A sajtó pártállásra való tekintet nélkül sokat foglalkozott az Adler-üggyel. A baloldalon persze egészen másképpen látták a dolgokat, mint a jobboldalon.

A munkássajtó a halálos ítéletről értesülve a legmelegebb rokonszenv hangján írt Adlerről. „A legtisztább, a legnemesebb szándék vezette, az a hit, hogy egy emberélet feláldozásával talán százezrek életét mentheti meg" – állapította meg a *Népszava*.

A polgári demokratikus baloldal is meghajtotta Adler előtt a tisztelet zászlaját. „Különös és mély meghatottsággal olvassuk Adler Frigyes vallomását. Valami különös imponálóság van egész magatartásában – írta Károlyi Mihály lapja, a *Magyarország*. – Olyan bátor a maga cselekedetének és szándékainak elismerésében, olyan egyenes és őszinte vallomásaiban, olyan keresetlen és következetes egész magatartásában ... hogy hinnünk kell neki."

A legszebb sajtóbeli méltatást hazánkban Lakatos László Károlyi-párti újságíró írta a *Pesti Napló* május 20-i számában: „Ami a csodálatos Adler-pörben leginkább megragad, ami megöl minden ítéletet, okoskodást és kritikát, az Adler Fri-

gyes gyönyörű, mélységes intelligenciája. Ez az értelem több az idegek finomságánál, nagyobb a lendület erejénél, ez olyan csodálatos hatalom, mint egy természeti tünemény. Ezzel az intelligenciával éppen úgy nem lehet perbe szállni, mint a tűzhányó hegyek hév hatalmával vagy a Niagara-vízesésben lakozó dinamikai erővel... Ez az ember híres lett abban az órában, amikor tettét elkövette, de a halhatatlanságot a tegnapi délutánon csinálta meg."

Adler már első napi hétórás beszédével nagy érzelmi hatást tudott kelteni egész Ausztria-Magyarország közvéleményében. Erre a hatalmon lévők is azonnal felfigyeltek. Clam-Martinitz miniszterelnök a per másnapján, május 19-én reggel összehívta az osztrák minisztertanácsot. Ennek napirendjén szerepelt a következő téma: „A gróf Stürgkh miniszterelnök gyilkosa elleni perben aggasztó államellenes megnyilvánulások közlésének engedélyezése a cenzúra által."

E hosszú című ügyhöz többen hozzászóltak. Forster vasútügyi miniszter így nyilatkozott: „Dr. Friedrich Adler vádlott mivoltát arra használta fel, hogy hallatlan módon államellenes tendenciákat juttasson kifejezésre, és érthetetlen, hogy a cenzúra megengedte ezeknek a legerősebben aggasztó megnyilvánulásoknak a közlését." Maga Clam-Martinitz is azt mondta, hogy ez az engedékenység benne „kínos meglepetést keltett". Felszólította a belügy- és az igazságügyminisztert: gondoskodjanak arról, hogy „legalább a perről való további közleményekben megfelelő kihúzások történjenek". Erről a kormány határozatot is hozott. Hatására már a tárgyalás második napjáról szóló közleményekben fehér foltok éktelenkedtek.

Az uralmon lévőket kínosan érintette, hogy Adler ennyire népszerűvé vált. 1916 októberétől eltérően a hivatalos sajtó ezért kénytelen volt mellőzni a durva szitkokat, a „gyilkos" és ehhez hasonló jelzőket a vádlottal szemben, sőt emberi nagyságát – kénytelen-kelletlen – el kellett ismernie.

Jellemző példa erre Tisza István lapjának, a *Budapesti Hír-*

*lap*nak a kommentárja. Abból a közismert tényből indult ki, hogy a vádlott neve magyarul sast jelent. „E pillanatban egy szerencsétlen Adler vergődik tört szárnyakkal a bíróság előtt. Lezuhant a magasból, lezuhant egy lövéstől, melyet azonban ő maga adott le."

A továbbiakban bizonyos tiszteletet megadott Adlernak. „Nem lehet kétségbe vonni, hogy ritka, nagy képzettségű, nagy akaraterejű, férfias jellemű ember, martaléka lelke tragikus meghasonlásának. Egy Ibsen-féle hős, akit nem egyéni viszonyai ragadnak tragikus konfliktusba más egyének erejével szemben, hanem elmélete, fölfogása, gondolkodása a fönnálló világrenddel szemben, mely ellen való hánykolódásában magára maradt tehetetlenül."

A cikk azonban – képmutató módon – mégis helyeselte a halálos ítéletet. Figyeljük az indoklást: „Vallomás, eltökélt szándék, precíz végrehajtás dolgában a bűn szándéka és végrehajtása oly tisztán tárult fel ... a tárgyalás folyamán, hogy szinte kényszerültnek lehetne látni az ítélet kialakulását. A vétkest lehet szánni, de a törvény betűi parancsának minden szánalom mellett is ily kérlelhetetlen érvényesülése az igazságszolgáltatás szuverén munkáját mint az emberi társadalom legfőbb oltalmazóját láttatja velünk az elsőfokú ítéletben." Azt már elhallgatta a cikkíró, hogy a vésztörvényszék nem az „emberi társadalmat", hanem az uralkodó rendet védi. Ami pedig ennek a bíróságnak állítólagos „szuverenitását" illeti, erre kár is szót vesztegetni...

A Monarchia keretében élő más népek, a lengyelek, a jugoszlávok és a csehek közvéleménye is szimpatizált Adlerral. Prágában például május 20-án a következő szövegű röplapot terjesztették: „A tegnapi ítélet dr. Adler ellen felteszi a koronát ennek a reakciós államnak minden züllöttségére."

A horvát haladó közvélemény hangját legméltóbban Miroslav Krleža író tolmácsolta. „Adler ... jakobinus képlete az ausztriai 1917-es esztendőnek. Csak az a tragikus, hogy Adler mögött nincsenek jakobinus tömegek." Ugyancsak májusban

írt arról, hogy az orosz forradalom hatása végigságuld egész Kelet-Európán. Kifejezte szolidaritását „Friedrich Adlerral és mindazokkal, akik gondolnak valamit. A Baltikumon éppúgy, mint a Balkánon..."

Ha már írói véleményt idéztünk, kanyarodjunk vissza Magyarországra, és nézzük meg: milyen visszhangja támadt az Adler-ügynek *hazánk irodalmi életében?*

Hatvany Lajos irodalomkritikus – Ady barátja – a baloldali *Világ* című napilapban írt a vádlottról. Sajnálattal állapította meg: Adler azt hitte, „személye nagyszerű példát fog maga után hagyni. Nem tudta még, hogy a börtön kapuja olyan, mint Dante pokláé, ahol a belépőnek még a reményt is, az emberek megjózanodásának, boldogulásának, magukhoztérésének minden reményét kívül kell hagynia." A szánalom hangját azonban a cikk végén felváltotta az irónia, majd az emberi nagyság méltatása: „Adler, aki ... megőrzi hitét az emberiség jobb jövőjében, valóban nem lehet köztünk más, mint csak futóbolond és veszedelmes őrült. S ha majd meghalt – mert a ... bírák halálra ítélik –, Kölcseyvel kiálthatunk fel: »Ő nem volt közénk való!«"

Karinthy Frigyes „Eszmék alkonya" című írásában idézte Friedrich Adlernak a tárgyaláson mondott szavait, s vele együtt ítélte el a háborút. Karcolatának végén – a vádlottal egyetértően – megállapította: „Van, ami nagyobb bűn az ölésnél, van, ami rosszabb a halálnál: s ennek a neve *szolgaság!* A háború pedig szolgaságot jelent."

Adlerről a legmeghatóbb írás Krúdy Gyula tollából származik. Cikkének címe is sokatmondó: „Lélekharang a bécsi fiatalember felett." Minden sorából rokonszenv érződik Fritz Adler iránt: „Olyanféle vallomást tett a bécsi törvényszék immár háborúban kipróbált, »igazságos« bírái előtt, mint az első keresztények, akik a tigrisketrecben sem tagadták meg hitüket." Először költőnek tekintette, aztán színésznek, „aki saját életével játszotta végig a színészek szerepét, végül a nagy összeütközést a sorssal..."

Krúdy a „bécsi fiatalembert" egyrészt a Szibériába száműzött orosz forradalmár diákokhoz hasonlította, másrészt a német munkásvezérhez, aki „tudós könyvei közül megy ki sztrájkot szervezni tanulatlan bányászok közé". Kiemelte a fiatal Adler emberi nagyságát: „Soványságában, tisztaságában és aszkétaságában minden karikatúrát vagy illusztrációt felülmúl, amit a modern agitátorokról a rajzolók készítettek."

„Még ezekben a barbár, vérrel teli napokban is világraszóló esemény a bécsi tárgyalás" – állapította meg Kassák Lajos. Ez nemcsak az ő egyéni véleménye volt, hanem az általa szerkesztett *Ma* című folyóiraté is. Május végi számában a cenzúra sok hasábot törölt; feltételezhető, hogy Adler-barát megnyilatkozások is voltak a betiltott anyagban.

Kassák folyóiratának július 15-i száma közölte Komját Aladár „Egyszerű szavak egy halálraítélthez" című versét. Ez nyilvánvalóan Adlerről szólt. Komját a meglehetősen furcsa stílusú versében „Ember-merőség! Legszebb értelem!" kifejezésekkel adta meg a tiszteletet a halálraítéltnek.

„BARÁT ÉS ELVTÁRS"

A per a Monarchia határain túl is szenzációt keltett. Sok szó esett róla a szövetséges, a semleges és az ellenséges országok sajtójában.

A német birodalom soviniszta polgári sajtója – mint várható volt – elítélte Adlert. A tárgyalásról nem sok részletet közölt, hiszen a szövetséges Monarchia gyalázatának feltárása Berlin számára is kellemetlen volt.

Az antantállamok hivatalos sajtója a káröröm hangján írt az ügyről. A tárgyalást úgy fogta fel, hogy az „kiteregette ellenségünk, Ausztria-Magyarország szennyesét". Általában a lapok részletesen ismertették az osztrák belső állapotokról

tett leleplezéseket, főként a maguk igazolására. Friedrich Adler személyes sorsával viszont már nem sokat törődtek.

A semleges országok polgári sajtója részletes tudósításokat közölt a perről. Értékelésük általában tárgyilagosnak tekinthető. Friedrich Adler bátor viselkedése imponált nekik, s róla általában rokonszenvvel írtak.

A munkássajtó minden országban úgy írt Fritz Adlerről, mint hősről, és a szocialista elvek védelmezőjéről. A szociáldemokrácia mindegyik irányzata tragikusnak tartotta a halálos ítéletet.

A legérdekesebb volt az Adler-ügy fogadtatása a forradalmi Oroszországban.

A bécsi tárgyalás hallatlan érdeklődést keltett az oroszországi haladó közvéleményben. Adlerrel rokonszenveztek a munkások és közkatonák széles rétegei. A per napjaiban is, utána is sok levél érkezett a *Pravda* és más lapok szerkesztőségébe; íróik szimpátiájukat és tiszteletüket nyilvánították a fiatal Adler iránt. „Barátnak" és „elvtársnak" nevezték. A bolsevik párt tisztelte Fritz Adlert a perben tanúsított elvhű magatartásáért.

Nem sokkal a per után a már akkor hazájába visszatért Lenin is a nagyrabecsülés hangján nyilatkozott a halálraítéltről. Egy sorba helyezte őt Liebknechttel. Lenin „A háború és a forradalom" című cikkében a következőket írta: „Németországban bebörtönözték Liebknechtet, aki ugyanazt mondotta, amit én mondok, Ausztriában bebörtönözték Friedrich Adlert, aki ugyanazt mondotta, de revolverrel (lehet, hogy már ki is végezték). A munkástömegek rokonszenve valamennyi országban az ilyen szocialisták felé fordul, nem pedig azok felé, akik átálltak saját tőkéseik oldalára."

A per napjaiban tartott ülést a Petrográdi Szovjet. Ezen Trockij fejezte ki mindannyiuk rokonszenvét Fritz Adler iránt, akit „barátjának" nevezett – emlékezve a Bécsben töltött évekre. Javaslatára az orosz főváros szovjetje tiszteletbeli tagjává választotta a halálraítélt osztrák szocialistát.

A bolsevikok becsületbeli kötelességüknek tekintették, hogy lépéseket tegyenek Adler megmentéséért. Ez volt Lenin álláspontja is. Vlagyimir Iljics egyébként sem felejtette el, hogy három évvel azelőtt az ő életét Friedrich Adler apja mentette meg.

Május 25-én Petrográdon a Putyilov-gyárban a bolsevikok nagygyűlést rendeztek, mintegy húszezer ember részvételével. Lenin és Zinovjev beszélt az egybegyűltek előtt: Fritz Adlert bátor internacionalistának nevezték. Nem sokkal később megjelent orosz fordításban Adler perének anyaga, Lenin és Zinovjev május 25-i beszédeivel együtt. Ez a kiadvány – Bécsbe érkezett bizalmas jelentés szerint – „Oroszországban hallatlan benyomást tett".

Május folyamán egyébként számos gyűlést tartottak Oroszország nagyvárosaiban. Ezeken a bolsevikok rokonszenvüket fejezték ki „Adler elvtárs" iránt. Szerte a hatalmas birodalomban utcákat, kaszárnyákat és forradalmi katonai ezredeket neveztek el a bécsi szocialistáról.

Figyelemre méltó tény, hogy a szolidaritási gyűléseken sok osztrák-magyar és német hadifogoly is részt vett. Így a május 27-i moszkvai tüntetésen a „császári és királyi hadsereg" sok ezer egykori katonája is felvonult. Németül, magyarul, csehül, horvátul és szlovákul is elhangzottak rövid szónoklatok, éltetve Fritz Adlert. Május végén a szibériai bányákban dolgozó tizennégyezer osztrák-magyar és német hadifogoly nagygyűlésen tiltakozott a halálos ítélet ellen. A tomszki táborban az Adler iránti szolidaritás fő szószólója Kun Béla volt. Rosztovban az ottani szociáldemokrata hadifogoly-szervezet tagjai július 8-i gyűlésükön hozott határozatukban egyebek között kimondották:

„A gyűlés szilárd hitet tesz amellett, hogy valamennyi hadviselő és semleges ország proletár tömegei megszabadulnak majd a sovinizmus mámorától és rálépnek a legádázabb ellenfelükkel, a kapitalista rablókkal és kormányaikkal szemben vívandó határozott harc útjára. A gyűlés támogatja azt a har-

cot, melyet Németországban Karl Liebknecht, Ausztriában Friedrich Adler, Angliában Maclean és Oroszországban Lenin vezet."

Az Adler iránti szolidaritásnak sajátos egyéni formái is voltak. A per utáni napokban Nyizsnyij-Novgorodból egy osztrák fogoly névtelen levelet írt Ausztria belügyminiszterének. Ebben fenyegető hangon jegyezte meg: ha a halálos ítéletet végrehajtanák, „ezért a jogtalanságért az osztrák kormány, mindenekelőtt az osztrák császár életével fog fizetni".

A Petrográdi Szovjet – alig néhány nappal a tárgyalás után – nemzetközi akciót indított Friedrich Adler életének megmentéséért. A bolsevikok javaslatára egyhangúlag elhatározta: valamennyi ország szociáldemokrata pártját felszólítják, hogy tegyen lépéseket a halálraítélt érdekében. Ugyanilyen értelmű felhívás ment Petrográdról a stockholmi nemzetközi konferencia szervezőinek. Ezenkívül Oroszországból a tiltakozó táviratok valóságos áradata indult Stockholmba Adler ügyében. Orosz munkások és frontkatonák, osztrák-magyar és német hadifoglyok voltak a feladók.

A stockholmi konferencia szervezői és a titkár, a svéd Hjalmar Branting teljesítette, amit Oroszország dolgozói kértek. A tiltakozó táviratokat továbbították Bécsbe, és maguk is követelték, hogy ne hajtsák végre a halálos ítéletet. Brantingot egyébként személy szerint – mint ő maga mondotta – szintén „csodálattal töltötte el az a bátorság, amit a fiatal Adler tanúsított".

Tiltakozások érkeztek Bécsbe más országok munkáspártjaitól is. A Svájci Szociáldemokrata Párt például június elején táviratot küldött az osztrák igazságügy-minisztériumnak: ne hajtsák végre a halálos ítéletet.

A nemzetközi munkásmozgalom mellett a világ szellemi élete is kiállt a bécsi fiatalember mellett.

A Svájci Fizikai Társaság kérte az osztrák hatóságokat, kíméljék meg Adler életét. A zürichi egyetem vezetősége is közbelépett egykori magántanára érdekében. Bécsbe írt le-

velében megállapította Adlerről: „Nagy és nemes jellem, büszkesége a tudománynak."

Albert Einstein is szolidáris volt kollégájával. Már a per előtt kérte a bíróságot, hogy a tárgyalásra tanúként idézzék meg. Ezzel kapcsolatban a következőket írta a vádlottnak: „Ne gondolja, hogy ez értelmetlen, mert nemcsak az eseménnyel közvetlenül összefüggő körülményeket kell a szemtanúk által tisztázni, hanem tanúságot kell tenni azokról a dolgokról is, amelyek a személyiségére fényt vetnek." A bíróság nem idézte meg a világhírű fizikust, de Einstein a tárgyalás idején is gondolt Adlerra. Azt üzente a vádlottnak: „Milyen szívesen vitatkoznék önnel most a relativitás kérdéséről!"

Európa íróit sem hagyta közömbösen Friedrich Adler sorsa. Vele rokonszenvezett a világhírű angol drámaíró, Bernard Shaw, szimpátia nyilvánult meg iránta a német és francia irodalmi életben is. A svájci írók közösen tiltakoztak a halálos ítélet ellen.

Igaz, hogy a szolidaritás kórusába egy sajátságos hang is vegyült. A svájcban élő Romain Rolland véleménye eltért más írókétól. Bár ő is nagyra becsülte Adlert, mégsem csatlakozott a halálos ítélet ellen tiltakozókhoz. Álláspontját így indokolta:

„Bevallom, nem sok értelmét látom a tiltakozásnak, ha politikai gyilkosság miatt elítélnek egy forradalmárt. A katonát, aki önként megy a harcba, lehet csodálni is, szidni is. De nem lehet *tiltakozni*, ha az ellenség megöli. Harcol-e a forradalmár? Akkor rá is érvényesek a haditörvények. Öli az Államot. Az Állam öli őt. Csak a tolsztojánusok *tiltakozhatnak*. Aki Adler módján gondolkozik, az csak *lelkesedhet*. Én beérem azzal, hogy megértem. Semmiféle gyilkosságot nem helyeslek. De bámulom a Brutusok hősiességét."

Romain Rolland tévedett. Igaz, hogy a harc járhat halállal, de ha a küzdő ember életét még meg lehet menteni, akkor mindent meg kell tenni ennek érdekében. A tiltakozás tehát

az adott helyzetben, amikor még nem hajtották végre az ítéletet, igenis helyénvaló volt, hiszen még lehetett reménykedni.

Mint a fentiekből láthattuk, *Friedrich Adler életének megmentése összeurópai ügy lett.* A forradalmi Oroszországgal az élen Európa haladó erői, nemzetiségre és pártállásra való tekintet nélkül, szívügyüknek tekintették a fiatal osztrák szocialista sorsát.

AZ ÉLETMENTÉS KÉT ÚTJA

Adler életének megmentésére két megoldás kínálkozott. Az egyik utat a *tömegek harca* jelentette: ezt az utat választotta a munkásmozgalom baloldala.

A tömegek háborúellenes mozgalma május második felében fellendült. Május 23-án a magyarországi vasutasok általános sztrájkba léptek. Csatlakoztak hozzájuk sok hadifelszerelési gyár munkásai is. Bizalmas hatósági jelentés szerint a mozgalom résztvevői remélték, hogy „a sztrájkkal a békekötés idejét is közelebb hozzák". Május 23-án Bécsben több mint negyvenezren szüntették be a munkát. A sztrájk három napig tartott, eközben az osztrák fővárosban gyűléseket is rendeztek. A pártvezetőség elismerte, hogy „a mozgalmat befolyásolja az élelmiszerhiányon kívül az az izgatott hangulat is, amely az orosz forradalom és az Adler-per következtében állt be".

A bécsi sztrájk napjaiban röplap is megjelent. „Munkások és munkásnők! A parlamenttől és a kormánytól kényszerítés nélkül semmit sem fogtok elérni" – hirdette. Követelte a béketárgyalások azonnali megkezdését, Friedrich Adler azonnali szabadlábra helyezését és az összes, a háború alatt politikai ügyekben hozott ítélet felfüggesztését.

Ez a „bécsi forradalmi szocialisták" aláírású röplap a Monarchia más részeibe is eljutott, így a szlovén és a horvát

területekre, sőt a belügyminisztérium május 26-i jelentése szerint Magyarországon is terjesztették.

Csehország bányáiban és nagyipari üzemeiben, Alsó-Ausztria gyáraiban, Galícia szénvidékein is beszüntették a munkát május végén és június elején. Mindehhez járult a magyarországi vasutassztrájk. A kéthetes mozgalom komoly gondokat okozott a hadvezetőségnek, hiszen a katonai szállítások sok helyen megbénultak, s ez a haditermelésben is jelentős kiesést eredményezett.

A háborúellenes mozgalmat politikai sikerek is lelkesítették. Ezek egyike az volt, hogy május 30-án – három évi szünet után – ismét összeült az osztrák parlament. A Reichsrat összehívásának előestéjén, május 29-én Bécsben a baloldali radikálisok tüntetést rendeztek. A fiatalokból álló tömeg „Éljen a forradalom!" és „Éljen Fritz Adler!" jelszavakkal vonult fel; menetüket azonban a rendőrség szétszórta.

Május 30-án Bécsben tíz helyen tartottak szociáldemokrata gyűléseket. Úgyszólván mindegyik megmozduláson elhangzottak Fritz Adlert éltető felkiáltások. A rendőrség ezúttal – a közhangulatra való tekintettel – tartózkodott a beavatkozástól.

Május utolsó és június első napjaiban Cseh–Morvaországban is hatalmas megmozdulásokra került sor. Ezeken belpolitikai átalakulást követeltek és a békét sürgették. A prágai munkások május 30-i nagygyűlésükön Adler és a cseh politikai foglyok szabadon bocsátásáért szálltak síkra.

A háborúellenes mozgalom másik sikere Tisza bukása volt Magyarországon. Ezt hatalmas tüntetések követték. Különösen nagyszabásúak voltak a június 8-i megmozdulások. Budapesten és a vidéki városokban negyedmillió ember jelent meg a Nép Napja gyűlésein. (A kifejezés Krúdy Gyulától származott.) Ezeken a megmozdulásokon – többek között – Friedrich Adler szabadon bocsátását is kívánták.

Az ifjabb Adler népszerűségét mutatja hazánkban az is, hogy júniusban a per anyagát könyv alakban megjelentették.

Pogány József írt hozzá bevezetőt, s ebben megállapította: „A merénylet, az *ölés* nem tudta megrázni az öldöklés e rettentő korszakában a világot; a halálos ítélet, a *meghalni tudás* azonban a lelkek legmélyét dobbantotta meg... A *tett* közömbösen hagyta az embereket, az *eszme* megfogta a lelkeket."

„Adler Frigyes pöre" 1917 egyik legnagyobb könyvsikerének számított Magyarországon. Igaz, hogy a kiadvány hiányos volt; a cenzúra által a sajtóban betiltott részeket nem tartalmazhatta. Ennek ellenére nagy jelentőségű volt a megjelentetése, hiszen akkor Ausztriában nem lehetett kiadni a per anyagát. Az Adler-tárgyalás jegyzőkönyve Bécsben csak 1923-ban látott napvilágot, „A kivételes törvényszék előtt" címmel.

A kiadvány népszerűsége nem tetszett a katonai hatóságoknak. Úgy rendelkeztek, hogy „Adler Frigyes pörét" sem a fronton, sem a laktanyákban nem szabad olvasni. A tilalom ellenére sok katona hozzájutott a kiadványhoz...

A tömegek 1917. május–júniusi mozgalmai még nem tudtak átütő sikert elérni, a kormányzat megdöntésére nem volt elég erejük. Megmutatták azonban a néptömegek komoly harckészségét.

Miközben a munkásság akciói zajlottak, a szociáldemokrata párt vezetői egy másik úton indultak Adler megmentésére. Ez a másik megoldás abban állt, hogy tárgyalásokat folytattak a hatalom birtokosaival.

A szociáldemokrata pártvezetőség és a baloldal élesen összecsapott a május 24-i konferencián. Siegmund Popper, Fritz egyik védője azt indítványozta, hogy aláírások sokaságával ellátott „tömegpetíciót" nyújtsanak be a hamarosan összeülő parlamenthez, tiltakozásul a halálos ítélet ellen. Ezt a javaslatot ellenezték a pártvezetőség tagjai. Szerintük egy ilyen petíció „keresztülvihetetlen a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt". A konferencia végül úgy határozott, hogy a szociál-

demokrata parlamenti képviselők tegyenek lépéseket Adler megmentésére.

Ez utóbbiak megkezdték a tárgyalásokat a hatalmon levőkkel. Május 30-án a szociáldemokrata pártvezetőség megbízásából Pernerstorfer magával Károly császárral beszélt. Az uralkodó szívélyesen fogadta és figyelmesen hallgatta.

Pernerstorfer a császári kihallgatáson beszélt a hatóságok eljárásáról, a munkásmozgalom elleni megtorlásokról, s felhozta az Adler-per példáját. Erre az uralkodó megkérdezte:

– Mit kellett volna tenni?

– Elhalasztani! Ma már ez az ügy esküdtszék elé kerülne, amely egészen más ítéletet hozna, mint a kivételes törvényszék!

– Ez még megtörténhet, és számomra is ez a megoldás lenne a legelőnyösebb.

Nem véletlenül esett szó az esküdtbíróságról e beszélgetés során. Május 30-án, a Reichsrat újbóli megnyitásakor a szociáldemokraták törvénytervezetet nyújtottak be, amely a különleges törvényszékek ítéleteinek megsemmisítését indítványozta. A képviselőház többsége ezt el is fogadta.

Ha ez a parlamenti határozat törvényerőre emelkedik, Adler ügyét esküdtbíróság újra tárgyalja. Az osztrák alkotmány értelmében azonban ehhez a parlament felsőházának jóváhagyása is kellett volna, az „urak házában" viszont a háborús politika híveinek nagyobb súlyuk volt; ezért az ottani többség elutasította a képviselőház javaslatát.

Szó sem lehetett tehát a per újratárgyalásáról esküdtbíróság előtt. Maradt az egyedüli megoldás: a kegyelem.

A háborús politika elvakult hívei Friedrich Adler kivégzését kívánták. IV. Károly és környezete azonban józanabbul mérlegelte a kérdést. Az éppen akkoriban zajló tömegmozgalmak ugyancsak megrázkódtatták a fennálló rendet; ebben a légkörben Adler meggyilkolása olajat öntött volna a tűzre. Az uralkodó ezenkívül – Stockholm példáját figyelembe véve – tudta, hogy a szociáldemokrata pártvezetőségre még

szüksége lehet. Támogatására nem számíthatna a jövőben, ha most Victor Adler fiát kivégeznék. Látta a császár, hogy feltétlenül olyan döntést kell hoznia, amely nem árt a Monarchia jó hírének. Ezért június elején *kegyelmet* adott Friedrich Adlernak.

A kivételes törvényszék június végén még egyszer összeült. Nem új tárgyalásról volt szó, csupán arról, hogy az előzőleg hozott ítéletet most – a császári kegyelem után – 18 évi fegyházra változtatták.

Minden haladó ember számára örömhírt jelentett, hogy a bátor Friedrich Adler megmenekült a kivégzéstől. Mind a tömegek akcióira, mind az uralkodóval való tárgyalásokra szükség volt annak érdekében, hogy életben maradjon. Megmentésének két útja nem egymással ellentétesen, hanem egymással párhuzamosan vezetett a célhoz.

Adler megmenekült az akasztófától. A munkásmozgalom joggal lehetett elégedett. Bármiként is alakult hősünk további életútja, kétségtelen, hogy egy igen értékes embert sikerült megmenteni az uralkodó körök bosszújától.

Adler szabadságáért

„LEGYEN SZABAD!"

Júliusban Fritz Adlert még a bécsi törvényszék épületében őrizték. Már ekkor eldöntötték azonban, hogy a Duna menti kis város, Stein an der Donau börtönében kell büntetését eltöltenie.

Victor Adler ekkoriban írta Kautskynak: Fritz fizikailag jól van. „Következő héten előreláthatólag a végleges szállásra költözik." Valóban, az ifjú Adler hamarosan Stein an der Donau fegyházába került.

A Monarchia urai megkímélték Friedrich Adler életét, de meg nem bocsátottak neki. Július elején IV. Károly császár amnesztiarendeletet adott ki. Ennek értelmében szabadlábra kerültek mindazok, akiket a háború kezdete óta politikai okokból ítéltek el, elsősorban a bebörtönzött cseh és délszláv polgári pártvezetők. Az amnesztia azonban nem terjedt ki Friedrich Adlerra.

A magyar szociáldemokrácia bírálta ezt a kedvezőtlen megkülönböztetést. A *Népszava* július 4-i vezércikke joggal írta: „Minden kultúrember szenvedélyes érdeklődése, nyugtalan szívdobbanása azt kutatja, vajon kinyitja-e az amnesztiarendelet annak a börtönnek az ajtaját is, amely mögött az a *Valaki* senyved, akinél *politikaibb* bűntettes sohasem ült még börtönben." Minden újságolvasó tudta, ki az a „Valaki". Szeptember 8-án a *Népszava* még nyíltabban fogalmazott:

„Az egész világ szabadságszerető közvéleménye azt várta, hogy az amnesztiarendelet ki fog terjedni Adler Frigyes elvtárs porére is."

Az osztrák szociáldemokrata pártvezetőség viszont a császári kegyelem után egyelőre levette Fritz Adler ügyét a napirendről. Nem követelte szabadon bocsátását. Ez a magatartás figyelhető meg Victor Adlernél is. Az apa úgy vélekedett: fia úgysem fogja végigülni a 18 évet. Ha véget ér a háború, úgyis ki fog szabadulni.

Az ausztriai szocialista baloldal azonban nem vette le az ügyet a napirendről. Miután Adler életét sikerült megmenteni, most új követeléssel jelentkezett: „Friedrich Adler legyen szabad!"

Ezt a követelést 1917 nyarán és őszén nem egy munkásgyűlésen megfogalmazták. Az agitációban élen járt Franz Koritschoner. Kitűnő kapcsolatai voltak Wiener-Neustadt munkásai körében. Szeptemberben az ottani hatóság bizalmasan jelentette: Koritschoner titkos összejöveteleken azt a tervet propagálja a munkásoknak, hogy Fritz Adlert szabadítsák ki a börtönből.

Az osztrák baloldal kiállt a bebörtönzött mellett az október 19–21. között megtartott pártkongresszuson is. Mindjárt a megnyitó után a bécsi III. kerületi pártszervezet terjesztette be az indítványt: „Friedrich Adler élete nem arra való, hogy a fogság sötétségében oltassék ki világa." A landstrassei körzeti szervezet javasolta: a kongresszus küldje testvéri üdvözletét a mozgalom hősének.

A kongresszus már az első napon határozatot hozott arról, hogy rokonszenvéről biztosítja Friedrich Adlert. A küldöttek rendkívüli módon lelkesedtek érte. Többször elhangzott az „Éljen Friedrich Adler!" felkiáltás, miközben Victor Adler a pártvezetőség beszámolóját felolvasta. Az idős pártvezér vegyes érzésekkel fogadta a rokonszenvtüntetést. Mint apa örült neki, de mint pártelnök nem túlzottan helyeselte, tudva,

hogy fia mennyire más irányvonalat képvisel, mint a hivatalos pártvezetés.

Victor Adler mindenesetre most egy szót sem ejtett a fiával való régebbi nézeteltéréseiről. Ez taktikai okokból sem lett volna célszerű. Miközben beszámolójában támadta a háborút és a kormányzat törvénysértő eljárását, mindenki észrevette: *ő most ugyanazokat a kifejezéseket használja, amelyeket a fia már két évvel azelőtt hangoztatott.*

Az osztrák párt tanácskozását külföldről is üdvözölték. Németországból a nem sokkal előbb megalakult Független Szociáldemokrata Párt azt táviratozta: „Szomorúságot érzünk, hogy Fritz Adler nem tud a pártkongresszuson részt venni."

Október 18–19-én tartották az osztrák szociáldemokrata nőkonferenciát. Itt is – Gabrielle Proft és mások felszólalásai nyomán – kifejezésre jutott a fogoly iránti szolidaritás.

Ezekben a napokban örömhír érkezett: három évi viszontagság után hazatért Fritz barátja, Otto Bauer.

Bauer három évig sínylődött egy szibériai táborban. 1917 tavaszán, a forradalom győzelme után kiszabadult, majd Svédországon át hazatérhetett Bécsbe. Itt azonnal, teljes energiával bekapcsolódott a párt munkájába.

Fritz örömmel fogadta a hírt. Általában sok mindenről tájékozódhatott börtönében, hiszen hozzátartozóival és barátaival levelezhetett. Szülei és felesége is több ízben meglátogatták.

Apja azzal biztatta Fritzet: ha majd béke lesz, egész biztosan ki fog szabadulni. De mikor lesz vége a háborúnak?

A kilátások nem voltak túlságosan biztatóak. Az oroszországi februári forradalom csalódást keltett: a polgári demokrácia kormánya folytatta a háborút. A Monarchia uralkodó körei, noha tavasszal még kacérkodtak a béke gondolatával, szintén a további hadviselés mellett döntöttek. 1917 nyarán és kora őszén az emberek elkeseredetten állapíthatták

meg: ma a világ éppoly távol van a békétől, mint egy évvel ezelőtt!

Ez a perspektívátlanság érződött a zimmerwaldi mozgalomban is. Résztvevői szeptember 5–12. között tartották meg Stockholmban harmadik nemzetközi konferenciájukat. Ezen – többek között – Friedrich Adler szabadon bocsátását is követelték a küldöttek. Egyebekben meg kellett állapítaniuk, hogy mozgalmuk zsákutcába jutott. Nem tudtak reális kivezető utat találni a háborúból. Az egyetlen lehetséges megoldást, a forradalmi harcot csak Lenin követői vállalták: ők azonban már szakítottak a tétovázókkal. A zimmerwaldi mozgalom lassú, de biztos hanyatlásnak indult...

A Monarchiában nyomasztóbb, elkeseredettebb lett a közhangulat. Békére nem mutatkozott kilátás, és az embereknek a negyedik háborús tél rémségeivel kellett szembenézniük.

ÚJ REMÉNYSÉG

1917. november 11-én délelőtt a bécsi Konzerthaus nagytermében három-négyezer főnyi tömeg szorongott. A közelben lévő korcsolyapályán meg az a tízezres sokaság gyülekezett, amelynek már nem jutott hely az épületben. Izgatott várakozás kerített hatalmába mindenkit.

Nem hangversenyre gyűltek össze az emberek. Olyan szó vonzotta őket oda, amelyet szebbnek éreztek a mennyei muzsikánál is: „béke"!

Négy nappal azelőtt, november 7-én új forradalom győzött Oroszországban. Szovjet kormány alakult, és első külpolitikai nyilatkozatában békére hívta fel a hadviselő országok népeit. A Népbiztosok Tanácsának üzenetére felfigyelt Ausztria–Magyarország lakossága is.

A Konzerthausban és környékén november 11-én megjelent bécsi munkások még sok mindent nem értettek az oroszországi változásokból. Nem nagyon tudták, mi az a „szov-

jet". Azt azonban megértették, hogy van végre egy kormány a világon, amely becsületesen törekszik a békére. Az új orosz forradalom reális kivezető utat mutatott a háború poklából.

A Konzerthausban összegyűlt munkások izgatottan vitatkoztak az orosz forradalomról. Kiderült közben, hogy az új szovjet állam két vezetőjének, Leninnek és Trockijnak a neve sokak számára nem ismeretlen. A XV. kerületből jött elvtársak elmesélték, hogy még a háború előtt Trockij arrafelé lakott évekig, és gyűléseiken gyakran megjelent...

Megkezdődött a gyűlés. „Az Oroszországból jövő hajnal nálunk is a hajnal reményét ébreszti" – mondta Adelheid Popp, a szociáldemokrata párt elnökségének tagja. „Éljen az orosz forradalom!" – ezek a kiáltások töltötték be a Konzerthaust és a környező korcsolyapályát.

Victor Adler is üdvözölte az orosz forradalom békekezdeményezését. Beszédének érdekes mozzanata volt, amikor felidézte az új szovjet állam vezetőivel való régebbi személyes ismeretségét. Miközben beszélt, a teremben többször harsant a kiáltás: „Éljen Friedrich Adler!" A sokaság így jelezte az apának, hogy büszke lehet a fiára.

A gyűlés után tüntetésre került sor. „Szocialista megegyezéses békét akarunk" – kiáltották a felvonulók, majd Fritz Adler kiszabadítását is követelték. A rendőrség azonban szétoszlatta a tüntetőket.

A november 11-i események nyomán megmozdulások egész sorozata következett Ausztria–Magyarországon. Novemberben és decemberben számos gyűlés résztvevői fejezték ki szolidaritásukat az orosz forradalom iránt. „Köszöntjük a petrográdi munkások győzelmét, egy új korszak kezdetét a nemzetközi proletariátus felszabadító harcában!" „Köszönetet kell mondanunk az orosz proletárságnak, amiért elsőnek követelte a békét" – ezek a jelszavak terjedtek el a munkásság körében szerte az egész Monarchiában.

Az osztrák–magyar munkásság az orosz forradalom vezetőivel együtt emlegette Friedrich Adler nevét is. „Éljen Troc-

kij, Adler és Lenin!" – ez a jelszó gyakori volt Ausztria–Magyarországon 1917–1918 fordulóján. A Monarchia baloldali szocialistái úgy látták, hogy Friedrich Adler ugyanazért küzdött és küzd, mint az orosz forradalom világhírű vezetői.

Ne higgyük azonban, hogy csak a Monarchiában éltették együtt Adlert Leninnel. A forradalmi Oroszországban is megfigyelhetjük ezt a jelenséget.

„Ma egy osztráknak a neve se annyira népszerű Oroszországban, mint Friedrich Adleré" – állapította meg az *Arbeiter-Zeitung* november 11-én. A *Népszava* pedig november 25-én a következőket írta: „A forradalmi Oroszországban a külföldi szocialisták közül, Liebknecht Károlyt kivéve, senki sem örvend olyan óriási népszerűségnek, mint Adler Frigyes elvtárs." Ezeket az értesüléseket megerősítették azok a hadifoglyok is, akik – betegek lévén – 1917 végén visszatérhettek Ausztria–Magyarországra.

„Ha Ausztria népeinek az orosz demokráciával való béketárgyalásaiban olyan emberre lenne szükségük, aki az orosz nép teljes és korlátlan bizalmát élvezi, nem választhatnának mást, mint Adler Frigyest – írta a *Népszava* novemberben. – Az osztrák kormánynak azonban egészen más célokra van rá szüksége... Börtönben tartja Adler Frigyest, miközben amnesztiát eszközölt ki minden más politikai vétség számára, amit a háború alatt elkövettek."

A forradalmi Oroszországban valóban ilyen volt a közhangulat. A bolsevik sajtóban és a párt által szervezett népgyűléseken – bár sok egyéb és sürgős témával kellett foglalkozniuk – nem feledkeztek meg Friedrich Adlerről, az elvhű szocialistáról. Moszkvában 1917. december 16-án az osztrák–magyar hadifoglyok nagygyűlést tartottak. Az itt hozott határozat kimondotta: a gyűlés „testvéri üdvözletét és meleg rokonszenvét küldi a forradalmi orosz demokráciának, egyben a Népbiztosok Tanácsának mint a szabadság rendíthetetlen és félelem nélküli harcosainak, úgyszintén a proletárság más harcosainak, aminők Karl Liebknecht, Friedrich Ad-

ler, Maclean és mások, akik jelenleg Németország, Anglia, Olaszország, Franciaország és Ausztria–Magyarország börtöneiben szenvednek."

Lenin „Fordulóponton" című cikkében, amelyben leleplezte a jobboldali elemek cselszövéseit a proletariátus pártja ellen, a következőket írta: „Ugyanolyan harc ez, mint amilyet az imperialisták és scheidemannisták Liebknecht és Friedrich Adler ellen folytattak (hiszen mindkettőjüket »őrültnek« nyilvánította a német »szocialisták« központi lapja, nem is szólva a burzsoá sajtóról, amely ezeket az elvtársakat egyszerűen Angliának dolgozó »árulóknak« nyilvánította)."

A bátor osztrák szocialistáról Lenin talán a legszebben október 20-i „A válság megérett" című cikkében szólt. Ebben a következőket írta:

„A munkás világforradalom olyan magányos harcosok fellépésével kezdődött, akik önfeláldozó bátorsággal képviselték mindazt, ami az elrothadt hivatalos »szocializmusból«, a valóságban azonban szociálsovinizmusból becsületes elemként megmaradt. Liebknecht Németországban, Adler Ausztriában, Maclean Angliában – ezek a legismertebb nevek azok között a magányos hősök között, akik magukra vállalták a világforradalom előfutárainak nehéz szerepét."

Lenin tehát 1917 végén Friedrich Adlert „a világforradalom előfutárai" között tartotta számon. A tárgyaláson tanúsított elvhű és bátor viselkedése alapján úgy vélte, hogy valódi forradalmárrá fejlődött.

„BÉKÉT A SZOVJET FELTÉTELEK ALAPJÁN!"

1918. január 18-án különös pénteki nap köszöntött az osztrák fővárosra. Szokatlan csönd honolt Bécsben. A gyárak szirénái sem reggel, sem délután nem szóltak, az utcákon nem

csilingeltek a villamosok, a legtöbb üzlet, vendéglő és kávéház pedig zárva volt.

Aznap nemcsak Bécset jellemezte ez a szokatlan csönd, hanem Ausztria–Magyarország valamennyi nagyvárosát. Általános sztrájk kezdődött. Előzményei a távoli Breszt-Litovszk városához nyúltak. Ott indultak meg decemberben a béketárgyalások egyfelől Szovjet-Oroszország, másfelől a német birodalom és Ausztria–Magyarország között. A szovjet delegáció következetesen törekedett a békére. A német küldöttség viszont kardcsörtetve követelőzött, s ebben Ausztria–Magyarország megbízottai nem is próbálták mérsékelni.

A német birodalom szovjetellenes és a béke érdekeivel ellentétes magatartása hatalmas felháborodást keltett Ausztria–Magyarországon. A tiltakozás jegyében tört ki január 18-án az általános sztrájk, mely az azonnali béke és a népjogok követelését hangoztatta.

A nagy sztrájk napjaiban számos gyűlésre került sor. A bécsi Margareten kerületi munkásotthonban pedig a fővárosi bizalmiak tanácskozása – nyilvánvalóan orosz hatásra – már „munkástanácsnak" nevezte önmagát.

Victor Adler és a pártvezetőség tagjai számos alkalommal felszólaltak a népgyűléseken. Őszintén síkraszálltak amellett, hogy azonnal békét kössenek „a szovjet feltételek alapján", azaz hódítás és kárpótlás nélkül. A nagy sztrájkmozgalom céljául azt tűzték ki, hogy a Monarchia állami vezetését békekészségük kinyilvánítására kényszerítsék.

Victor Adler és a pártvezetőség azonban tovább nem akart menni. Úgy vélték, hogy a sztrájk folytatása, a kormány megdöntésének kísérlete nagy erőpróbát jelentene és a munkásság vereségével végződne. Victor Adler is ilyen értelemben mondott mérséklő hangú beszédeket. A baloldal vezére, Otto Bauer nem értett egyet a pártvezetőséggel, de nem tett ellene semmit.

A szociáldemokrata vezetők megelégedtek azzal, hogy a kormányt „békenyilatkozatra" kényszerítsék. Mikor a kor-

mány ezt megtette, január 20-án a pártvezetőség a sztrájk befejezésére hívta fel a munkásokat. Ez a munkástömegek körében elégedetlenséget keltett. Bár Ausztria legtöbb üzemében január 21-én felvették a munkát, Wiener-Neustadtban, Ternitzben és környékén még 25-éig eltartott a mozgalom.

Az általános sztrájk napjaiban gyakran került szóba a bebörtönzött Fritz Adler neve. Január 19-én a bécsi III. kerületben négyezer munkás gyűlt össze, és követelte, hogy azonnal bocsássák szabadon. Hasonló határozatot hoztak a bécsi X. kerületben és az osztrák főváros számos üzemében. „Szabadlábra Friedrich Adlert!" – kiáltották a stájerországi Mürzzuschlagban, egy sokezres megmozduláson. Ugyanezt követelték január 20-án Salzburgban, az alsó-ausztriai Ternitzben és Enzersdorfban. A példákat hosszan lehetne még sorolni.

A bécsi gyűlések egyikén-másikán felmerült egy érdekes javaslat: a breszt-litovszki béketárgyalásokon a Monarchia egyik delegátusa Friedrich Adler legyen. Hasonló követelés hangzott el St. Pöltenben is, január 20-án. Akik ezt kívánták, úgy vélték, hogy Fritz Adler nagy műveltségénél és tekintélyénél fogva méltóan képviselné hazáját a Szovjet-Oroszországgal folytatott tárgyalásokon, s egész biztosan nagy szolgálatot tenne a béke ügyének.

Az orosz forradalomért lelkesedő osztrák baloldali radikálisok különösen tevékenyek voltak a tömegsztrájk napjaiban. Röpiratot is kiadtak. Ebben kifejtették, hogy a népek érdekeit nem az osztrák és a német kormány fejezi ki, hanem „Lenin és Trockij, a népek önrendelkezési jogára vonatkozó nemzetközi alapelvvel". A röpirat azonnali fegyverszünetet követelt minden fronton, a háborús kivételes állapotok azonnali beszüntetését és azt, hogy „a békedelegátusokat a nép válassza". Még egy fontos, a nép szívéből jövő kívánságot is tartalmazott: „Friedrich Adlert és valamennyi politikai foglyot bocsássák azonnal szabadon!"

Fritz Adler kiszabadításáért harcolt barátja, Koritschoner a sztrájk napjaiban. Példáját más baloldali fiatalok is követték. Friedrich kiszabadítását követelte Egon Erwin Kisch újságíró, a későbbi „száguldó riporter" és Franz Werfel író.

A tömegsztrájk január 21-én véget ért. A munkásság kénytelen-kelletlen engedelmeskedett a pártvezetőség felszólításának. Sokan nem értették, miért kellett a mozgalomnak félúton megállnia. A pártvezetőség persze fellépett a bírálókkal szemben. Seitz például február 1-én támadást intézett a forradalmár csoportok ellen, amiért a sztrájk napjaiban „olyan, nem a mozgalom céljához tartozó követelésekkel [!] léptek fel, mint Friedrich Adler szabadon bocsátása".

A nagy sztrájk utórezgéseként február 1-én a Monarchia legdélibb pontján, a gyönyörű fekvésű cattarói öbölben vörös zászló szökött fel a hadihajókra. Megmozdultak a matrózok; azonnali békét követeltek. Három nap múlva azonban felkelésüket leverték, és véres megtorlásokra került sor.

A harc napjaiban a cattarói matrózok forradalmi bizottsága táviratot küldött két politikusnak, akikről tudta, hogy következetesen szemben állnak a háborúval. Egyikük Károlyi Mihály, másikuk pedig Friedrich Adler volt. A katonai cenzúra azonban megakadályozta, hogy az üdvözlet eljusson a címzettekhez...

A januári sztrájk bukása után megtorlás következett. Sok baloldali szocialistát letartóztattak, köztük Koritschonert. Január 28-án belügyminiszteri értekezlet foglalkozott az események tanulságaival. Ezen felszólalt a miniszter, gróf Toggenburg is, Stürgkh asztaltársa a merénylet napján. Megjegyezte: „A munkások következő követelése Friedrich Adler szabadon bocsátása lesz. Ha ezt a teljesíthetetlen követelést előterjesztik, ez új véres konfliktushoz vezethet." A hatalmon lévők az elnyomás fokozását határozták el, hogy a tömegek forradalmasodásának útját állják...

Mialatt ezek az izgalmas események zajlottak, Fritz Adlert eléggé elszigetelték a külvilágtól. Ezekben a hetekben nem

fogadhatott látogatókat, s levelezését is jobban ellenőrizték. Fritz szívvel-lélekkel rokonszenvezett a sztrájkolókkal, de fogoly lévén, nem tehetett értük semmit.

A Monarchiában lezajlott eseményekről, ha késéssel is, bizonyos mértékig tudomást szerzett, de két fontos nemzetközi eseményről nem értesülhetett idejében.

Az egyik a németországi tömegsztrájk volt. Január végén – a Monarchia munkásainak példáját követve – a német birodalom nagyvárosaiban beszüntették a munkát. A küzdelem tíz napig tartott. A német munkásság is a békét követelte, s üdvözölte a szovjet állam intézkedéseit. A másik fontos hír az volt, hogy Szovjet-Oroszország sem nézte közömbösen a németországi és az ausztria–magyarországi munkásság háborúellenes harcát. A Petrográdi Szovjet 1918. február 4-i ülésén úgy döntött, hogy felveszi a kapcsolatot a harcoló berlini és bécsi munkásokkal. (Petrográdban még nem tudták, hogy Bécsben már leállt a mozgalom.) Ezen az ülésen a Petrográdi Szovjet díszelnökévé választották Karl Liebknechtet és Friedrich Adlert. (Ez utóbbi – mint ismeretes – már május óta „tiszteletbeli tagja" volt a testületnek.)

Február 6-án a szovjet kormány táviratot küldött a német és osztrák munkásságnak. Felhívta őket, hogy forradalmi harcukkal segítsék elő a békét. Egyúttal pedig megállapította:

„Vezetőitek, Karl Liebknecht és Friedrich Adler, az orosz forradalom legszeretettebb hőseivé váltak. Minél sötétebb az éjszaka, annál tisztábban ragyognak a csillagok. Minél nehezebbé vált a munkásinternacionálé helyzete, annál világosabban ragyog Friedrich Adler és Karl Liebknecht neve, ők a dicsők között a legdicsőbbek."

Németország és Ausztria–Magyarország munkássága azonban nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy kormányát azonnali békekötésre kényszerítse. Február folyamán a két imperialista hatalom seregei megtámadták a szovjet államot.

A fogoly Fritz Adler az újságokból értesült az agresszióról. A hír rendkívül felháborította, s a következő kijelentésre ragadtatta: „Ne az orosz munkások és parasztok, hanem saját burzsoáziátok ellen fordítsátok szuronyaitokat!"

Friedrich Adler e szavai valamelyik barátjának közvetítésével a munkások és katonák tudomására jutottak. Lenin is értesült róluk. Hat hónappal később, 1918. augusztus 2-i beszédében idézte is Fritz Adler fentebbi szavait, és megállapította, hogy ezek „széles körben terjednek" Ausztria és Németország proletárjai között.

A támadás súlyos helyzetbe hozta a fiatal szocialista államot. Nem volt más megoldás, meg kellett kötni a békét Berlin és Bécs megalázó feltételei alapján. Az ellenségeskedések március elején értek véget. Szovjet-Oroszországnak igen kedvezőtlen volt a breszt-litovszki béke, de kénytelenségből aláírta, hiszen ezzel legalább lélegzetvételnyi időhöz jutott.

ÉVFORDULÓN

1918. október 21-e is úgy kezdődött a fogoly Fritz Adler számára, mint a többi nap a börtönben. Amint felkelt, rögtön asztalához ult. Könyveivel, írásaival foglalkozott.

Nem bántak vele nagyon rosszul, mint politikai foglyot kezelték. Megengedték neki, hogy könyveket tartson magánál és azt is, hogy írjon. Természetesen élt az alkalommal. Ideje is volt bőven olvasásra, hiszen elég csendesen és egyhangúan teltek a börtönnapok.

Fizikai állapota megfelelő volt. Miután a végleges ítélet megszületett s becsukódott mögötte Stein an der Donau börtönének kapuja, véget ért az az idegfeszültség, amely a háború kezdete óta uralkodott benne. Akárcsak vizsgálati fogsága idején, most is intenzív tudományos munkát folytatott. El is készített egy tanulmányt az elektrodinamika tárgyköréből. Néhány nappal október 21-e előtt a könyv kéziratát már pos-

tázni tudta a kiadónak. Elfogta az az öröm, melyet minden tudós érez, amikor egy nagy munkát befejezett.

Az említett október 21-i napon Fritz – a megszokott módon – a naptárra pillantott. „Ma két éve történt a merénylet!" – jutott azonnal az eszébe. Gondolatai azonban nem sokáig időztek a két esztendővel azelőtti eseményeknél. Figyelmét inkább az utóbbi időben történtek kötötték le.

1918 folyamán a háborúellenes népmozgalmak hatalmas méreteket öltöttek. Júniusban a Monarchiában egymillióan sztrájkoltak. Tavasszal és nyáron tüntetések sokasága viharzott. A hadseregben nyílt katonai lázadásokra került sor, melyeket vérbe fojtottak ugyan, de az elégedetlenség tovább izzott, mint a parázs a hamu alatt.

Meggyengült az elnyomó államhatalom. Június óta az olasz harctéren a Monarchia hadserege egyik vereségét a másik után szenvedte. A német birodalom hadai is hasonló helyzetbe kerültek.

1918 őszén a Monarchia már haláltusáját vívta. A népek megelégelték a háborút és a reakció kormányzását. Mozgalmaik azonban nemzetenként elkülönültek. A lengyelek, a csehek és a délszlávok el akartak szakadni a Monarchiától. Az említett népek munkássága már nem küzdött együtt a magyarokkal és a német–osztrákokkal.

1918 tavaszától őszéig tehát viharosan kavarogtak az események. A megerősödött, egyre forradalmibb népi mozgalmak résztvevői tisztelték, sok esetben példaképüknek tekintették Friedrich Adlert. Nevét azonban már ritkábban emlegették. Nem a Fritz iránti szeretet csökkent, hanem az történt, hogy újabb perekre irányult a közvélemény figyelme. A katonalázadások nyomán egyre-másra születtek a hadbírósági halálos ítéletek. Ősszel Bécsben a cattarói matrózok törvényszéki tárgyalása következett, Budapesten pedig a Galilei-kör tagjai, illetve a Hamburger Jenő elleni per. Most az volt az aktuális feladat, hogy az újabb perek áldozatainak életét mentsék meg.

1918 elején napvilágot látott Friedrich Adler új könyve. Pontosabban: nem önálló műről volt szó, hanem a háború kezdetén írt cikkeinek gyűjteményéről. Danneberg és Fritz más barátai gyűjtötték kötetbe ezeket az írásokat, és „Az Internacionálé megújítása" címmel jelentették meg.

Fritz Adler könyve azonban nem keltett olyan szenzációt, mint várni lehetett volna. Cikkei annak idején bátor kiállást jelentettek a háború és a pártvezetés akkori politikája ellen. Fogalmazásuk azonban a cenzúrára való tekintettel óvatos volt, s azóta a politikai gyűléseken sokkal élesebb és nyíltabb hangok hallatszottak. Ami 1916-ban bátor állásfoglalásnak számított, 1918-ban már túl mérsékeltnek tűnt. Nem Fritz Adler volt a hibás, az események haladták túl cikkeit...

A börtönben ülő Adler nem értesült azonnal könyvének a vártnál langyosabb fogadtatásáról. Más, nagyobb fontosságú politikai események híre is csak elkésve érkezett hozzá. Még kevésbé tudott eligazodni a nemzetközi eseményekben. Különösen kevés információt szerzett az oroszországi szocialista forradalomról. Börtönének magányában nem alakulhatott ki reális képe az akkori, legnagyobb történelmi eseményről.

Fritz Adler elítélte a fiatal szovjet állam elleni imperialista támadást és az ellenforradalmi akciókat. De nem lehet azt mondani, hogy a proletárdiktatúra minden intézkedésével egyetértett volna.

1918 őszén tudomást szerzett arról, hogy Oroszországban szovjetellenes tevékenységükért letartóztatták a mensevik szociáldemokrata vezetőket. Ez a hír megdöbbentette. Ne felejtsük el: egy általános szabadságszeretet szellemében nevelődött. Az ő és elvbarátai szemében a demokrácia és a szabadság fogalmai elvont formát öltöttek. Egyáltalán nem nézték azt, hogy a kívánt „teljes szabadság" az adott pillanatban milyen társadalmi erő érdekeit szolgálja.

Fritz Adler nem értette a forradalom logikáját, ellenezte a szovjet kormány intézkedéseit az „ellenzéki" mensevikekkel szemben. Ez ausztromarxista felfogásából következett.

Nem vette észre, hogy a mensevikek részéről nemcsak véleménynyilvánításról van szó, hanem a még nem elég szilárd és így könnyen sebezhető szovjet hatalom elleni tevékenységről.

Október utolsó napjaiban ezért Fritz börtönéből levelet írt Moszkvába, Leninnek címezve. Csupán egyetlen kérdést fogalmazott meg benne: nem lehetne-e szabadon bocsátani a letartóztatott mensevikeket?

Ezekben az októberi hetekben Friedrich Adler is érezte, hogy hazájában nagy változás közeleg. Büszke volt arra, hogy édesapja most már maga is határozottan sürgeti az átalakulást. „A régi Ausztria eltűnt!" – állapította meg október 30-i beszédében Victor Adler. Az emberek érezték, hogy a Doktornak igaza van.

A szabadulás

„FRIEDRICH ADLER SZABAD!"

„1848 szelleme feltámadt!"
Az *Arbeiter-Zeitung* állapította ezt meg 1918. november 1-én. Nem ok nélkül: forradalmi napok jártak ekkoriban az osztrák fővárosban.

Ezen a szép őszi napon szokatlanul mozgalmas volt Bécs. Lázas izgalom uralkodott az utcákon, hallatlan tettvágy feszült az emberekben.

Csak a mozgásképtelenek maradtak otthon. Az utcákon itt is, ott is csoportosulások támadtak, élénken vitatkozó emberekkel. Az újságok rendkívüli kiadásait elkapkodták; mindenki a híreket leste.

Katonákkal teli autók robogtak végig az osztrák fővároson, a katonák a békét és a forradalmat éltették. A villamosok vörös zászlókkal feldíszítve haladtak. Rengeteg fiatalt lehetett látni, kik gyalog rohantak vagy kerékpáron száguldottak. Futárok voltak, az üzemekből hozták a híreket a kerületi munkásotthonokba vagy egyenesen a szociáldemokrata központba.

Munkástömegek jelentek meg több helyen, rögtönzött gyűléseket tartottak. Ezeken állandóan ismétlődtek a felkiáltások:

– Éljen a köztársaság!
– Szabadlábra Friedrich Adlert!

A munkások szokás szerint most is találkoztak rendőrökkel, de ezek most egészen másképp viselkedtek, mint egy héttel azelőtt. Most nem jutott eszükbe, hogy kardlapozzák a sokaságot. Némán nézték, amint a tömeg vörös zászlókkal vonult, forradalmi jelszavakat harsogva. Egyikük-másikuk – csodák csodája! – még tisztelgett is a tüntetőknek. Miért nem teljesítették a rend őrei a „császári" kormány régebbi utasításait?

Azért, mert a régi kabinet már nem volt a helyén!

Október 21-én összeült a nemzetgyűlés. Résztvevői Német-Ausztria Ideiglenes Nemzetgyűlésének nyilvánították magukat, és elhatározták, hogy a Wilson elnök által meghirdetett önrendelkezési jog alapján döntenek Ausztria jövőjéről. A szociáldemokraták és a polgári pártok képviselőiből néhány nap múlva megalakult Német-Ausztria államtanácsa, lényegében egy új, demokratikus kormány. Ez kiáltványában meghirdette a demokratikus átalakulást.

Ezekben a napokban felborult a soknemzetiségű birodalom. Október 28-án kikiáltották az önálló Csehszlovákiát. A szlovének, a horvátok és a szerbek a születő új délszláv államhoz csatlakoztak, Galícia pedig az újjászületett Lengyelországhoz. Október 31-én Magyarország is kivívta önállóságát. Az egykori Monarchia mindörökre megszűnt...

November 1-én már abban a tudatban élt Bécs lakossága, hogy a régi rend – úgyszólván harc nélkül – megbukott. A másfél milliós nagyvároson úrrá lett a forradalom.

A már említett spontán népgyűlések is erről tanúskodtak. Ezek egyikén-másikán igen merész hangú szónoklatokra került sor. A Schottentornál, a bécsi Bankverein épülete közelében Franz Werfel író követelte a régi rend bűnöseinek felelősségre vonását. Az egyetemen pedig, a szocialista diákok gyűlésén, a börtönből éppen most szabadult Franz Koritschoner mondott beszédet. Ebben az orosz példára hivatkozott, és éltette „a szabad kommunista köztársaságok nemzetközi szövetségét".

Közben lelkes fiatalok másztak fel létrákon a középületek falaira. Eltávolították és földre dobálták a kétfejű sasos címereket, a „császári és királyi" feliratokat, az összeverődött sokaság derűs megjegyzései közepette. A hagyományos bécsi kedélyesség kísérte ezt az aktust is. Különösen, hogy leszedték a Habsburgok fekete-sárga lobogóit, de nem tudták, mit tűzzenek a helyukre. Még senki sem tudta, milyen lesz az új Ausztria zászlaja.

Az államtanács előző napi kiáltványa még diplomatikusan megkerülte az államforma kérdését. A bécsi munkásság azonban ekkor már egyértelműen a köztársaságot követelte. Hangja behallatszott a Burgba is. El lehet képzelni, mit érezhetett eközben IV. Károly és udvara. Tudták, hogy nem tehetnek semmit: ha ellenállnak, a vérontás még jobban felszítja a tömegek haragját. Az uralkodó és környezete várt és hallgatott, ez volt a legokosabb, amit az adott körülmények között tehetett...

November 1-én Bécs és egész Ausztria figyelme Dorotheergasse felé irányult. Az itteni Reichshalle (birodalmi csarnok) épületében ült össze a szociáldemokrata párt rendkívüli kongresszusa.

A légkör most egészen más volt, mint az előző években. 1916-ban és 1917-ben a szociáldemokrata párt tanácskozásain a küldötteket szinte fojtogatta a tehetetlenség érzése. Most viszont elégtétellel vehették tudomásul, hogy vége a háborúnak és a régi rendnek. Örömüket legjobban Otto Bauer fejezte ki:

– Forradalomban vagyunk. Nincs barikádharc, nincs küzdelem a csapatok és a nép között... és mégis a nép győzött ezen a napon!

A párt előző évi tanácskozásain a jobb- és a baloldal harcolt egymással. 1918. november 1-én viszont nem voltak ilyen véleménykülönbségek. Most, ezen a kongresszuson mindenki „baloldali" volt. Ilyen szellemben szóltak még olyan szociálsoviniszták is, mint Renner, Leuthner és Seitz. Ha a felszínen

akartak maradni, most így kellett nyilatkozniuk. A valóban baloldali küldöttek gúnyos mosollyal hallgatták őket. Tudták, hogy nem őszinték.

A párt régebbi országos tanácskozásain fegyelmezett csend uralkodott. Erről most szó sem lehetett. Az utca hangja, a hírek eljutottak a pártkongresszusra is. És ezek sokszor jobban érdekelték a delegátusokat, mint a felszólalók.

Mialatt a tanácskozás folyt, állandóan jöttek a futárok, a hírhozók. Keresték valamelyik elvtársat, s nehéz volt az illetőt a sok száz küldött között megtalálni. Néha a fél padsornak fel kellett állnia, hogy a keresett delegátus beszélni tudjon a hírhozóval. Máskor viszont szájról szájra adták az üzenetet, hogy végül eljusson a címzetthez: ha a hír érdekes volt, a többiek is megjegyzéseket tettek. A tanácskozásra olyan futárok is jöttek, akik sürgősen elhívtak egy-egy delegátust, hogy tartson beszédet a kerületükben összeverődött újabb gyűlésen. Ilyenkor az illetőnek távoznia kellett a pártkonferenciáról. Időnként olyan zaj támadt, hogy a hátsó padsorokban alig lehetett hallani az éppen soron levő felszólaló szavait. Az elnök eleinte megpróbált csendet teremteni, de aztán felhagyott ezzel az amúgy is reménytelen kísérlettel. Hiába, tudomásul kellett venni, hogy rendkívüli időkben élnek.

Mindjárt a kongresszus megnyitásakor izgatottan tárgyalták a magyarországi eseményeket. Éppen előző nap győzött odaát a forradalom. Néhány friss budapesti élménybeszámoló is elhangzott és általános érdeklődést keltett.

Szenzációként hatott a hír, hogy megalakult Bécsben a katonatanács. Közben innen is, onnan is jelentették, hogy a katonák inzultálják a tiszteket és letépik rangjelzéseiket. „Úgy kellett nekik!" – mondták elégtétellel a küldöttek.

Közben néha riasztó értesüléseket is kaptak. Bécs több pontján fosztogatók garázdálkodtak. „Bemocskolják a nép forradalmát" – jegyezték meg jogos haraggal a küldöttek. Ha ilyen hírek jöttek, egyik-másik kerületi funkcionáriusnak

sürgősen távoznia kellett, mert a rend helyreállítása azonnali és erélyes intézkedést igényelt.

A kongresszuson a nagy felfordulás ellenére komoly, felelősségteljes munka folyt. Egyhangúlag elfogadták a határozatot, amely a régi rend gyökeres felszámolását, a munkástanácsok létrehozását és a proletárok felfegyverzését követelte.

Újraválasztották a párt addigi vezetőségét. Friedrich Adler neve is felkerült a listára. Igaz, voltak, akik bosszús megjegyzéseket tettek: „Dehát ő még börtönben sínylődik!" Számos küldött úgy érezte, hogy az ifjú Adler megválasztása az adott helyzetben csak jelképes jelentőségű...

A tanácskozás a vége felé járt. A delegátusok már unták az ülésezést. Észre kellett venniük, hogy a felszólalók immár nem tudnak semmi újat mondani az előzőkhöz képest. Szerettek volna távozni, mert kíváncsiak voltak: mi újság az üzemekben, mi hír az utcákon?

Ekkor váratlanul szót kért dr. Harpner, a párt jogtanácsosa. Többen összenéztek: „Csak nem akar paragrafusokkal foglalkozni most, forradalom idején?" De amint megszólalt, egyszerre feszült csend támadt:

– Örömhírt közölhetek önökkel. Ebben a pillanatban, amikor beszélek, *Fritz Adler szabad!*

Egetverő örömnyilvánítás, szívből jövő taps fogadta a hírt. Csak öt perc múlva folytathatta Harpner:

– A hír egy félórával ezelőtt érkezett. Fritz Adlert máris értesítették, most már szabad akaratából van ott a számára oly kedvessé vált steini bortönben...

Az ironikus megjegyzés általános derültséget keltett.

– Még nem tudom közölni, melyik órában jön ki, mert még el kell intézni formaságokat. Egyet mondhatok: ebben az órában ő éppoly szabad ember, mint mi mindnyájan!

Ez felvillanyozta a résztvevőket. Nyoma sem volt az előbbi unalomnak. Kitűnő hangulatban ért véget a tanácskozás. Adelheid Popp is joggal hangsúlyozta elnöki zárszavában:

„A legjelentősebb élmény ezen a pártnapon Fritz Adler kiszabadulásának híre volt!"

Egy órán belül az egész főváros megtudta a nagy újságot. „Fritz Adler szabad" – szájról szájra terjedt ez a jelszó. Mindenki jelképesnek érezte a fordulatot: íme, megváltozott a világ!

Mi történt eközben Stein an der Donauban?

Fritz Adler összecsomagolt. A távozás formaságait röviden elintézve, még egy utolsó pillantást vetett börtönbeli szobájára, majd elindult a kijárat felé. Nagyot lélegzett, amikor elhagyta a fegyház épületét. A község szűk utcái és barokk házai között az állomásra igyekezett, hogy elérje a vonatot.

Minden bebörtönzött forradalmár el szokta képzelni, hogyan történik majd a kiszabadulása. Legszebb álmukban megjelenik a kép: a forradalmi tömeg körülveszi a börtönt és kinyitja annak ajtaját. Így történt Táncsics Mihállyal is azon a szép napon, 1848. március 15-én.

Fritz Adler nem Táncsics módjára szabadult ki. Őt nem várta tömeg a börtön előtt. A bécsi munkások nem tudtak hozzáutazni Stein an der Donauba, hiszen – mint ismeretes – a kongresszuson sem jelentették be pontosan, hány órakor szabadul Adler.

A börtön igazgatósága felsőbb utasításra bocsátotta szabadon Fritzet. Tegyük hozzá: ez annak az államtanácsnak az intézkedése volt, amely a forradalmi nép nyomására vette át a hatalmat. *Fritz Adler börtönének ajtaját* tehát végső soron mégiscsak *a tömegek akarata nyitotta ki.*

Adler felült a vonatra, s kétórai utazás után Bécsbe érkezett. Sötét este volt már, amikor a pályaudvaron kiszállt. Csak édesapja várta, senki más.

Fritz Adler viszontláthatta szüleit, s két esztendő óta először térhetett szabad emberként nyugovóra. Utólag megtudta, hogy aznap este sok bécsi munkásgyűlésen spontán megünnepelték a kiszabadulását.

„Köszöntjük Friedrich Adlert mint szabad embert – írta

másnap az *Arbeiter-Zeitung* vezércikke. – Visszaadták őt a pártnak, a munkásságnak, az egész szenvedő és reménykedő emberiségnek, és visszaadták a családjának, nekik, akik mindnyájunknak drágák, mindenekelőtt szeretett dr. Adlerünknek, aki éppen ebben a pillanatban nehéz munkát kezdett, az anyának, aki a sorscsapást oly hősi nagysággal viselte el, derék feleségének és gyermekeinek. Mindnyájan velük együtt éreztünk, velük együtt szenvedtünk, velük együtt reménykedtünk, és most lelkünkön áthullámzik a legbensőségesebb öröm. Köszöntés és üdvözlet Friedrich Adlernak, a hősnek és mártírnak!"

Kétségtelenül szép volt ez a cikk. De tegyük hozzá: a szerkesztőség tollát a lelkiismeret-furdalás is vezette megírásakor. A lap olvasói ugyanis emlékeztek még arra, hogyan tagadta meg az *Arbeiter-Zeitung* Fritzet 1916 októberében, a merénylet után...

Fritz Adler kiszabadulása külföldön is örömöt keltett.

A már erősen forradalmasodó Németországban a munkássajtó elégtétellel írt az eseményről. Hozzátette azonban: a berlini proletárok már tíz nappal azelőtt kiszabadították a börtönből Fritz sorstársát, Karl Liebknechtet.

Magyarországon a november 1-i és 2-i lapok még nem írtak Fritz Adlerről. Mentségül szolgáljon számukra, hogy bőven volt írnivalójuk, hiszen forradalom zajlott hazánkban is; szinte óráról órára érkeztek újabb hírek az ország minden részéből. Csak 3-án adtak hírt a nagy eseményről. Az viszont tény, hogy minden haladó ember örült neki hazánkban is.

Moszkvában tízezrek gyűltek össze november 3-án a Vörös téren. Ünnepelték, hogy Ausztria-Magyarország népei szétzúzták a régi rendet. Lenin az őszinte öröm hangján szólt a sokasághoz:

– Ha nehezünkre esett is az éhínség és az ellenség elleni harc, most látjuk, hogy sok millió szövetségesünk van. Ezek – Ausztria, Magyarország és Németország munkásai. Amíg mi itt gyűlést tartunk, a börtönből kiszabadított Friedrich

Adler valószínűleg útban van Bécs felé. Bécs terein bizonyára az osztrák munkásforradalom első napját ünneplik.

Lenin ekkor még nem tudta biztosan, kiszabadult-e Fritz Adler. Jellemző azonban, hogy személyéről külön szólt beszédében.

Térjünk azonban vissza Fritz szülővárosába.

Az ifjú Adlert a következő napokban is sokan üdvözölték kiszabadulása alkalmából. Ismerősök, barátok egyre-másra jöttek gratulálni. Persze – ahogy ilyenkor szokott lenni – olyanok is „örömuknek" adtak kifejezést, akik régebben ellenségesen álltak vele szemben.

A szabadság mámoros napjai voltak ezek. Fritz Adlernak nem saját kiszabadulása jelentette az igazi örömöt, hanem az a tudat, hogy a nép lerázta rabbilincseit.

Ezekben a napokban gyakran feltámadt benne egy gyerekkori emléke. Eszébe jutott, hogy kisdiákként mennyit beszélgetett pajtásaival egy új 1848-ról, egy jövendő forradalomról, amikor majd „barikádokat fogunk emelni a Burg elé". Sokáig ez gyerekes álomnak tűnt. De most a várt forradalom valóban eljött!

APJA OLDALÁN

Kiszabadulása után Fritz Adler nem kért magának magas funkciót, de a munkából rögtön alaposan kivette a részét. Ezekben a novemberi napokban apja mellett dolgozott, mintegy titkári beosztásban.

A kormány tagjának lenni akkoriban nem volt éppen hálás feladat. Ausztria új vezetői meglehetősen nagy csődtömeget örököltek a múltból. A közellátási zavarok és a nagyfokú nyomorúság mellett sok politikai probléma is rendezésre várt. Vonatkozott ez nem utolsósorban a külügyekre.

Ausztriának – pontosabban: az Osztrák-Magyar Monarchiának – valamikor volt bizonyos külpolitikai tekintélye. Ez

azonban megszűnt az első világháború idején. A Monarchia a német birodalom csatlósává lett, és ez négy esztendőn keresztül rányomta bélyegét a bécsi külügyminisztérium tevékenységére is.

A Monarchia utolsó „közös külügyminiszterét" október 24-én nevezték ki. Nem volt más, mint gróf Andrássy Gyula (Károlyi Mihálynak apósa, de egyúttal elszánt ellenfele is). Rögtön hivatalba lépése után megpróbálta menteni, ami még menthető. Ő, aki négy éven át a háború híve volt, most, az utolsó pillanatban fegyverszünetet ajánlott fel az antantnak. Ez utóbbi azonban nem állt vele szóba.

Andrássy külügyminisztersége ugyancsak rövid életűnek bizonyult. Hét nap múltán, október 31-én a bécsi nép tüntető megmozdulása őt is elkergette, akárcsak az egész kormányt. Andrássy egyhetes „miniszterség" után sürgősen Svájcba távozott.

A nép bizalmából megalakult új államtanács Victor Adlert bízta meg a külügyek intézésével. November 1-én tette le az esküt. Ez alkalommal a következő nyilatkozatot tette:

„Nehéz, szomorú időket élünk. Gyász van mögöttünk és nehéz munka előttünk. Mégis kifejezhetem reményemet, hogy bízhatunk a mi német-osztrák népünk erejében és tehetségében."

A külügyminisztérium épülete a Ballhausplatzon állt. Itt dolgozott november 1-től Victor Adler. Reggeltől estig volt bent, s temérdek munkájában Fritz sokat segített neki.

A Ballhausplatz híres épületében különben nem volt nagy a nyüzsgés. A minisztérium régi alkalmazottai közül sokan távollétükkel „tündököltek". Vidéken tartózkodtak vagy külföldre szöktek. Apa és fia számára különös érzés volt, amikor végigjárták a külügyminisztérium termeit. Láthattak nagyméretű olajfestményeket mindazokról, akik régebben a birodalom külügyeit irányították: ott voltak Metternichtől Burianig; a legutolsónak, Andrássynak már nem volt ideje megfestetni saját portréját. Láthatták azokat az íróasztalokat,

ahol négy évvel azelőtt a Szerbiának szóló, a háborút elindító ultimátumot szövegezték meg. Pillantást vethettek a páncélszekrényekre, ahol titkos okmányokat őriztek. Ha most átnézhetnék ezeket a bizalmas aktákat, képet kaphatnának a háború előkészítésének számos kulisszatitkáról. Tudták azonban, hogy a jelen helyzetben erre nincs idő.

Victor és Friedrich Adler között ekkor már nyoma sem volt azoknak a nézeteltéréseknek, amelyek régebben fennálltak közöttük. Véleményük most teljesen megegyezett. Mindketten vállalták a demokratikus forradalmat. Egyetértettek abban is, hogy olyan külpolitikát kell megvalósítani, amely nem a „felső tízezrek", hanem a nép érdekeit fejezi ki, és amely egyértelműen a békét szolgálja.

Az új külügyminiszter első lépése az volt, hogy véget vetett a háborúnak. Azonnali fegyverszünetet ajánlott. Az új, demokratikus kormánnyal az antant már hajlandó volt szóba állni. November 4-én aláírták a fegyverszüneti egyezményt, s ezzel ténylegesen beköszöntött Ausztria számára a béke.

Alighogy megérkezett a fegyverszünet aláírásának híre, Victor Adler magához kérette Wedel német nagykövetet. Közölte vele, hogy Ausztria nem háborúzik tovább, s ezzel érvénytelenné vált a Berlinnel régebben megkötött szövetség.

A nagykövet fagyos udvariassággal vette tudomásul a hírt. Nem szólhatott semmit, hiszen látnia kellett, mennyire megváltozott a helyzete. Régebben Berlin megbízásából ő diktálhatott a Monarchia kormányának. Most azonban az új külügyminiszter határozott fellépése jelezte, hogy Ausztria nem csatlós többé, hanem önálló, szuverén állam.

A német birodalom persze nem nyugodott bele egykönnyen Ausztria különbékéjébe. Megpróbált katonai intézkedésekkel bosszút állni. November 5-én német birodalmi csapatok hatoltak be Tirol tartományba. A súlyosan sebzett német militarizmus még végvonaglásában is másokra támadt, de hamar kifulladt. Két nap múlva a német csapatok kita-

karodtak osztrák területről. November 9-én Berlinben győzött a forradalom, és a német munkásság elkergette Vilmos császárt. Két nap múlva Németország letette a fegyvert az antant előtt, s ezzel az első világháború véget ért...

Az új osztrák külügyminiszter rendezni akarta Ausztria kapcsolatait Szovjet-Oroszországgal. Az osztrák kormány nyilatkozatban jelentette ki: semmisnek tekinti a breszt-litovszki békediktátumot, amely annyira lealázó volt a fiatal szocialista állam számára. November első napjaiban Friedrich Adler beszélgetett Rakovszkij bécsi szovjet követtel. Közölte vele, hogy a demokratikus Ausztria jó kapcsolatokra törekszik a forradalmi Oroszországgal.

Victor Adler igyekezett baráti és jószomszédi viszonyt kiépíteni a függetlenné vált Magyarországgal. A Károlyi-kormányt is hasonló jó szándékok vezették. Hamarosan megérkezett Bécsbe Harrer Ferenc, a demokratikus Magyarország követe.

Más szomszédos államokkal már kevésbé kedvezően alakultak a kapcsolatok. Olaszországgal véget értek ugyan a hadműveletek, de Róma az új Ausztria iránt éppoly ellenséges magatartást tanúsított, mint a régi Monarchiával szemben. A függetlenné vált csehszlovák és délszláv állammal pedig a határok kérdésében alakultak ki viták.

Német-Ausztria államtanácsa elismerte a Monarchia szétesésének és az új, független országok létrejöttének tényét. Ugyanakkor azonban úgy vélte, hogy a német lakta, önálló Ausztria túlságosan kis állam, életképtelen. Ezért arra hajlott, hogy a legjobb megoldás a Németországgal való egyesülés. Ezekben a napokban a csatlakozás, az anschluss jelszavát hangoztatták nemcsak a polgári pártok, hanem a szociáldemokraták is. Ennek híve volt Victor Adler is. November 9-én, a német forradalom győzelme után táviratot küldött Berlinbe: „Az ausztriai német szociáldemokrácia gratulál a győzelmes német forradalomnak, és reméli, hogy a német szociáldemokrata köztársaságban Német-Ausztria egyesülni

fog a német birodalommal." Ugyanaznap pedig a bécsi államtanács Berlinbe küldött üzenete kifejezte reményét, hogy „az alkotmányozó német nemzetgyűlésen Német-Ausztria is részt vehet majd". Adler és társai mindig ellenezték hazájuk alávetését a *militarista*, császári Németországnak. Egy *demokratikus* német állammal való egyesülés viszont – szerintük – megfelelt volna az osztrák nép érdekeinek.

Bármennyire jószándékú és érthető volt is Adlerék anschluss-törekvése 1918 novemberében, nem számolt a külpolitikai realitásokkal. A győztes antanthatalmak a legélesebben ellenezték Ausztria bármiféle csatlakozását a német birodalomhoz, s az ügy hamarosan le is került a napirendről...

A XX. században kevés olyan külügyminisztere volt Ausztriának, aki annyira a nép érdekeit és béketörekvéseit fejezte volna ki, mint Victor Adler. Rövid ideig töltötte be funkcióját, de sokat fáradozott és valóban sokat tett a demokratikus Ausztria érdekében. Fia, Friedrich, ebben komolyan segített neki.

Fritz Adler egyébként november első heteiben nemcsak külügyekkel foglalkozott. Beszédet mondott a bécsi munkástanács november 6-i ülésén. Abban a vasutasotthonban, ahol 1916. október 20-án, egy nappal a merénylet előtt felszólalt.

A pártvezetőség nem jelentette be előre, hogy Fritz Adler is ott lesz az ülésen. Megjelenése így kellemes meglepetés volt, s annál melegebb és őszintébb lelkesedést keltett.

– Két év után szót kapok ismét ebben a teremben, ahol utoljára beszéltem – mondotta Fritz bevezetőül. Majd leleplezte a régi kormányzat bűneit és az imperialista háborút.

A munkástanács tagjai között sok forradalmi érzelmű ember volt. Nagy érdeklődéssel hallgatták Fritz Adler beszédét, de nem éppen fenntartások nélkül.

Meglepetést keltett körükben az a kijelentése, hogy a párton belüli régi vitákat nem akarja felújítani. „Általános amnesztiában részesítem mindazt, ami történt" – mondotta. Vol-

tak – és nem is kevesen –, akik úgy vélték: a Renner-féle árulókat felelősségre kellene vonni és el kellene távolítani a mozgalomból a háború idején folytatott politikájuk miatt. Az ilyenek igazán nem érdemelnének „amnesztiát".

Fritz tisztelettel beszélt az oroszországi szocialista forradalomról. Megjegyezte azonban, hogy az orosz „recept" nem tekinthető „egyedül üdvözítőnek". Kifejtette: meg kell keresni a „proletárforradalom helyes útját", mely megfelel Ausztria sajátos viszonyainak. Ez elvileg helytálló megállapítás volt, de úgy is lehetett értelmezni, mint az Októberi Forradalomtól való elhatárolódást.

A forradalmi érzelmű munkások azt is furcsának találták, hogy Fritz szerint a pártban nincs többé jobboldal, „a párt tömegei ma a baloldal alapján állnak". Ezért semmiféle új párt alakítására nincs szükség. „Ma a párton belül tevékenykedhetünk a szociáldemokrácia nemzetközi forradalmi programjáért." Voltak, akik ezzel nem értettek egyet. Hogyan lehet forradalmivá tenni olyan pártot, amely megtűri soraiban a Renner–Leuthner-féléket?

Adler célzása az „új pártra" nem volt véletlen. Ausztria Kommunista Pártja november 3-án alakult meg, s vezetői azonnal felvették a kapcsolatot Fritz Adlerral. Felajánlották neki, lépjen be a pártba. Friedrich rövid gondolkodási időt kért. November 6-i beszédében aztán a nyilvánosság előtt adta meg az elutasító választ. Állásfoglalásával a szociáldemokrácia pozícióit erősítette, és hozzájárult ahhoz, hogy Ausztria Kommunista Pártja hosszú ideig kicsiny, elszigetelt párt maradjon.

AZ APA HALÁLA

Kiszabadulása után Fritz Adler boldog ember volt. Édesanyját most már mindennap láthatta, s esténként fáradtan hazatérve, kedvesen elcseveghetett vele. Édesapját pedig

segíthette nagy munkájában. Sajnos, ez az öröme nem tarthatott sokáig.

Victor Adler 1918-ban már súlyos beteg volt. Nyáron hónapokig gyógykezelték, így szeptember–októberben ismét jobban érezte magát. Október végén azonban állapota megint rosszabbra fordult. Hallatlan kitartással, áldozatkészséggel mégis vállalta a külügyminiszterséget. „Emberfeletti akaraterővel kényszerítette ki haldokló testéből az utolsó teljesítményeket" – emlékezett vissza erre Otto Bauer.

Megfeszített munkája közben többször rosszullét fogta el. Orvosai, dr. Johann Fuchs és dr. Ludwig Braun ellátták gyógyszerekkel, de figyelmeztették: a megoldás csakis az lenne, ha azonnal kórházba menne. Erre azonban a Doktor nem volt hajlandó. Most, a forradalom idején hagyja el a helyét? A kötelességérzet diadalmaskodott az orvosi elővigyázatosságon.

November 2-án az államtanács tagjai felkeresték IV. Károly császárt azzal a céllal, hogy felszólítsák a lemondásra.

A miniszterek megérkeztek Schönbrunnba. A kastélyba sok lépcsőn kell felmenni. Megindult felfelé Victor Adler is, zihálva és sápadtan. Hirtelen, a lépcsőfeljárat felénél roszszul lett. A többi miniszter tartotta őt, nehogy összeessen. A császárné is meglátta ezt fentről, és felajánlotta, hogy segítségül hívja az udvari orvost.

Ám a Doktor hamarosan magához tért. Társai segítségével, fogait összeszorítva, hősies erőfeszítéssel mégis feljutott. Igaz, mire felért, alig tudott lélegezni. A lélek ereje azonban legyőzte a test gyengeségét.

Hamarosan megkezdték a tárgyalást a császárral. Victor Adler volt a szószólójuk. Nyugodtan és megfontoltan mondta az uralkodónak:

– Az államtanácsnak el kell kerülnie azt a helyzetet, hogy Német-Ausztria népét a halott Monarchia bűneivel terheljék meg, hogy a német-osztrák népet a Monarchiával azonosítsák. A régi Ausztria meghalt, az új élni akar és a világban meg-

maradni anélkül, hogy megterhelnék a véres átokkal, amely a Habsburgok Ausztriájára rárakódott!

Victor Adler félreérthetetlenül tudtára adta a császárnak: csak egy megoldás maradt számára, le kell mondania trónjáról. IV. Károly jobbnak látta, ha nem száll vitába. Gondolkodási időt kért. A küldöttség ezután elhagyta Schönbrunnt.

A tárgyalás erkölcsi sikert hozott a delegáció szószólójának, Victor Adlernak. A menetközbeni rosszullét azonban már vésztjósló jel volt.

A következő napokban Victor Adler elfelejtette a kellemetlen „epizódot". Még megfeszítettebb munkát végzett. Átmenetileg sikerült – sok gyógyszer segítségével – visszaszorítani a betegséget. Múló rosszullétek jelentkeztek ugyan, de ezek egyáltalán nem aggasztották a Doktort. November 9-én, szombaton, jó volt a hangulata. Délelőtt megtudta, hogy Németországban győzött a forradalom. Ugyancsak ezen a napon dőlt el végérvényesen, hogy IV. Károly lemond a trónjáról. November 12-re, keddre tűzték ki a köztársaság kikiáltását.

November 10-én, vasárnap délután öt órára fontos pártkonferenciát terveztek, melynek előadójául Victor Adlert kérték fel. A Doktor nagyon készült a beszédre. Ám a sors másként határozott.

Vasárnap, amint felébredt, szólt a fiának, hogy intézzen el egy ügyet a külügyminisztériummal. Fritz tárcsázott, de nehezen kapott vonalat. Az idős Adler hirtelen megszólalt:

– Hagyd abba! Hívj azonnal orvost!

Az apának súlyos fájdalmai jelentkeztek. Fritz azonnal hívta dr. Fuchsot.

Az orvos koffein- és morfiuminjekciót adott be. Victor Adler ettől elaludt. Délután háromkor felébredt, de félig önkívületi állapotban maradt. Felesége és fia mellette virrasztott egész éjszaka. Victor időnként elaludt, de felébredése után változatlanul jelentkezett az önkívületi állapot.

Másnap, november 11-én korán reggel dr. Fuchs és dr.

Braun együtt jött át, hogy a beteget megvizsgálja. Elég aggasztónak találták a helyzetet. Intézkedtek, hogy Victor Adlert azonnal vigyék szanatóriumba. Fritz elkísérte apját és vele maradt.

Amint Victor Adler bekerült a szanatóriumba, azonnal összeült az orvosi konzílium, élén Wendebach professzorral. Altató injekciót adtak be neki, de 11 órakor meg kellett állapítaniuk: nincs remény az életben maradására. Úgy látták, hogy Victor Adlernak már csak órái vannak hátra.

Victor 12 óra után felébredt. Megkérdezte fiától:

– Kimentettél a gyűlésen?

– Igen!

– Mi van Németországban?

– Egy közös Scheidemann–Haase-kormány jött létre.

– Ez jó.

Victor ezeket a szavakat egészen tisztán ejtette ki. Kis ideig öntudatánál volt. Kérdései mutatták, hogy vérbeli politikusként gondolkodott még ilyen állapotban is.

Ekkor Fritz megjegyezte, hogy az antant fegyverszüneti feltételei Németországgal szemben elég kemények. Victor erre szólt valamit, de nem lehetett megérteni, mit. Ismét kezdte elveszíteni öntudatát. Elhangzottak utolsó szavai – nyilván az előző napi pártgyűlésre célozva:

– Igen, oda többé nem tudok elmenni. Meg kell nekem bocsátani...

S elhallgatott. Fritz – látva, hogy apja egyre nehezebben lélegzik – riadtan hívta az orvost. De már nem tudtak segíteni rajta. Két perccel később Victor Adler örökre lehunyta szemét.

Alig öt perc múlva megérkezett Emma Adler. Reggel még nem tudta, hogy férje halálán van; a két háziorvos ugyanis tapintatból nem közölte vele, milyen súlyos a helyzet. Annál nagyobb volt a kétségbeesése, amikor Victort holtan látta viszont.

Szörnyű nap volt ez az Adler családnak. Emma a férjét,

Friedrich az apját vesztette el. Fritznek ráadásul még anyjáért is aggódnia kellett. Negyven évi boldog házasság után hirtelen elvesztette férjét, s most ő is meg akart halni. Férjével egy volt az életben – egy akart lenni a halálban is. Szerencsére Fritz idejében észrevette, milyen lépésre készül édesanyja, s mellette volt a legnehezebb órákban.

Másnap, november 12-én kikiáltották a köztársaságot. A várt örömünnep azonban gyásszal keveredett. Fekete zászlók lobogtak mindenütt. Mindenki Victor Adlert gyászolta, s ehhez képest a köztársaság kikiáltása, a Habsburgok trónfosztása szinte másodlagos jelentőségűvé vált.

Az osztrák államtanács rendkívüli ülésen emlékezett meg Victor Adlerről. A november 12-i *Arbeiter-Zeitung* csak az 5. oldalán írt a köztársaságról. Az első négy oldalt a Victor Adlerral kapcsolatos hírek és megemlékezések töltötték be. A címoldal gyászkeretes vezércikkében – többek között – ez állt: „Egy új idő fájdalmai és viharai között, mérhetetlen munka közepette, mely mindnyájunk előtt áll a szétrombolt emberi társadalom újjáépítésében, szeretett Doktorunk eltávozott közülünk."

„Meghalt éppen akkor, amidőn hosszú, küzdelmes életének gyümölcsei megértek, amidőn Német-Ausztria átalakulóban van munkás-köztársasággá" – így írt a budapesti *Népszava* az elhunyt Adlerről. Más országok munkássajtója is kegyelettel emlékezett meg róla.

Külföldről egyre-másra érkeztek a részvétnyilvánítások. A magyar közvélemény együttérzését méltóképpen tolmácsolta Károlyi Mihály miniszterelnök távirata: „Mélyen megrendülve azon mérhetetlen veszteségen, amely nemcsak Német-Ausztriát, hanem az egész civilizált világot érte Victor Adler elhunytával, a magyar népkormány Német-Ausztria államtanácsának és Német-Ausztria népének szívből jövő részvétét fejezi ki."

Bécs munkássága november 15-én búcsúzott a nagy halottól. Az elhunyt érdemeit méltató beszédek a Favoriten mun-

kásotthonban hangzottak el. A magyar népkormány nevében Diener-Dénes József búcsúztatta Victor Adlert.

Ezután megindult a menet a temető felé. Tízezrek kísérték Victor Adlert utolsó útjára. Nagyon szerették őt életében, s most fájdalmasan búcsúztak tőle.

Victor Adler emberileg valóban tiszteletre méltó volt. Őszintén és önzetlenül küzdött a dolgozó emberekért. Nem véletlen, hogy a munkások a magukénak tekintették és annyira szerették.

Tevékenysége már ellentmondásosabb volt. Nagy érdemeket szerzett az osztrák munkásmozgalom megszervezésében; az ő nevéhez fűződik, hogy az ausztriai szociáldemokrata párt létrejött és számottevő politikai erővé fejlődött. Ugyanakkor azonban, mint láttuk, több kérdésben eltért a forradalmi munkásmozgalom helyes, egyedül célravezető irányvonalától. Személyében egyesítette azokat az erényeket és tévedéseket, amelyek a több évtizedes ausztriai munkásmozgalomban jelentkeztek.

„SAJNOS, FRIEDRICH ADLER IS..."

November 18-án este – utasokkal zsúfoltan – elindult Budapestről a Keleti pályaudvarról a bécsi gyors. Sokan ültek benne, de még többen álltak. Az utasok hatalmas tömegében egyáltalán nem tűnt fel az az egyszerűen öltözött, kerek arcú, nyílt tekintetű fiatalember, aki csendesen szunyókált az egyik fülke ablakánál.

Ezt az utast Kun Bélának hívták.

Elég sokat utazott az elmúlt években. Három esztendővel azelőtt nem éppen önszántából tette meg a sok ezer kilométeres utat a harctérre, majd a szibériai fogolytáborba. 1918 elején viszont már saját akaratából utazott négyezer kilométert Tomszkból Moszkvába. Itt hónapokon keresztül irányította a felvilágosító munkát a magyar hadifoglyok körében.

El lehet képzelni, milyen öröm fogta el Kun Bélát és társait november elején, amikor megérkezett Moszkvába az őszirózsás forradalom híre. Forradalom otthon, Magyarországon, melytől évek óta távol élnek! A fordulat egyben azt is jelentette, hogy hazamehetnek.

A szovjet állam vezetői támogatták a forradalmár magyar hadifogłyok hazautazását. Lenin megkérte Kun Bélát, keresse fel, mielőtt elhagyná Moszkvát. Ez november elején meg is történt. Lenin kifejtette: most nemcsak az a feladat, hogy Magyarországon továbbfejlődjön a forradalom. Segíteni kell abban is, hogy a proletárforradalom a szomszédos, iparilag fejlett Ausztriában kibontakozzék. Ezért megkérte Kun Bélát: mihelyt hazaér, azonnal utazzon Bécsbe, és adja át az ő személyes üzenetét Friedrich Adlernak. A börtönből kiszabadult osztrák szocialista személyét Lenin kulcsfontosságúnak tartotta. (Ugyanez volt a véleménye egyébként a német Karl Liebknechtről is. Ez utóbbiról már tudta, hogy a kommunista eszmék harcosává vált.)

Kun Béla készségesen elvállalta az üzenet átadását. Csakhogy ez nem ment olyan gyorsan. Az akkori utazási viszonyok között tíz napig tartott, amíg megtette a kétezer kilométeres utat Moszkvából Budapestre.

November 6-án este indult, s napközben még részt vett a szocialista forradalom győzelmének első évfordulója alkalmából rendezett ünnepségen. Lenin beszélt az egybegyűltekhez, többek között a következőket mondotta:

„... talpra álltak valamennyi ország dolgozói és elnyomottjai, amikor azt látjuk, hogy a nyugat-európai proletariátus olyan vezetői, mint Liebknecht és Adler, akik sokhónapos fegyházzal fizettek azért a merész és hősies kísérletükért, hogy felemeljék szavukat az imperialista háború ellen – kiszabadultak, mert szabadon bocsátásukat kikényszerítette a bécsi és a berlini munkásforradalom, amely napról napra, óráról órára erősödik."

November 17-én érkezett meg. Aznap és másnap nem

volt úgyszólván egy szabad perce sem. A párt megalakításáról tárgyalt – nem egy esetben vitatkozott – az itthoni elvtársakkal. Amint a legsürgősebb teendőkkel végzett, 18-án este felült a bécsi gyorsra.

Másnap reggel a vonat már a Lajtán túl, osztrák területen járt. A szomszédos fülkéből hangos beszéd hallatszott át hozzá. Egyesek az orosz forradalmat és Lenint szidták. Kun Béla csak ült csendben és mosolygott. Ha tudnák, hogy ő Szovjet-Oroszországból jött, és éppen Lenin üzenetét hozza Ausztriába...

Amint a vonat Bécsbe érkezett, Kun Béla rögtön felkereste Friedrich Adlert. Azonnal tudott vele beszélni. Fritz érdeklődéssel fogadta Kun Bélát.

Nem ismerjük Lenin üzenetének pontos szövegét. Nyilvánvaló azonban, hogy azt a kérést tartalmazta: Friedrich Adler álljon az ausztriai kommunisták élére, és legyen vezetőjük a proletárforradalom előkészítésében. Egyúttal felajánlotta neki a hamarosan megalakítandó III. Internacionálé elnöki tisztségét.

Friedrich Adler meglehetősen tartózkodóan hallgatta az üzenetet. Kifejezte ugyan személyes tiszteletét Lenin iránt, de azt is megmondta, hogy ő másképp látja a jelenlegi helyzetet.

Kun Béla megpróbált vitatkozni Adlerral. Személyében konok, makacs emberre talált. Utólagos visszaemlékezése szerint a beszélgetés során Kun Bélában egyre jobban erősödött a meggyőződés: „Fritz Adler nem volt és nem is lesz kommunista." Hideg udvariassággal búcsúztak egymástól.

Kun még november 19-én este hazatért Budapestre. Másnap már ismét a Kommunisták Magyarországi Pártjának szervezésével foglalkozott, s mint ismeretes, november 24-én meg is alakult a párt.

Kun Béla nem nagyon sietett beszámolni Leninnek a bécsi kudarcról. Csak 1919. január 5-én írt levelet Moszkvába. Ebben Lenint főleg a magyar kommunista mozgalom fejlő-

déséről tájékoztatta, s csak a levél végén tért ki Adlerra. Nem éppen tiszteletteljesen jegyezte meg: „Bécsben beszéltem Fr. A-ral. Nagy tökfilkó."

Lenin január közepén kapta meg Kun Béla levelét, de ettől függetlenül már jóval előbb tudomást szerzett arról, hogy Fritz Adlerra nem lehet számítani. 1918. november 27-én kézhez kapta azt a levelet, amelyet Adler még börtönéből írt neki. Ez – mint ismeretes – azt a kérést tartalmazta, hogy a letartóztatott mensevikeket bocsássák szabadon. Csakis erről szólt, semmi másról.

„Ennél a kérdésnél okosabb írnivalója nem akadt" – mondta Lenin még aznap, némi ingerültséggel. Érthető, hogy Fritz Adler levele nem tetszett neki. Azt várta volna, hogy az az ember, aki korábban oly bátran kiállt elveiért, most szolidaritását fogja kifejezni az orosz forradalom iránt. Jólesett volna, ha Adler érdeklődik: milyen problémákkal, milyen gondokkal küszködik a fiatal szovjet állam?

Mi okozta ezt a fordulatot? Fritz Adler megtagadta elveit? Erről szó sincs. Ugyanazt vallotta 1918 őszén is, mint amit az 1917. májusi tárgyaláson hirdetett: nem kevesebbet, de nem is többet.

Fritz Adler 1917-ben a demokratikus forradalmat kívánta. Ez győzött 1918 novemberében. Adler szívvel-lélekkel mellé állt, s úgy látta, hogy Ausztria népe ezzel mindent elért, amit csak lehetett.

Friedrich Adlernak – akárcsak az ausztriai szociáldemokraták többségének – eszébe sem jutott, hogy a régi rend megdöntése után a forradalmat tovább kellene fejleszteni szocialista forradalommá. Ő is osztozott az osztrák munkásságnak abban az 1918. végi illúziójában, hogy „lényegében miénk a hatalom". Igaz, valóban nagy eredmények születtek. Bécsben „népi fegyveres erőt" szerveztek, a munkástanácsokat respektálták az állami szervek, s a kormányban a szociáldemokratáknak komoly súlyuk volt. A lényeg azonban elsikkadt. Mindez ugyanis még csak polgári demokratikus átala-

kulást jelentett, s szó sem volt a munkáshatalom megteremtéséről.

Friedrich Adler centrista, ausztromarxista felfogásának korlátain nem tudott túllépni. Mivel azt vallotta, hogy lényegében mindent sikerült elérni, szembeszegült azokkal, akik a forradalom továbbvitelét kívánták. Nemcsak hogy nem csatlakozott az osztrák kommunistákhoz, de november 12-én olyan események történtek, amelyek kimondottan szembefordították velük.

Ezen a napon kiáltották ki Bécsben a köztársaságot. Az ünnepet azonban súlyos incidensek zavarták meg. Miközben a parlament kimondta, hogy a Habsburgok uralmának egyszer s mindenkorra vége, az épület környékén lövöldözés támadt. Olyan hírek terjedtek el, hogy kommunista tüntetők akarják elfoglalni a képviselőházat. Igaz, ezek ellenőrizhetetlen értesülések voltak. Az viszont tény, hogy néhány órával később az osztrák kommunista párt felfegyverzett hívei elfoglalták a *Neue Freie Presse* napilap épületét.

Friedrich Adler igen feszült lelkiállapotban volt. Előző nap vesztette el édesapját. Nagy fájdalmában szinte egyedüli vigasznak érezte a közös örömöt, a köztársaság kikiáltását. Elkeserítette, hogy az ünnep komolyságát ilyen események zavarták meg, s a kommunistákat hibáztatta. A *Neue Freie Presse* elfoglalását „igen buta operett-komédiának" minősítette. Egyébként mindmáig tisztázatlan, mi volt az akció célja.

November 21-én Friedrich Adler beszédet mondott a munkások fegyveres erejének, a Vörös Gárdának a nagygyűlésén. Ebben – igen helyesen – felhívta a figyelmet az ellenforradalmi veszélyre, az ellene való harc fontosságára. Állást foglalt azonban a kommunisták ellen is.

Tisztelettel nyilatkozott az oroszországi szocialista forradalomról, de megjegyezte, hogy az ottani módszerek Ausztriában nem alkalmazhatók. Megkülönböztetést tett Lenin pártja és az osztrák kommunisták között. Kétségtelenül hatásos

szembeállítást alkalmazott: kifejtette, hogy az orosz „bolsevik" szó *többséget* jelent, míg az osztrák kommunisták meglehetős *kisebbséget* képeznek. Formális szempontból ez megfelelt a tényeknek. Arról azonban megfeledkezett, hogy a pillanatnyi taglétszám még nem döntheti el a kérdést: kinek van igaza? Hiszen 1915–1916-ban Fritz és hívei alkottak kisebbséget a párton belül, s az események később mégis őket igazolták...

Fritz ebben a beszédében ausztromarxista szellemben azt is kifejtette, hogy a munkásmozgalom egységét nem szabad megbontani. „Új párt alakításának a forradalom kellős közepén nincs helye. Egy tömegpárt van, ezt kell valóban szocialista forradalmi szelleművé tenni." Ezt arra a szociáldemokrata pártra mondta, amelynek vezetőségében most is túlsúlyban voltak azok, akik a háború idején elvtelen politikát folytattak!

Friedrich Adler november 21-i beszéde megmutatta: az ő útja végérvényesen elvált Leninétől. Többé nem emlegették együtt ezt a két nevet.

Később sokan vélekedtek úgy, hogy Friedrich Adler mentette meg az osztrák szociáldemokrácia tömegbefolyását. Kétségtelen, hogy ebben bizonyos része volt. Nem szabad azonban az ő személyes szerepét eltúlozni.

Miben tért el az osztrák helyzet a magyarországitól? Míg hazánkban 1918–1919 fordulóján egyre nagyobb tömegek csatlakoztak a kommunistákhoz és márciusban győzött a szocialista forradalom, nyugati szomszédunknál ugyanerre nem került sor. Miért?

A választ az éhínség veszélye adja meg.

Ausztria részben iparvidékekből, részben terméketlen alpesi területekből áll. Lakóinak élelmezését azelőtt a Monarchia más vidékei biztosították. Ezek a területek azonban 1918 novemberében különváltak Ausztriától. Élelemre tehát onnan egyelőre nem számíthattak. A tél küszöbén már éhínség fenyegette Ausztriát. Ekkor az Egyesült Államok felajánlotta

a bécsi kormánynak, hogy gondoskodni fog a hétmilliós állam élelmezéséről. Meg is indultak az USA szállítmányai. A segítségnek azonban politikai feltétele volt. Wilson elnök megüzente Bécsbe: azonnal leállítják az élelmiszerek küldését, „ha Német-Ausztriában zavargások támadnának".

Zsarolás volt ez bizony, mégpedig a javából. Wilson kiéheztetéssel fenyegette Ausztriát, ha ott újabb forradalom tör ki. Az osztrák munkásság vezetői ebben a helyzetben úgy vélték: kalandorság lenne „zavargásokat" kezdeményezni. Nem engedhető meg semmiféle „kihívás" a győztes antanthatalmakkal szemben. Ausztria akkori élelmezési helyzete, a külföldi szállítmányoktól való teljes függése tette lehetetlenné ebben az országban a forradalom továbbvitelét.

Ami Friedrich Adlert illeti – ezt ismételten hangsúlyozni kell –, ő nem adta fel elveit. Ugyanazt vallotta 1918 végén is, mint 1917 májusában a vészbíróság előtt. Kitartott elvei mellett – csak éppen azokat túlhaladták az események. Forradalmi időkben ez nem ritka eset.

Lenin 1917-ben tisztelte Adler bátorságát és küzdött életének megmentéséért. 1918 végétől bírálta őt, amiért megállt félúton. December 23-i beszédében például kitért az ausztriai helyzetre is. Éles kritikával illette a szociáldemokrata vezetőket, amiért félrevezetik a munkástömegeket, „sajnos, Friedrich Adler segítségével". Ily módon Adler, bár elveit nem adta fel, csalódást okozott a benne reménykedő forradalmároknak.

Epilógus

Friedrich Adler életpályáján az 1916 és 1918 közötti időszak jelenti a csúcspontot. Több mint negyven évig élt még, de népszerűsége soha többé nem volt olyan nagy, mint 1917-ben, pere után.

1918–1919 fordulóján Fritz Adler fontos vezető tisztségbe került: az ausztriai munkástanácsok országos elnöke lett. Ebben a tisztségében mindent megtett, hogy hazája elkerülje az „anarchiát". Más szóval: minden erejével a polgári demokrácia megszilárdításán munkálkodott. Elnöki funkcióját mindaddig megtartotta, amíg – a forradalmi hullám elültével – maguk az ausztriai munkástanácsok is be nem fejezték működésüket.

1919. március 21-én megalakult a Magyar Tanácsköztársaság. Vezetői felhívták Ausztria népét: kövesse a magyar példát. „Szívesen megtennénk, de ebben az órában nem tehetjük – adta meg a kitérő választ Fritz Adler az osztrák munkástanácsok nevében. – Országunkban nincs élelmiszer. A mi szűkös kenyérellátásunk azokon az élelmiszervonatokon alapszik, amelyeket az antant küld nekünk... Teljes a függésünk az antanttól." Szinte Adler szavainak megerősítéseként április 12-én a bécsi angol ügyvivő figyelmeztette Ausztria vezetőit: ha tanácsköztársaság alakulna, nemcsak az élelmiszer-szállítmányok maradnak el, hanem meg is szállják az országot az antant csapatai.

Ausztriában tehát nem követték a magyar példát 1919

tavaszán. Fritz Adler és más osztrák szociáldemokrata vezetők jóindulatú semlegességet tanúsítottak a Magyar Tanácsköztársaság iránt. Az is tény, hogy 1919 augusztus után a magyar munkásmozgalom sok ezer harcosa talált menedéket Ausztriában...

Adler azonban nemcsak hazája ügyeivel foglalkozott, hanem a nemzetközi munkásmozgalom problémáival is. A döntő kérdés az volt, mi legyen az Internacionáléval?

1919 februárjában Bernben értekezletet tartottak azok a szociáldemokrata pártok, amelyek úgyszólván a háború végéig saját kormányukat támogatták. Miután évekig élesen szemben álltak egymással, most – mintha mi sem történt volna – kölcsönösen „megbocsátottak" egymásnak. Elhatározták, hogy újból megalakítják a megbukott II. Internacionálét.

Friedrich Adler meghívottként megjelent ugyan Bernben, de nem csatlakozott a határozathoz. Helytelenítette, hogy a résztvevő szociáldemokrata vezetők semmiféle önkritikát sem gyakorolnak a háború alatti elvtelen magatartásukért. Ugyancsak ellenezte, hogy elítéljék Szovjet-Oroszországot. Bár nem értett egyet az ottani diktatúrával, jól tudta, hogy az orosz munkások forradalmi pártja nélkül nem teljes a nemzetközi munkásmozgalom.

Néhány héttel később, 1919 márciusában – számos kommunista párt küldötteinek jelenlétében – Moszkvában megalakult a III. Internacionálé. Ez gyökeres szakítást követelt a szociáldemokrácia megalkuvó politikájával.

Adler fájdalommal látta a nemzetközi munkásmozgalom kettészakadását. Azon fáradozott, hogy helyreálljon az egység. Törekvése persze irreális volt, s ezt hamar belátta maga is. 1920-ban aztán ő is hozzájárult ahhoz, hogy a megosztottság fokozódjék. Külön konferenciára hívta össze mindazokat a szociáldemokrata pártokat, amelyek se a II., se a III. Internacionálé irányvonalával nem értettek egyet. Ezen a bécsi tanácskozáson tizenhárom párt képviselői létrehozták a Szo-

cialista Pártok Nemzetközi Munkaközösségét. Titkára Friedrich Adler lett. Az új nemzetközi csoportosulás a II. és a III. Internacionálé között foglalt helyet: tipikus „félutas" megoldást jelentett. El is nevezték Két és feles Internacionálénak.

Adler persze ezt ideiglenes megoldásnak tekintette. Valójában nem mondott le arról, hogy helyreállíthatják a nemzetközi munkásmozgalom egységét. Az ő kezdeményezésére ült össze 1922 áprilisában Berlinben egy nemzetközi konferencia, amelyen mindhárom Internacionálé képviseltette magát. Ezen a tanácskozáson aztán végleg nyilvánvalóvá vált, hogy mind ideológiai, mind gyakorlati politikai kérdésekben kibékíthetetlenek a nézeteltérések.

Adler Két és feles Internacionáléja ezután zsákutcába jutott. A dolgok logikája szerint csak egy kivezető útja maradt: a hátralépés. E rövid életű nemzetközi szervezet feloszlott, és beolvadt a II. Internacionáléba.

Adler pártja 1923-tól egy táborba került a nyíltan opportunista szociáldemokrata pártokkal, azokkal, amelyeket ő régebben jogosan bírált. Ezt a tényt csak némileg szépítette az a személyes sikere, hogy a II. Internacionálé titkárává választották.

Lenin élete utolsó éveiben is többször bírálta Adlert; politikáját „leplezetten opportunistának" minősítette. Trockijnak még rosszabb véleménye volt egykori barátjáról; emlékirataiban meglehetősen ellenséges hangon írt róla.

A kommunista pártok gyakran bírálták Adlert. Megállapították, hogy 1917-hez képest ideológiailag, politikailag visszalépett. Ő a maga részéről szintén támadta a III. Internacionáléhoz tartozó mozgalmakat.

Milyen volt Friedrich Adler viszonya a Szovjetunióhoz? Már szó esett róla, hogy élesen elítélte a diktatúra módszereit. A harmincas években, a személyi kultusz elhatalmasodásakor, a moszkvai perek felkavarták. Személy szerint fájt neki Zinovjev halála, aki 1917-ben az ő életének megmentéséért küzdött Lenin oldalán. Ugyanakkor Adler elismerte a szoci-

alista szovjet állam létezését mint realitást. Állást foglalt amellett, hogy a külföldnek rendeznie kell kapcsolatait a szocializmus országával. Elítélte az imperialista hatalmak szovjetellenes provokációit és intervenciós kísérleteit. Sőt, a nemzetközi szociáldemokrácia kötelességének tekintette, hogy „minden erejével segítse politikailag és gazdaságilag a szovjetköztársaságot és ellenszegüljön bármiféle felkelés szervezésének Oroszországban".

Éppen ebben az utóbbi kérdésben került ellentétbe édesapja és Engels egykori barátjával, Kautskyval. Ez a nagy tekintélyű szociáldemokrata vezető – akit 1918 után Lenin nem éppen ok nélkül nevezett „renegátnak" – azt hirdette, hogy a szovjet „diktatúrával" majd „spontán népi felkelés" fog végezni, s ezt támogatni kell. Adler szembeszállt ezzel az álláspontal. Jól látta, hogy az a bizonyos „népi felkelés" valójában véres és kegyetlen ellenforradalom lenne. Friedrich Adler meggyőződése szerint egy fehér ellenforradalmi diktatúra uralomra jutása Oroszországban, azaz a szovjet hatalom megdöntése „veszélyt jelentene az egész világ munkásmozgalma számára". Nem vitás, hogy ebben igaza volt.

Jó realitásérzékről tanúskodik Adlernak az az álláspontja, hogy inkább maradjon fenn – esetleges hibáival együtt is – a munkáshatalom, mintsem hogy a régi rend álljon vissza. Ez a tény jelzi, hogy Friedrich Adler szélesebb látókörű volt a II. Internacionálé legtöbb szociáldemokrata vezérénél. Helyes álláspontot alakított ki például a gyarmati kérdésben is. Az volt a véleménye, hogy Indiának és más leigázott ázsiai és afrikai országoknak vissza kell nyerniük függetlenségüket. Mondanunk sem kell, hogy álláspontját nem mindenki osztotta a II. Internacionáléban...

Friedrich Adler a húszas években már nem töltött be jelentős funkciót Ausztria munkásmozgalmában. Lekötötték nemzetközi teendői. Ezekben az években úgyszólván többet volt külföldön, mint hazájában.

1931-ben szép élményben volt része: Bécsben tartották

meg az Internacionálé kongresszusát. Több mint hétszáz delegátus érkezett a világ minden részéből. Az egész fővárost fellobogózták. Tízezres tömegek vonultak fel a kongresszus üdvözlésére, és az egyidejűleg megrendezett munkásolimpia is hatalmas közönséget vonzott. Adlernak oroszlánrésze volt a kongresszus megszervezésében és sikerében.

Ám 1931 után szomorú, elkeserítő idők jöttek.

1933 februárjában meghalt az édesanyja. Zürichben temették el.

Aztán jöttek a berlini hírek. 1933 elején Németországban hatalomra jutott a fasizmus. Adler mint osztrák külön szégyenkezett azért, hogy a fasiszta diktatúra vezére, Adolf Hitler maga is Ausztriában született, sőt az első világháború előtt évekig Bécsben élt.

Fritz Adler és családja 1935-ig Zürichben, utána pedig Brüsszelben élt. A belga fővárosban volt a II. Internacionálé titkársága is.

Adler aggodalommal figyelte, mint vetődik egyre jobban rá Európára a horogkereszt árnyéka. Küzdött a fasiszta veszély ellen. Felismerte, hogy szükség van a kommunistákkal való együttműködésre. Több tárgyalást is folytatott velük, de ezek csak mérsékelt eredménnyel jártak.

1938 márciusában jött a szörnyű hír: Hitler megszállta Ausztriát. A náci hadsereg ágyúi és tankjai végigcsörömpöltek azokon a bécsi utcákon, amelyekhez őt annyi kedves emlék fűzte. Megdöbbenéssel értesült a szörnyű terrorról, amely most már Ausztria földjén is tombolt.

Bekövetkezett tehát az anschluss, de egészen másképpen, mint ahogy Victor és Friedrich Adler 1918-ban elképzelte. A történelem kegyetlen tréfája volt ez: Adlerék a demokratikus Ausztria és Németország egyesülését kívánták, s ez most húsz év múltán, a barbárság jegyében valósult meg.

1939 júliusában Friedrich Adler már hatvanéves volt. Egészségére nem panaszkodhatott, a közérzetére annál inkább. Úgy érezte, hiábavaló volt a sok évtizedes küzdelem

a munkásosztály felszabadításáért. Európa proletariátusára még elviselhetetlenebb elnyomás vár, mint a múlt században. Nem sokkal előbb vesztette el két régi barátját: Otto Bauer is, Karl Kautsky is a fasizmus elől külföldre menekülve, emigránsként halt meg... Ez még szomorúbbá tette.

Két hónappal Fritz születésnapja után kitört az új, az elsőnél is borzalmasabb második világháború. Első hónapjai még nem veszélyeztették közvetlenül a semleges Belgiumban élő Adler családot. Annál szörnyűbb megpróbáltatás jött 1940 májusában.

Május 9-én Adler hivatalos kiküldetésben Brüsszelből Párizsba utazott. A francia szocialista vezetőkkel tárgyalt. Másnap Párizsban arról értesült, hogy nem utazhat haza: a hitleri Németország csapatai betörtek Belgiumba és Hollandiába.

Friedrich Adler napokig borzalmas lelkiállapotban élt. Attól tartott, hogy felesége a nácik kezére kerül. Szerencsére pár nap múlva Katja megérkezett. Sikerült felszállnia az utolsó vonatra, amely még elindult Brüsszelből Párizs felé.

Adler tudta, hogy a nácik titkosrendőrsége üldözőbe vette. Alighogy Brüsszel német kézre került, Adler lakásán azonnal megjelent a Gestapo, és mindent feldúlt. Szerencséje volt, hogy nem maradt a belga fővárosban...

Néhány hétig az Adler házaspár a dél-franciaországi Montauban városkában lakott. Ám innen is hamarosan menekülniök kellett. Júniusban a náci hadigépezet lerohanta Franciaországot is. Adlerék hamis útlevéllel átlépték a spanyol határt, majd Portugáliába utaztak.

Egy megoldás maradt számukra: kijutni az Egyesült Államokba. Szerencsére az amerikai szakszervezetek segítségével megkapták a beutazási vízumot, s 1940. október 26-án New Yorkba érkeztek. Itt már biztonságban érezhették magukat; a Gestapo keze idáig nem ért el.

Az Egyesült Államokban Friedrich Adler a menekültek ügyeivel foglalkozott. Létrehozott egy nemzetközi segély-

szervezetet, s ennek élén hatalmas munkát végzett az osztrák és más nemzetiségű európai menekültek megsegítésére, munkához juttatására. Szerencsére bírta erővel, egészséggel.

A háborús években elég sokszor találkozott az Egyesült Államokba menekült más szociáldemokrata vezetőkkel. Cikkeikben és rádiónyilatkozataikban a Hitler elleni elszánt harcot hirdették. Ez jellemezte Fritz Adler állásfoglalását is.

Adler, Einstein régi barátja, megértette, hogy a relativitás nemcsak a fizikában létezik, hanem a politikában is megvan. Valamikor, az első világháború idején az emberek szörnyűnek érezték az akkori elnyomást. Most azonban – a hírek szerint – otthon olyan állapotok uralkodnak, amelyek mellett eltörpülnek a negyedszázad előttiek. A náci uralom alatt halál és koncentrációs tábor jár a sztrájknak vagy tüntetéseknek még csak a kísérletéért is. Arra pedig, hogy a náci törvényszék előtt valaki úgy merne beszélni, mint ő annak idején, 1917-ben, még gondolni sem lehet...

Ám a háború keserves évei is véget értek. 1945 áprilisában megjött az örömhír: Bécs felszabadult! A szovjet hadsereg kiverte a náci megszállókat Ausztria földjéről. Az osztrák nép visszanyerte szabadságát és önállóságát.

A felszabadulás után Adler ismét átkelt az óceánon. Zürichben telepedett le, hol gyerekei éltek, és ahová egyébként is elég sok szál fűzte. A még romokban heverő és sok nehézséggel küzdő Ausztriába csak időnként látogatott el. 1949-ben mindenesetre lényegesen jobb hangulatban ünnepelte hetvenedik születésnapját, mint tíz évvel azelőtt a hatvanadikat.

A hidegháború kibontakozásakor Friedrich Adlernak nagyon nem tetszettek az olyan hangok, amelyek háborút hirdettek a Szovjetunió ellen. Álláspontja most is az volt, mint az első világháború idején: az emberiségnek békére van szüksége. 1949-ben egyébként az Észak-Atlanti Szövetség létrehozását is bizonyos kritikával fogadta.

Említésre méltó politikai tevékenységet már nem folyta-

tott. Igaz, hogy a szociáldemokrata Internacionálé Szocialista Munkásinternacionálé néven 1950-ben ismét megalakult. Adler azonban már itt nem vállalt funkciót, a szervezet titkára egyik jó barátja, Julius Braunthal lett.

Adler már idős embernek számított, és egészsége sem volt a legjobb. Életének azonban mégis volt tartalma: édesapja életéről és munkásságáról folytatott publikációs tevékenységet.

1952 júniusában volt Victor Adler születésének 100. évfordulója. Az egész nemzetközi szociáldemokrácia megemlékezett róla. A bécsi ünnepségek különösen nagyszabásúak voltak. Friedrich Adler ezeken több előadást tartott édesapjáról.

A bécsi ünnepségek idején sokat beszélgetett régi munkásmozgalmi harcosokkal és fiatalokkal egyaránt. Örült, amikor látta, mennyire tisztelik apja emlékét és mennyire szeretik őt magát is. Eközben azonban észre kellett vennie, hogy az iránta megnyilvánuló tisztelet nem annyira az Internacionálé egykori titkárának szól. Az emberek még most is elsősorban a merényletért és a tárgyaláson tanúsított bátor viselkedéséért becsülik őt, noha harmincöt esztendő telt el azóta...

A következő években átnézte és rendezte édesapja levélváltását a korabeli munkásmozgalmi vezetőkkel. 1954-ben az ő szerkesztésében jelent meg „Victor Adler levelezése August Bebellel és Karl Kautskyval". Ez a dokumentumgyűjtemény azóta is kitűnő forrásmunka mindazok számára, akik a nemzetközi munkásmozgalom történetével foglalkoznak.

Ezután hozzákezdett egy még hatalmasabb munkához: meg akarta írni édesapja életét és munkásságát. Sok anyagot gyűjtött, de ezzel a feladattal már nem tudott megbirkózni. Az ötvenes évek végén nagyon sokat betegeskedett, egyre gyengült. 1959-ben még megérte nyolcvanadik születésnapját; nem sokkal később, 1960. január 2-án halt meg. „Nagy

embert vesztettünk el" – írta ekkor az *Arbeiter-Zeitung* nekrológja.

Julius Braunthal tudott Friedrich tervéről, hogy meg akarta írni apja életrajzát. Elhatározta, hogy ő majd ezt elvégzi bizonyos módosítással: mindkét Adler életét és munkásságát feldolgozza a monográfiában.

Több esztendei munka eredményeként 1965-ben jelent meg Bécsben Julius Braunthal könyve. Címe: „Victor und Friedrich Adler. Zwei Generationen österreichischer Arbeiterbewegung" (Victor és Friedrich Adler. Az osztrák munkásmozgalom két nemzedéke). Kitűnően megírt, színvonalas és értékes alkotás ez. Bőséges forrásanyagra támaszkodik, így az Adler-archívumra is, azaz a család összegyűjtött okmányaira és leveleire. Nagyszabású képet ad magáról a korról is, hiszen a két Adler élete együttesen több mint egy évszázadot ölelt fel.

*

Az ifjabb Adler személyét hosszú időn át nem egyértelműen ítélték meg. A haladás mindenkori ellenségei tisztán látták, hogy Fritz Adler engesztelhetetlen ellenfelük. Így is értékelték személyét, tevékenységét életében éppúgy, mint halála után.

A haladás táborában az összkép változatos. Igaz, a tárgyalás idején, majd kiszabadulása után mindenki lelkesedett érte. Későbbi tevékenységéről azonban megoszlottak a vélemények. A következő két évtizedben számos híve volt, de sokan el is marasztalták, s a kedvezőtlen kritikát visszamenőlegesen is érvényesítették, a merénylet időszakára.

Hazánkban is voltak az ötvenes években olyan vélemények, mintha Friedrich Adler „jobboldali szociáldemokrata" lett volna. Ez elhamarkodott ítélkezés volt; megérett a helyzet arra, hogy alakját a valóságnak megfelelően értékeljük.

Ha Fritz Adler pályáját nézzük, nem elméleti munkássága,

nem is az Internacionáléban kifejtett főtitkári tevékenysége az igazán jelentős. Személyét valóban érdekessé a merénylet, a tárgyalás teszi, meg az, hogy kiszabadulása után vállalta a demokratikus forradalmat.

Az Adler-ügyet nem lehet egyszerűen „politikai kriminek" minősíteni. Itt nem a szenzáció az elsődleges. Az Adler-perben a szocializmus ügye állt szemben a háború és az elnyomás politikájával. Fritz bátor helytállásának köszönhető, hogy ez az összecsapás a forradalmi munkásosztály erkölcsi győzelmével végződött.

Ismert megállapítás, hogy egy ember jellemét akkor lehet legjobban megismerni, amikor halálos veszély fenyegeti. Vonatkozik ez Adlerra is. A per folyamán tisztán bontakozott ki előttünk egyénisége.

Becsületessége, intelligenciája, bátorsága és humanizmusa vitathatatlan. Elveiért kész volt akár életét is áldozni. Tehetséges politikus volt, bár hibái és tévedései később jogos bírálatot váltottak ki.

Friedrich Adler, akit az 1917. májusi vészbírósági tárgyalás tett halhatatlanná és akit Lenin „a világforradalom előfutárai" között tartott számon, méltó tiszteletünkre, és nem tagadhatjuk meg tőle rokonszenvünket.

Felhasznált irodalom

Lenin Összes Művei. 32., 34., 37. és 49. kötet. Kossuth Könyvkiadó 1972–1980.

Marx–Engels Művei. 36., 37. és 38. kötet. Engels levelezése. Kossuth Könyvkiadó 1977–1978.

Adler Frigyes pöre. (Bevezette: Pogány József.) Népszava, 1917.

Jemnitz János: A háború veszélye és a II. Internacionálé. 1911–1914 Akadémiai Kiadó 1966.

Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az első világháború éveiben. 1914–1917. Akadémiai Kiadó 1975.

Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Akadémiai Kiadó 1970.

Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Gondolat 1965.

Kun Béláné: Kun Béla. (Tények és tanúk.) Magvető 1978.

Krupszkaja, Nagyezsda: Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1959.

Vadász Sándor: Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Akadémiai Kiadó 1971.

Adler, Victor: Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. (Összeállította: Friedrich Adler.) Bécs 1954.

Arbeiterschaft und Staat im Ersten Weltkrieg (Osztrák munkásmozgalmi dokumentumgyűjtemény). 1–2. kötet. Bécs 1964–1968.

Braunthal, Julius: Victor und Friedrich Adler. Zwei Generationen österreichischer Arbeiterbewegung. Bécs 1964.

Nach zwei Jahren (Friedrich Adler beszédei 1918 novemberében). Bécs 1918.

Vor dem Ausnahmegericht. (Az Adler-per anyagának teljes, cenzúrázatlan kiadása.) Bécs 1923.

Tartalom

A MERÉNYLET 5

KI VOLT FRIEDRICH ADLER? 13

Az Adler család 13

A munkásmozgalom „doktora” 19

A szociáldemokrácia vezére 24

Friedrich gyermekévei 30

A zürichi évek 35

Újra otthon 41

A TETT OKAI ÉS ELŐZMÉNYEI 52

Kitör a háború 52

A nagy csalódás 56

Friedrich megkezdi harcát 63

Zimmerwald útján 70

A pohár kicsordul 79

A nagy elhatározás 83

MI TÖRTÉNT EZUTÁN? 90

Így látták a Monarchiában 90

A külföldi visszhang 97

„Föltétlenül halálra ítélik" 101

A fogoly Friedrich 104

Reménysugár 109

A TÁRGYALÁS 113

A helyszín 113

A korláton innen és túl 116

A vádlott és az ügyész első napi párviadala 122

A tanúk 127

A második napi összecsapás 130

Az utolsó szó jogán 136

ADLER ÉLETÉÉRT 140

„A legnemesebb szándék vezette" 140

„Barát és elvtárs" 144

Az életmentés két útja 149

ADLER SZABADSÁGÁÉRT 154

„Legyen szabad!" 154

Új reménység 157

„Békét a szovjet feltételek alapján!” 160

Évfordulón 165

A SZABADULÁS 169

„Friedrich Adler szabad!” 169

Apja oldalán 176

Az apa halála 181

„Sajnos, Friedrich Adler is...” 186

EPILÓGUS 193

FELHASZNÁLT IRODALOM 203

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda 80,2124, Budapest 1980
Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Szerkesztette: Réz Miklósné
Képszerkesztő: Fábri Magda
A sorozatterv Szántó Tibor munkája
Műszaki vezető: Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő: Szilvássy György
Terjedelme 10,4 (A/5) ív + 1/2 ív képmelléklet

90

r. sz. Könyvkártya
ÁKV Könyvtárellátó
Közl. Nyl

Ára: 6 fillér

25,— Ft

A SOROZAT LEGUTÓBBI KÖTETEI:

SZABÓ LÁSZLÓ

Doberdo, Isonzo, Tirol

(2. kiadás)

HOLLÓS ERVIN—LAJTAI VERA

Köztársaság tér 1956

(4. kiadás)

W. ZÖLLNER

A keresztes háborúk története

R. JACKSON

Lángoló hídfő

SZ. N. SZEMANOV

Lázadás az erődben

ELŐKÉSZÜLETBEN:

GEORGI GEORGIEV

Felkelés Bulgáriában (1923)

B. C. ANDRUS

A nürnbergi huszonkettő

(4. kiadás)

FARKAS MÁRTON

A császári sas lehull

SALGÓ LÁSZLÓ

Dien Bien Phu

N. N. JAKOVLEV

1942. november 19.

V. BEREZSKOV

A Potsdamhoz vezető út

SZABÓ LÁSZLÓ

Przemysl

25,— Ft

Pisztolylövés dördült el Bécs egyik legelőkelőbb éttermében 1916. október 21-én. A merénylet áldozata Ausztria miniszterelnöke volt. Miért keltett olyan nagy feltűnést ez a lövés? Hiszen a fegyverek zajához már hozzászokhatott akkor a világ.

Miért kellett az osztrák miniszterelnöknek meghalnia?

Hogyan jutott el a tettes, az intelligens, érzékeny lelkületű Friedrich Adler odáig, hogy egy ember megölését igazságos dolognak tartsa?

Egyszerű „krimi" volt-e a merénylet vagy több annál?

Miért figyelt fel egész Európa közvéleménye az 1917. májusi Adler-perre?

Hogyan lett Adler szabad emberré?

Ezekre a kérdésekre válaszol ez a könyv. Képet ad az Adler családról, Friedrich életpályájáról és peréről, mely az egyik legérdekesebb politikai per volt a XX. század első negyedében. Bár az események a szomszédos Ausztriában zajlottak, a kérdésnek számos magyar vonatkozása is volt. A magyar írók rokonszenveztek a halálra ítélt Friedrich Adlerral, s a vádlott családjának ismerősei között Frankel Leótól Kun Béláig igen sok neves magyar embert találunk.